

5

6 5 9 3 1

महामहोपाध्याय स्मार्त श्रीरघुनन्दन भट्टाचार्यकृतम् ।

एकादशी तत्त्वम् ।

श्रीराधामोहन गोस्वामि-विरचित टीकासमेतम् ।

शुं चुड़ा—विश्वनाथ चतुष्पाठीस्थाध्यापक

श्रीहरिनाथ स्मृतिभूषणेन

संशोधितम् ।

श्रीहरिनाथ स्मृतिभूषणेन, श्रीनिवारण भट्टाचार्येण च

प्रकाशितम् ।

हुगलि

बुधोदय ग्रन्थे

श्रीकाशीनाथ भट्टाचार्येण

संशोधितम् ।

प्रकाश्या १८९६ ।

मूल्यः रु० १० ।

RMTC LIBRARY	
Acc. No. 65931	
Class No. 21417	
-RAG	
Date	11-12-60
Ext. Card	bk dec.
Class.	Em
Cat.	33
Ext. Card	SS9
Ext. Card	621

श्रीतत्त्वस्य निर्घण्टः	पृष्ठा	पंक्ति
I चरणम्	१	१
II	१	४
श्री-व्रतं	४	६
I अधिकरणं	८	२
तेः पुण्यकाले विधिवत्प्रतिषेधनं	१७	८
क्षणं	२२	४
मार्जनन्यायः	२७	१
सर्गमात्रे नारायण नमस्कार स्मरणे	३५	१५
विष्णुनामादिकीर्तनं	३६	२
I अधिकरणं	३६	८
सर्गणि प्रथमतः ॐ तत्सदिति निर्देशः	३८	११
विषयो व्रतम्	४१	८
आस्यैकादशी व्रतम्	४८	३
सप्तविषयः	५०	५
स-समन्वयः	५२	१
द्वैतक्षणानि	५२	६
न्यादि-वर्जानम्	५३	८
व्रते स्त्रीगमनं	५५	५
हे स्त्रीगमननिषेधः	५६	३
सुतार्थं चतुर्थाहत्यागः	५७	१
श्रीभोजन निन्दा	५८	२
I साधकनित्यादि	५८	२
जन्मायः	५८	१०
वेन्यायः	६५	१
मनसा कर्मानुष्ठानम्	६६	६
श्रीणः पापक्षयादिकं	७३	८

एकादशी व्रतफलम्	७६	१
रात्रिसप्तम्यायः	७७	३
संयोग पृथक्त्वम्भायः	८१	१
हृदिश्रावस्य नित्यता एकस्य नित्यत्वकाम्यत्वे च	८६	४
योषित्श्रावविवेचनम्	८३	१
उपवासाधिकारिणः	८८	५
क्षणैकादश्यां सपुत्र-वैष्णवानामधिकारः	१०६	५
वैष्णव-लक्षणम्	"	७
नित्योपवासि रव्यादि-दोषाभावः	१०८	११
ममवारिषूपवासः	१११	३
उपवासे पितृशेषाघ्राणम्	"	६
पुष्पतिथि स्वरूपम्	११२	३
पुष्पैकादश्युपवासः	११४	१०
त्रिस्वर्गैकादशी	१२३	७
दशमीविह्वैकादशी नापोष्ठा	१२५	१३
एकादशी-संज्ञेयः	१४३	१०
दशमी-नियमः	१४७	३
एकादशी-नियमः	१४८	१५
सङ्कल्पः	१५०	१३
श्रीगपूजा-विवेचनम्	१५२	८
षट्त्रिंशदुपचारादि	१५३	३
उपपर्वनिरूपणम्	१८०	१०
द्वादशी नियमाः	१८७	११
उपवास-समर्पणम्	१८०	६
पारणाकालः	"	१०
सङ्कटे जलपारणम्	१८३	१
तुलसी-महिमा	१८४	२
इन्द्राक्ष-धारणम्	"	११
स्वदत्तदेवनैवेद्यभक्षणम्	१८५	३

स्त्रियाः आह पिण्डादनम्	१८५	८
कूपादित्यागयागता	२०४	९
कूपादौ त्यक्तुरूपयोगः	"	८
रजस्वला-सूतकिनोर्नतम्	२०६	६
उपवासानुकल्पः	२०७	१३
ऊहव्यवस्था	२०८	४
एकभक्तम्	२२५	४
नक्तम्	२२६	२
हविषद्रव्य-निर्णयः	"	१०
स्त्रिस्रधान्यस्य भक्ष्यत्वम्	२२७	४
प्रातिनिध्य-विवेचनम्	२३०	१०
चान्द्रायणादौ ग्रास-परिसंख्या	२४२	८
पारणा-नियमः	२४४	१६
जलपानेऽशनानशने	२४५	६
शयनादिव्यवस्था	२४६	११

एकादशी तत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमीश्वरं । मुनीन्द्राणां
स्मृतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः । (१) अज्ञानतिमिरध्वंसिहरि-
पादनखत्विषं । नत्वा वच्मि तत्र तत्त्वमेकादशीव्रतादिषु ।
एकादशीव्रतं तत्र कलञ्जन्यायनिर्णयः । पुण्यकालेतु संक्रा-
न्तेर्विधिवत्प्रतिषेधनं । व्रतस्य लक्षणं तत्र ग्रहसम्मा-
ज्जनन्तथा । वैदिके कर्ममात्रे तु नारायणनतिस्मृती ।
विष्णुनामादिसाङ्गार्थं तथाऽच्छिद्रावधारणं । ॐ-तत्स-
दितिनिर्देशः कर्मणां प्राग्भवेद्व्रतं । सङ्कल्पविषयो
नित्यं काम्यञ्चैकादशीव्रतं । वृद्धिश्राद्धस्य विषय उपवास-

ॐ हरये नमः । भवेऽस्मिन् कान्तारे मुहुरटनदुःखैकविकलः, समीहे
संलब्धं तव चरणपाथोज शरणं । न योगोज्ञानंवा भजनमपि वा यद्यपि
हरे, तथाप्याशादीर्घा तव च करुणा किं न कुरुते । वन्दे श्रीकृष्णमानन्द-
घनं परममीश्वरं । राधा स्खलता सङ्गतमालरुचिविग्रहं । श्रीराधामोहनो-
दीपं करोति शुभदर्शनं । एकादश्यादितत्त्वानां पूर्वोच्चार्यमतेक्षया ।
ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय मङ्गलमाचरन् शिष्यशिष्यायै निवध्नाति प्रण-
म्येत्यादि । संद्यासौ चिन्तासावानन्दश्चेति वृत्तपत्या सच्चिदानन्दशब्देन
नित्यो ज्ञानस्वरूप आनन्दस्वरूपश्च यस्तमित्यर्थो लभ्यते । इतवादिनस्तु

समन्वयः । दयादिलक्षणाभ्यत्र व्रते गन्धादिवर्जनं । ऋतौ व्रते स्त्रीगामित्वं श्राद्धाहे न च तद्विवेत् । चतुर्थ्याह परित्यागः प्रशस्तमुतैकाङ्गिणः । एकादशीभोजने तु निन्दा नित्यत्वसाधकं । नित्यं सदादि विश्वजिदयावज्जीवनयौ तथा । अशक्तौ मनसा कर्म नित्यात् पापक्षयादिकं । एकादशीव्रतफलं रात्रिसचनयस्तथा । न्यायः संयोगपार्थक्यं वृद्धिश्राद्धस्य नित्यता । एकस्य नित्यकाम्यत्वे योषित्श्राद्धविवेचनं । उपवासाधिकारी च कृष्णायामधिकारिता । वैष्णवानां सपुत्राणां तत्र वैष्णवलक्षणं । नित्योपवासे रव्यादिदोषाभाव उपोषणं । सप्तवारिष्वथाग्नेयः पितृगेष्व उपोषणे । पूर्णतिथिस्वरूपाच्च

सन्तौ चिदानन्दौ यस्येति विग्रहं वर्णयन्ति । परमात्मानं सर्वान्तर्यामिण ईश्वरं जगज्जन्मादिकारणं । मुनीन्द्राणामिति बहुवचन स्मरणात् स्मृतिरित्यत्र एकवचनार्थोऽविवक्षितस्तेन मुनीन्द्रकृतस्मृतिवचनानामित्यर्थः सकल स्मृतिरव्याख्यातत्वात् स्मृतिपदस्य स्मृतिवचनपरत्वात् । तत्र स्मृतिर्धर्मसंहिता धर्मं प्रयोजकार्थवीथक वचनममूहात्मको ग्रन्थ इति यावत् । धर्मं प्रयोजकत्वं साक्षात् परम्परया ग्राह्यं तेन पापार्थकं तद्वचनानां प्रायश्चित्ताद्यर्थक वचनानाञ्च दृष्टार्थकानां दायभागादिवचनानाञ्च संग्रहः । तथाहि नरकादि साधनतया पापकर्म श्रवणात् ततो निवृत्तिर्भवति, प्रायश्चित्तादिना च संजात, पापानां विनाशस्ततो नित्यापतया ज्ञानादिमाधनता सहकारिणज्ञानाद्युत्पत्तिरिति, एवं यथा शास्त्रोपात्तदयादि धनद्वारा कर्मोत्पन्नानेन विलक्षण धर्मात्पत्तिरिति; तेषां परम्परया धर्मार्थकत्वं । तथाच स्मृतिः, तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽस्मृतमयुते, ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मण इति । तथा याज्ञवल्क्यवचनं, न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः । आशक्तु सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यत इति । तत्त्वं तत्त्वं पृथिविषयीभूतमर्थं वक्ष्यति वचधातोः शब्दोऽर्थः, तत्त्वमित्यत्र द्वितीयायाः

पूर्वैकादशिका तथा । त्रिम्पृष्ठैकादशी चैव दशम्यासंयुता
सदा । नोपोष्यः तामु संचेषोदशमी नियमास्तथा । एका-
दश्याञ्च सङ्कल्पः श्रीणपूजा विवेचनं । षट्त्रिंशदुपचारादि-
जपपर्व्वनिरूपणं । द्वादशीनियमास्तदुपवास-समर्पणं ।
प्रारणायास्तथा कालः सङ्कटे'जलधारणं । तुलसीमहिमा
तत्र तथा रुद्राक्षधारणं । स्वदत्तेश्वनैवेद्यादुपयोगः
स्त्रियास्तथा । श्राद्धपिण्डादनन्तत्र कूमादित्यागयागता ।
त्यक्तुस्तत्रोपयोगश्च रजः सूतकिनोर्त्रतं । उपवासानुकल्पश्च

व्यापारानुबन्धिविषयित्वमर्थः, आख्यातस्य कृति भविष्यत्सामीप्यरूप
वर्तमानत्वंञ्चार्थः, भविष्यत् सामीप्यञ्चाव्यवहितोत्तरत्वं । यद्वा वचधातो
निरूपणमर्थः, निरूपणं ज्ञानानुकूलशब्दः, विषयित्वं द्वितीयार्थः, तस्य धात्व-
र्थस्यैकदेशे ज्ञानेऽन्वयः । तेन स्मृतितत्त्वविषयकशब्दानुकूला व्यवहितोत्तर
कृतिमान्, स्मृतितत्त्वविषयकज्ञानानुकूलशब्दानुकूलाव्यवहितोत्तर कृति-
मान् वा श्रौतवृत्तनन्दन इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वं मङ्गलाचरणं स्मृतितत्त्वनिरू-
पणप्रतिज्ञानञ्च कृतं तथापि विश्वबहुल्यशङ्कया पुनर्मङ्गलाचरणं, पुनः
प्रतिज्ञा च एकादशीतत्त्वनिरूपणग्रन्थस्य स्मृतितत्त्वनिरूपण ग्रन्थान्तर्गतत्वं
ज्ञापनेन स्मृतितत्त्वग्रन्थेच्छोः शिष्यस्य एकादशीतत्त्वग्रन्थप्रवर्तनाय ।
ननु, इत्थष्टाविंशतिस्थानं तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नत इति मलमासतत्त्वारम्भे
प्रतिज्ञातत्वादेकादशीतत्त्वस्य स्मृतितत्त्वान्तर्गतत्वं पूर्वं ज्ञातमेवेति चेत्
तथापि प्राक् प्रतिज्ञातं यत्स्मृतितत्त्वान्तर्गतमेकादशीतत्त्वं तदेवेदानीं
निरूप्यत इति ज्ञापनार्थं पुनः प्रतिज्ञाचरणमिति । (१) अज्ञानमिति अज्ञानं
मिथ्याज्ञानमात्मनो देहाद्यभिमानरूपं, वेदान्तसम्यक्ता माया वा तदेव-
तिमिरं तद्भुसिखं हरिपादनखत्विषी ध्यानादियोगिन, त्विदं प्रका-
शकतासाध्येन ज्ञानं वा लक्ष्यते, एतेन हरिचरणध्यानादि, संसारमूला-
ज्ञाननिरसनद्वारा मोक्षार्थमवश्यं कर्तव्यं स्मृतितत्त्वज्ञानमपि चित्त-
शुद्धादिद्वारा हरिमजनानुबुद्धयेन ज्ञानसाधनद्वारा मोक्षार्थमिति प्रयो-
*जनञ्च दर्शितं । अतएव पुनः पुनरेव कृष्णपञ्चमः कृतः । अन्यत् वक्ष्या-

तथैवोहव्यवस्थितिः । 'एकभक्तं तथा नक्तं' हविष्यद्रव्य-
निर्णयः । स्विन्नधान्यस्य भक्ष्यत्वं प्रातिनिध्यविवेचनं ।
चान्द्रायणादौ ग्रासानां परिसंख्याव्यवस्थितिः । पारणा-
नियमः पानेत्वपामनशनाशनं । व्यवस्था शयनादीनां
संकथ्यन्ते जगत्पतेः । (२)

अथैकादशीव्रतं । तत्र वराहपुराणं । एकादश्यां निरा-
हारो यो भुङ्क्ते द्वादशीदिने । शुक्ले वा यदि वा कृष्णे

धिकरणन्यायादिकं प्रसङ्गतः, प्रसङ्गसङ्गतेरस्य एकादशीतत्त्वेष्वन्वयः ।
मलमासादि व्यवहारतत्त्वादिग्रन्थेन कतिपयधर्मतत्त्वे व्यवहारतत्त्वे च ज्ञाते
तदुत्कर्षसम्बन्धेन स्मृतस्यैकादशीतत्त्वस्य निरूपणादिति भावः । यद्यपि
अज्ञानतिमिरध्वंसित्वं हरैरवयवमात्रस्य तथापि भक्त्यातिशयेन पादनखे-
त्युक्तं, प्रणम्येत्यत्र नत्यर्थः स्वापकर्षबोधकव्यापारः प्रशब्देन भक्तिश्रद्धाति-
शययुक्तत्वं द्योत्यते स्वपदं कर्तृपरं अपकर्षश्च अयमस्मादपकृष्ट इति प्रतीति-
साक्षिकोऽवधिमान् गुणविशेषः विशेषत्वञ्च वैजात्यं, एवञ्चापकर्षस्यावधि-
मत्त्वेन तदन्वितावधिताश्रयवाचक कर्मपदसाक्षात् स्वापकर्षबोधक व्यापा-
रार्थकक्रियापदं, ततश्चावधित्वं द्वितीयार्थः, तस्य निरूपकत्वसम्बन्धेन धात्व-
र्थतावच्छेदकघटकापकर्षेऽन्वयात् निरुक्तेश्वर निष्ठावधित्वनिरूपकस्वाप-
कर्षबोधक व्यापारानन्तरं स्वसमान कर्तृकैकादशीतत्त्वनिरूपणानुसृल
कृतिमान् श्रीरघुनन्दन इति बोधः पर्यवसितः । एतेन धात्वर्थतावच्छेदक-
क्रियाजन्य फलस्य स्वापकर्षबोधस्य पुरुषान्तरनिष्ठत्वेन तस्य कर्मता-
पत्तिरिति निरस्तं । नत्यर्थकधातुस्थले व्युत्पत्तिवैलक्षण्यादिति संक्षेपः ।
प्रतिषेधनं प्रतिषेधः । तत्र व्रतलक्षणप्रसङ्गे ग्रहसम्भार्जनं ग्रहसम्भा-
र्जनन्यायः । नति स्मृती कर्तव्ये तत्र स्मृतिर्घ्यानं विष्णुनामानि उच्चा-
र्यानि संकल्पविषयो व्रतमिति लक्षणं । एकादशीव्रतमेकादश्युपवासव्रतं
नित्यं काम्यञ्च संकथ्यन्ते सम्यक्विचारेण निरूप्यन्ते । (२) अथैकादशी-
व्रतमिति अथशब्द आनन्तर्यार्थः, व्यवहारतत्त्वनिरूपणानन्तरमिति पर्य-
वसितं । एकादशीपदमेकादश्युपवासपरं तदात्मकं व्रतमिति समु-

तद्व्रतं वैष्णवं महत् । महत्त्वमाह । यदीच्छेद्विष्णुनावासं
पुत्रसम्पदमात्मनः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयो-
रपि । एतद्विद्वन् सुधोराणि हन्ति पापानि पार्थिव ।
यो गृहीत्वा व्रतं मोहादेकादशीदिने नरः । न समा-
पयते तस्य गतिः पापीयसी भवेत् । अत्र, एकादश्यां
प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिण इति भविष्यपुराणे
उपवासपदान्निराहारपदं नैकादशीकालमात्राभोजनपरं,

दितार्थः, निरूप्यत इति पूरणीयं एतादृश प्रतिज्ञाफलं, शिष्यावधानं
अवधानञ्च शिष्यशुश्रूषा । तर्चेति तत्पदं एकादशीव्रतपरं बोधकत्वं
सप्तम्यर्थः, तस्य वराहपुराणेऽन्वयः तद्व्रतमिति तस्य व्रतं भवति
निराहारतुमेव व्रतं भवतीत्यर्थः । यदीच्छेदिति तथाच विष्णुलो-
कजाप्तादि पुण्यजनकत्वं सुधोरपापबहुलनाशकत्वञ्च महत्त्वमित्यर्थः ।
गृहीत्वा आरभ्य संकल्पेति यावत्, आरम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतजाप-
योरिति वचनात् । न समापयते चरमकालपर्यन्तं नाचरतीत्यर्थः ।
एतच्च निरतिशयपापाय अकृतसंकल्पस्याप्येकादशीव्रतानाचरणे पाप-
अवणात् । यद्वा गृहीत्वा आरभ्य न समापयते द्वादशीदिनकृत्य पारणा-
दिकं न कुर्यादिति । निराहारपदमिति, एकादश्यामिति वाक्यसहकारे-
णेति शेषः, तद्युक्तेति एकादशीयुक्तदिनसम्बन्धहोरात्राभोजनपरमित्यर्थः ।
एतेनैकादश्या यत्र दिवसमात्रसम्बन्धो न तु रात्रौ तत्र तद्युक्तत्वस्याहो-
रात्रेऽसत्वेऽपि न क्षतिः । एकादशीदिनसम्बन्धित्वमेकादश्यामित्यनेन
लभ्यते, तदन्वयस्याहोरात्राभोजनं, इत्येकादशीयुक्तदिने उपवासलाभ
इति, तत्रैव अहोरात्राभोजन एव, लक्षणाप्रसङ्गात् स्वारसिकलक्षणा
प्रसङ्गात्, उपवासपरत्वे उपवासवत् परत्वे, न लक्षणा न स्वारसिकलक्षणा
किन्तु निरुद्धलक्षणेत्यर्थः निरुद्धत्वञ्च अनादिप्रयोगसिद्धत्वेन शक्ति-
तुल्यत्वं, सामान्यशब्दस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नशक्तपदस्य विशेष तात्-
पर्यकत्वात् विशेषधर्मावच्छिन्नेतात्पर्यग्राहकनिरुद्धलक्षणया विशेष-
धर्मावच्छिन्नबोधकत्वात् । नास्याहारो यस्येति विग्रहवाक्येन निरा-

किन्तु तद्युक्ताहोरात्राभोजनपरं तत्रैवोपवासपदव्यवहारात् । न च वैपरीत्यं उपवासपदस्याहाराभावमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । निराहारपदस्योपवासपरत्वे तु न लक्षणा सामान्यशास्त्रस्य विशेषतात्पर्यकत्वात् । तथाच कात्यायनः । निथोपवासी यो मर्त्यः सायं प्रातर्भुजिक्रियां । सन्त्यजन्मतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे । सायंप्रातरिति रात्रिदिवोपलक्षणं । मुनिभिर्द्विरशनं-

हारपदं आहाराभाववत्परं समस्तपदस्य विशिष्टार्थं शक्तिस्वीकारादुपवासपरत्वञ्च, निराहारत्वंविशेषधर्म्म इत्यग्रे व्यक्ती भविष्यति, समस्तपदस्य शक्तिस्वीकारं तस्य पदत्वस्वीकार एव बीजं । तदस्वीकारे तु निराहारपदवटकनिर्गदस्याहाराभाववति निरुद्धलक्षणास्वीकारात् समस्तस्य च तादृशार्थतात्पर्यग्राहकत्वं सामान्यधर्म्मावच्छिन्ने निरुद्धलक्षणपदस्य विशेषधर्म्मावच्छिन्नेऽपि लक्षणाया निरुद्धत्वात् । नच निराहारपदस्य उपवासपरत्वेऽपि एकादशीपदस्य तद्युक्तदिनपरत्वावश्यकत्वं एकादशीयुक्तदिनमात्रं निराहारत्वान्वयं अर्थवशसम्पन्न एव उपवासलाभ इति, कथं निराहारपदस्य उपवास परत्वमिति वाच्यं, केवल निराहारत्वस्य व्रतत्वाभावेन तत्प्रतं वैष्णवं महदित्युक्तवाधापत्तेः । एकादशीयुक्तदिने उपवासं कुर्यात्, आहारं वर्जयेदिति विधिद्वय कल्पनापत्तेश्च, नचैकादशीपदस्य तद्युक्तदिनपरत्वे तन्मतेऽपि लक्षणमिति वाच्यं, गुणवाचक श्रुक्तादिपदस्य गुणपरत्ववत् एकादशीवाचकपदस्य तद्युक्ते लक्षणाया निरुद्धत्वात् । यद्वा निराहारपदं निराहारपदवटकाहार पदं, उपवासपरं उपवासवटकाहोरात्रावच्छिन्नभोजनद्वयपरं, एवञ्चाहारपद सामान्यपदे तस्य विशेषपरत्वं अहोरात्रावच्छिन्नभोजनद्वयपरत्वं स्फुटमिति । नतु उपवासपदस्य निराहार एव शक्तिः, नत्वहोरात्रावच्छिन्न भोजनाभावः, इत्यतोऽहोरात्रावच्छिन्नभोजनाभावपरत्वमुपवासपदस्याह, तथा चेति, नित्योपवासी सायं प्रातर्भुजिक्रियां वर्जयेदित्यन्वये य इति पदवैयर्थ्ये उपवासपदस्य सायं प्रातर्भोजनाभावपरत्वे उद्देश्यतावच्छेदकविभेदयोरेकैकशब्द

प्रातः । त्वंप्राणां मर्त्यवासिनां निग्रहः । अहनि च तथा
तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तरिति कन्दोगपरिशिष्टैक-
वाक्यत्वात् । अतएव खण्डतिथेरप्यहोरात्रत्वकीर्तनं अहो-
रात्रसाध्यकर्मज्ञत्वार्थं । तथाच विष्णुधर्मोत्तरे । सा
तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितोरविः । तथा कर्माणि
कुर्वीत द्वासव्वह्नी न कारणं । सा तिथिस्तदहोरात्रं
यस्यामस्तमितोरविः । तथा कर्माणि कुर्वीत द्वास-
व्वह्नी न कारणं । शुक्लपक्षे तिथिर्याह्या यस्यामभ्युदितो-
रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्याह्या यस्यामस्तमितोरविः ।
तच्च तिथ्यन्तरसहायभावं विना प्रायो न सम्भवति अतएव

बोधानुपपत्तिश्चेत्यतः संप्राप्ते हरिवामरे यो मर्त्या मरणधर्मकोऽतएव
मतिमान् प्रेक्षावान् विप्रः सायं प्रातर्भुजिक्रियां वर्जयेत् स नित्योपवासीत्य-
न्वयः, यत्तत्पदानुक्तौ सायंप्रातर्भुजिक्रियां वर्जये-
दिप्रो नित्योपवासीत्यन्वयो न सम्भवति, आख्यातार्थस्य धर्मितावच्छेदक विध-
यान्वये व्युत्पत्तिविरोधात्, स नित्योपवासीत्यात्र तत्पदस्यैकादशवच्छिन्न
सायं प्रातर्भोजनाभाववत्परत्वमुपवासपदञ्चोपवासपदार्थपरं एकादश-
वच्छिन्न सायं प्रातर्भोजनाभाव विशिष्टे नित्योपवासपदार्थवतोऽभिदान्वये
उद्देश्यतावच्छेदके तादृशभोजनाभावे विधियतावच्छेदकस्य नित्योपवास-
पदार्थस्याभिदान्वयः, एकविशिष्टेऽपरविशिष्टान्वये तथा व्युत्पत्तेरौत्सर्गिक-
त्वात्, तत्र चैकादशवच्छिन्न सायं प्रातर्भोजनाभावत्वे प्रत्यवाय जनकीभूता
ज्ञाव प्रतियोगित्वरूप नित्यत्वस्यावच्छेदकतापर्याप्तिः, धर्मितावच्छेदके
पारतन्त्र्येण भासते, तथैवोपवासपदार्थतावच्छेदकत्वं एकादशवच्छिन्नत्वोप-
लक्षिते सायं प्रातर्भोजनाभावत्वमात्रे भासते तथा व्युत्पत्तेः सिद्धान्त-
सिद्धत्वात् । तथाच सायं प्रातर्भोजनाभावत्वावच्छिन्नस्य उपवासपदार्थत्वं
प्रमाणसिद्धमिति । संप्राप्ते दशमीविधादिरहिते हरिवामरे एकादशी
द्वादशन्यतरयुक्तदिने, एकादशीमुपवसेत् द्वादशीसद्यवा पुनः, विमिश्रा-

गृह्यपरिणिष्ठे युग्माग्नीत्यभिधाय तिथ्योर्युग्मं महाफल-
मित्युक्तं अस्य प्रयोजनन्तु तिथेः पुराणविशेषनियमनं ।
स्वतिथ्या कर्मभानिर्वाहे सहायभावेनान्यतिथ्यनुप्रवेशेना-
होरात्रसाध्योपवासाद्याचरणञ्च । एवञ्च प्रातःकाले तत्ति-
थ्यलाभे तिथ्यान्तरेऽप्युपवाससङ्कल्पः अहोरात्राभोजन-
रूपस्य तस्य प्रातरारम्भाहर्त्वात् । संवत्सरप्रदीपैःपि
प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेदित्युक्तं ।
अत्र कर्मणस्तावदपूर्वजनकत्वेन विधेयत्वेन च प्राधान्यं ।
तिथ्यादेर्गुणत्वेन कचिदुपलक्षणत्वमाह गर्गः । तिथिनक्षत्र-
वारादि साधनं पुण्यप्रापयोः । प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण
न तेक्षमा इति प्रधानस्य विधेय कर्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन,
एवञ्च निराहारपदस्योपवासपरत्वेन कलञ्जाधिकरणान्या-

वापि कुर्वीत न दशम्यायुतां कचिदित्यादि वक्ष्यमाणवचनात् । रात्रिदि-
वोपलक्षणं रात्रिदिनपरं सार्धप्रहरयामान्तरित्यनेन रात्रेः षष्ठ्यङ्गान्तं
महानिशात्वेन भोजननिषेधः, अतएव सर्वत्र वचने एकादशीपदस्यैका-
दशीयुक्तदिन परत्वादेव । सा सूर्योदयसम्बन्धिनी तिथिः तिथिविहित
कार्योपयोगिनी, एतच्च पूजाद्यभिप्रायेण अहोरात्रं अहोरात्रव्याप्ततुल्या
एतच्चाहोरात्रसाध्योपवासयोग्यत्वाय, तत्तद्विहिततिथिविधेकपदानां तत्तद्वा-
गयुक्तदिनपरत्व आह्वयं, द्वासहस्री तिथिः सत्यकालसम्बन्ध बहु काल
सम्बन्धी अमावस्यास्थलवत्तत्तिथिचयहस्री न कारणं न कर्मणि
नियामकौ, वेदाःप्रमाणमिति वदेकत्वाविवक्षयाकारणमित्येकवचननिर्देशः
तिथ्योर्युग्ममिति एतयोरित्यर्थः युग्मं योगः, महाफलं तत्तत्तिथिद्वय-
विहित कर्मजन्यपरमापूर्वसाधनं एतत्पदेन युग्मादिपदाहृत्या वा तत्-
तिथिद्वय परामर्शः । युग्मक्रमेण तत्तत्तिथीर्निर्दिशति, युग्माग्नीत्यादि,
तत्र युग्मञ्च अग्निञ्च युग्माग्नी कृतञ्च भूतञ्च कृतभूते युग्माग्नीच कृतभूतेच
युग्माग्निकृतभूतानीति विग्रहेण युग्मद्वयलाभः । अपूर्वजनकत्वेन

यान्नैकादशीक्षणमतिवाञ्छ भोजनं • किन्त्वेकादश्यामिति
विहितैकादशीयुक्ताहोरात्राधिकरणपरं । (३) अथ कलञ्जा-
धिकरणं । तत्र श्रुतिः, न कलञ्जं भक्षयेदिति, कलञ्जभक्षणा-

अपूर्व्वद्वारा फलजनकत्वेन प्राधान्यं साक्षादपेक्षणीयत्वं, अन्यथा फलाभावः
स्यादितिभावः । गुणत्वेनसाक्षादसाधनत्वेसति साधनत्वेन साधनतावच्छेदक-
घटकत्वेनेति यावत् । कचिदुपवासादिस्थले पूजादेस्तिथिखण्डेऽपि समाप्ति
सम्भवाद्गतलोपलक्षणता, उपवासादेस्तदासम्भवादेवोपलक्षणत्वकल्पना-
दितिभावः । उपलक्षणत्वं कर्मकालाव्यापकत्वे सति कर्मकालवृत्तित्वं ।
अङ्गत्वेन प्रधानजन्यफले परम्परया उपयोगित्वेन, तथाच तिथिपदं
क्वचित्तिथियुक्तदिनपरमितिभावः । (३)

अधिक्रियते विचारविषयीक्रियते यत्तदधिकरणं, तत्राङ्गानि पञ्चं,
यथाह भट्टः, विषयो विशयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तरं । निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं
शस्त्रेऽधिकरणं स्मृतं । अत्र यमधिकृत्य विचारः सविषयः, तत्रविप्रतिपक्षां
संशयो विषयः, विरोधिवादिनो मतं पूर्व्वपक्षः, वादिनिरासकवाक्यमुत्तरं
तत्राप्रामाण्यं तंशयनिरासेनोपसंहारो निर्णयः । न कलञ्जं भक्षयेदिति
श्रुतिः, स्वर्गकामोयजित, इत्यादौ लिङर्थस्य कार्यस्य यागादावन्वये यागे
इष्टसाधनताज्ञानं योग्यता-ज्ञानविधया हेतु-रन्वय-प्रयोजकरूपस्य
योग्यतात्वात्, कार्यान्वय प्रयोजकरूपस्य काम्यस्थले इष्टसाधनत्वं नित्य-
सम्यावन्दनादौ नित्यत्वं प्रत्ययायजनकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपं घटादौ
जलाहरणाद्यैव हिद्रेतरत्वमिव इष्टसाधनत्वादिरूपयोग्यता ज्ञानमपि
शब्देनैव स्वीकार्यं * प्रमाणान्तरासन्निधानात् । तत्रच, इष्टसाधन-
तान्वये फलपर्यन्तस्यायित्व-फलपर्यन्तस्यायिव्यापारोपधायकत्वान्यतर-
योग्यता, यागे च कालान्तरभाविस्वर्गरूपफलपर्यन्तस्यायित्वस्याभा-
वात् अपूर्व्वरूपैव्यापारस्य प्रागज्ञानाच्च प्रथमतः स्वर्गरूपेष्टसाधन-
त्वान्वयासम्भव इति, कार्यत्वेन कार्यलिङ्गशक्तिः, कार्यविशेषेघटादौ
शक्तिग्रहात् योग्यतावैलात् विधिजन्यशब्दबोधे कार्यत्वेनापूर्व्वं भाषते

* स्वर्गकामोयजितेत्यादौ तत्तदाक्यघटकपदेनैव, अन्यथा तादृशेष्टसाधनत्वादिरूपयोग्यताज्ञानसं-
कूलोत्पत्तिः । नापदार्थः शब्दबोधे भाषते इति नियमादित्यभिप्रायः ।

भावविषयकं कार्यमित्यर्थः । तत्र कालविशेषानुपादाना-
न्निषिध्यमानक्रियायां प्रवृत्तिमतो निषेधविधायककाराद्-
यावत्कालमेव तस्यां तस्य निवृत्तिः । न हि कलञ्जभक्षणा-

समानप्रकारत्वेन शाब्दबोधं प्रति शक्तिपक्षपदार्थोपस्थित्योर्हेतुत्वात्-
एवञ्च स्वर्गकामो यजेतित्यादौ यागविषयकं स्वर्गकामकार्यमिति प्रथ-
मतोऽन्वयबोधः । तत्र कार्यं लिङर्थं कृतं कार्यत्वं यदि साध्यत्वं लिङ-
र्थकदेशे कार्यत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन स्वर्गकामाऽन्वयः यद्विच धर्मत्व-
रूपकार्यत्वमेव लिङ्पदार्थतावच्छेदकं लाघवात् तदा लिङ्गर्थधर्मं
साध्यता सम्बन्धेन स्वर्गकामान्वयः, स्वर्गकामकार्यं च यागस्य जन्यता-
सम्बन्धेनान्वय इति, यागजन्यं स्वर्गकामकार्यमित्यन्यकोषः । विष-
यशब्दस्य जनकार्यकत्वात् यागविषयकं स्वर्गकामकार्यमित्यभिप्रायः
क्रियते, वस्तुतस्तु आख्यातसामान्यशक्त्या कतिरपि लिङोऽर्थः कृतौ
स्वर्गकामस्याधेयतासम्बन्धेनान्वयः कृतेश्च कार्यं साध्यतासम्बन्धेनान्वयः, तेन
स्वर्गकामकृतिसाध्यं यागविषयकं कार्यमित्यन्यः, कृतिसाध्यत्वज्ञानं
विना विधिवाक्यस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः । निषेधस्थले च आख्यातार्थ-
कृतिर्न विवक्षिता कलञ्जभक्षणाभावादौ तत्कार्यं च प्रवृत्तिसाध्यतानङ्गी-
कारात् किन्तु प्रवृत्तिमतएव साध्यतासम्बन्धेनान्वय इति । अनन्तरञ्च
यागविषयककार्यस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं यागे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं
विना अनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् विधिवाक्येन यागे स्वर्गकामकृतेः
साध्यता सम्बन्धेनान्वयबोधः स च औपादानिकबोध इत्युच्यते, इदानीं
कार्यत्वेनापूर्वोपस्थित्या स्वर्गपर्यन्तस्याय्यपूर्वरूपव्यपारोपधायकत्व-
ज्ञानाधीनेष्टसाधनत्वरूपयोग्यताज्ञानसम्भवादिमि प्रभाकरमतं । तस्मिन्
निषेधवैदिकवाक्ये न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ लिङ्गर्थकार्यं कलञ्ज-
भक्षणाभावस्यान्यात् कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यमित्यन्यबोधो-
भवति, नित्यनिषेधस्थले, तैः पण्डितैः पूर्वस्वीकारात्, ततश्च कलञ्जभक्षणाभावे
साध्यतासम्बन्धेन कर्तुं औपादानिकः शाब्दबोधः, कलञ्जभक्षणाभावः प्रवृत्ति-
मतपुरुषीय इत्याकारको जायते । अत्र च कार्यतानुयप्रयोजकरूपयोग्यता,
ग्रन्थवायजनकप्रतियोगिकाभावत्वं तज्ज्ञानं योग्यताज्ञानतयापेक्षितं,

द्वयतः कुतश्चित् कारणाग्नित्वस्य निषेधानुपालनं सकृद्वृत्ति-
मिति कलञ्जभक्षणनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्तयति, किन्तु

कलञ्जभक्षणाभावे तज्ज्ञाने सति कलञ्जभक्षणे प्रत्यवायजनकत्वं
ज्ञायत इति ततो निवृत्तिः । न च प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्य-
यानामितिन्यायात् कथं नञर्थभावेन सह लिङ्गर्थकार्यस्यानुय-
इति वाच्यं, व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् नञर्थमन्तराकृत्वापि प्रकृतिप्रत्यया-
र्थयोः क्वचिदनुयबोधस्वीकारात् । न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कर्तृविशेषा-
श्रवणात् कर्त्राकाङ्क्षायां प्रवृत्तिमान् अध्याक्रियते भक्षणप्रवृत्तिरहितं
प्रति, निषेधवैफल्यमिति । अत्र निषेधस्य सार्वकालिकत्वयुक्तिप्रदर्शनेन
तद्वैलक्षण्यमेकादश्यां दर्शयितुमाह तत्रेत्यादि, निषिध्यमानक्रियायां
कलञ्जभक्षणादौ प्रवृत्तिमतः प्रवृत्तियोग्यतावतः, यथा श्रुतार्थं निषिध्य-
मानक्रियायां प्रवृत्त्यभावशरा तत्क्रियारहितस्य साध्यतासम्पादनस्य
वृत्त्युत्पाणस्यासङ्गत्यापत्तेः । योग्यता च न सामग्री, तत्सत्त्वेप्रवृत्त्य-
वश्यभावात्, किन्तु प्रवृत्त्यसाधारणकारणं तत्कार्यताज्ञानादि, वस्तुतस्तु
प्रवृत्तिपदं यथा श्रुतमेव न हि प्रवृत्तिमात्रेण कलञ्जभक्षणादिनिष्यत्तिः,
किन्तु प्रवृत्तिपरम्परया साधनसम्पत्त्या, तथाच भक्षणस्वरूपयोग्यप्रवृत्ति-
मन्तं निषेधविधिर्भक्षणोपधायकप्रवृत्तिं प्रतिरुध्य-निवर्त्तयित्वा भक्षणा-
भावं सम्पादयति । तत्र क्रियायामिति सप्तम्या अनुकूलत्वमर्थः न तु
विषयत्वमन्नादिभक्षणं विषयीकृत्य प्रवृत्तिमतो देवात् कलञ्जभक्षणे-
निषेधादावनधिकारापत्तेः * केचित्तु प्रवृत्तिमतः व्यापारवत इत्यर्थः, तेन
मनसा तु प्रवृत्तस्य इत्यादिकारिकासङ्गतिरित्याहुः । निषेधविधावधि-
कारात् नियोज्यत्वात् निषेधवाक्याधीनकलञ्जभक्षणाभावे स्वकार्यता
ज्ञानादिसत्त्वादिति यावत् । यद्वा अधिकारात् निषेधाननुपालननिव-
न्धनदोषवत्त्वात्, तस्यमिति निषिध्यमाणक्रियायामित्यर्थः, निवृत्तिरप्रवृत्तिः,
नहीति न निवर्त्तयतीत्यनेनानुयः, कुतश्चित्कारणात् कलञ्जभक्षणादि

* अन्नादिभक्षणं विषयीकृत्येति यत्र अन्नमात्रभक्षणे प्रवृत्तिरस्ति न कलञ्जभक्षणे परन्तु
अन्नमित्रितं कलञ्जं भक्षयति तत्रात्रभक्षणविषयिणी या प्रवृत्तिः सा निषिध्यमानक्रियावृत्त्या
• भवति न तु निषिध्यमानक्रियाविषया ।

भक्षणप्रवृत्तिमत्तामात्रमधिकारिविशेषणं यदा यदा
भवति तदा तदैव निषेधविधिरपि तं निवर्त्तयति । (४)
नहि कलञ्जभक्षणमुपक्रम्य यावत्कालं तद्वक्ष्यति,
अतस्तदितरकाले तन्निवृत्तिः सिद्धैवेति विफलोविधिः ।
ननु नासौनिवृत्तिरप्रवृत्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेरिति, सत्यं प्रवृ-
त्त्युपाधिना विनाशं प्राप्स्यन् प्रागभावएव प्रवृत्तिनिरा-
करणात् साध्यमानोनिवृत्तिरुच्यते, नतु प्रवृत्तिरपि

प्रवृत्त्यनुकूल-यत्किञ्चित् वेस्तुविरहात् । प्रतियोगिकारणविरहस्यैवाभाव-
कारणत्वात्, निषेधो निषेधवाक्यं, प्रवृत्तिमत्तामात्रमितिमात्रपदेन शुचित्वा-
दिष्यदासः (४) न हीति अन्यथेत्यर्थः । तदितरकाले भक्षणादितरकाले
विफलोविधिः स्यादिति शेषः । भ्रान्तः शङ्कते । ननु नासौ निवृत्तिरिति, असौ,
निवृत्तिः सिद्धैवेत्यत्र निवृत्तिशब्दार्था न निवृत्तिः प्रयत्नविशेषः, निवृत्त्यनु-
पपत्तेरिति, तथाच कथं निषेधवैफल्यमितिभावः । भ्रमं निराकृत्य
समाधत्ते सत्यमितिप्रवृत्त्युपाधिना प्रवृत्तात्मकोपाधिना निषिध्यमाण-
क्रियोपधायकप्रवृत्त्या, प्राप्स्यन्निति, सम्भावनायां स्यात्प्रत्ययः । तथाच
प्रागभावस्य सामर्थ्येनाश्रयतया यदि कलञ्जभक्षणे प्रवृत्तिः स्यात् तदा
तत्प्रागभावो नख्येदिति सम्भावनाविषय इत्यर्थः । यद्वा प्रवृत्तिकालम-
वेष्ट्य भविष्यत्त्वं स्यात्प्रत्ययार्थः प्रवृत्त्युपाधिजन्यप्रवृत्त्युत्तरकालीननाशो-
त्पत्त्याश्रय इत्यर्थः । प्रपूर्वापधातुना उत्पत्तिरुच्यते उत्पत्तेश्च प्रति-
योगिताश्रयत्वमपि स्यात्प्रत्ययार्थः, प्रवृत्तिघटितसामर्थ्येनाश्रयतावच्छेदक-
प्रागभावत्वाश्रय इति यावत्, एतत् कथनञ्च प्रवृत्त्यभावसाधतायद्वाह्यं
व्यतिरेकसहचारप्रदर्शनार्थं संसर्गाभाववाचिना निषेधवाक्यस्य नञा
निवृत्तिबोधयितुमशक्यत्वादिति भावः, प्रवृत्तिनिराकरणात् प्रवृत्त्यभाव-
द्वारानिवृत्तिरुच्यते, निवृत्तिशब्देन प्रागभावएवोच्यते । तथाच निद्रादि-
काले सहजत एव भक्षणप्रागभावसत्त्वान्निषेधवैफल्यं स्याद्यदि
प्रवृत्तिरधिकारिविशेषणं न स्यादिति भावः । ननु प्रवृत्त्युत्तरकालीन
निवृत्तिरेव निषेधवाक्यस्य नञा लक्षणीया, तथाच तत्र साधयतासम्भवेन.

साध्यतयोपदिश्यते किन्तु रागप्राप्तप्रवृत्तिमतएव निषेध-
विधावधिकारः । यत्तु, मनसा तु प्रवृत्तस्य, भूतचेष्टाव-
तोपि वा । यदनागतभावस्य, वर्जनं तन्निवर्त्तनमिति ।
तत्रापिशब्देनाप्रवृत्तमात्रसमुच्चयान्न विरोधः, भूतचेष्टावत
इति भूतं स्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीवं विषूचिते । प्राप्ते

कर्तुरनूये विशेषणीभूत प्रवृत्तावपि साधतयानूयः स्वीक्रियत इति, निद्रादि-
काले प्रवृत्त्युत्तरकालीनत्वं विशिष्टप्रागभावस्यासत्त्वान्ननिषेधवैफल्यं, तथाच
किमर्थं प्रवृत्तेरधिकारिविशेषणतेति, अत आह न च प्रवृत्तिरपीति,
यद्वा ननु कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यमित्यत्र कृतिसाध्यत्वमेव
कार्यत्वं तत्र कार्यैकदेशे कृतौ कर्तुरनूये कलञ्जभक्षणाभावे कृति-
साध्यत्वंविना कार्यस्य साधरत्वमनुपपन्नमिति प्रवृत्तिसाधरत्वं कलञ्ज-
भक्षणाभावे स्वीक्रियते, तथाच निद्रादिदशायां न तादृशकलञ्जभक्षणा-
भक्तिसिद्धिरिति, कर्तृगतप्रवृत्तिविशेषणं व्यर्थमित्यत्र आह, प्रवृत्तिर-
प्रीति, तथाच लिङः कृतिसाधरत्वेन कार्यं न शक्तिगौरवात् निषेध-
कार्यं कृतिसाधरत्वावाचाच्च, किन्तु धर्मत्वादिलघुधर्मपुरस्कारेण
लिङादिपदशक्तिरिति, तादृशधर्मं कर्तुः साधरतासम्बन्धेनानूयेन
कलञ्जभक्षणाभावस्य प्रवृत्तिसाधरतास्वीकार इति न कर्तृविशेषण-
प्रवृत्तेर्वैफल्यमितिभावः । साधरतया साधरतानूयितया नञर्थं घटकतया
न उपदिश्यत इति गौरवान्मानाभावाच्च, न च प्रवृत्तेरसाधरत्वे अधिकारि-
विशेषणप्रवृत्तेः कुतोलाभ इत्यत्र आह रागप्राप्तेति, लौकिकसामग्री-
वशादुत्पन्नेत्यर्थः, मनसा तु प्रवृत्तस्य कृतिसाधरतानिश्चयादिमतो
भक्षणातुकूलयत्नमात्रवत इति वा मात्रपदेन शरीरचेष्टाव्यवच्छेदः ।
भूतचेष्टावतः शरीरचेष्टावतो भक्षणीपादानकलञ्जादिग्रहणरूपचेष्टावत
इति यावत्, यद्वा भूते प्राप्ते कलञ्जादौ भक्षणार्थं चेष्टावत इत्यर्थः ।
भूतं स्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीः विषूचिते । प्राप्ते-वृत्ते-समे-सत्ये-देव-
योग्यन्तरे तु ना इति मेदिन्युक्तेः । वर्जनं संसर्गाभाव इति यत्कारिकावाक्यं
तत्रेत्यर्थः । अप्रवृत्तमात्रेति प्रवृत्त्यभाववतोलाभादित्यर्थः । तथाच
तद्वारा भक्षणादिप्रागभावस्यैव निषेधपदार्थत्वे वचनतात्पर्यं, एवञ्च,

वृत्ते समे सद्ये देवयोन्यन्तरे तु ना, इति मेदिन्युक्ते
 भूते प्राप्ते निषेधे चेष्टावत इत्यर्थः । (५) ततश्च प्रागभाव
 एव कालान्तरसम्बन्धितया साध्यात्वेनोपदिश्यते । प्राग-
 भावस्यानादिसंसर्गाभावमात्ररूपः स चाप्रवृत्तस्य भक्ष-
 कारणमननुतिष्ठतः सिद्धात्येष, तस्मात् सकृत् क्रिया-
 पर्यवसायित्वे विफलोविधिः, कादाचित्काकरणस्य
 निषेधमन्तरेणापि प्राप्तेः । नच स्वर्गकामादिवत् साध्य-
 तया प्रवृत्तिमत्कर्तृकत्वमप्यङ्गं विषयमात्राननुष्ठानाधीन-
 सिद्धत्वान्निषेधनियोगानामितिकर्तव्यताकाङ्क्षाविरहात् ।

न विरोध इत्यस्य एतद्वचनवलाद्भूतचेष्टादिमत्त्वावच्छिन्न-वर्जनस्य निषेध-
 वाक्यबोधत्वात्लभेन केवलप्रागभावस्य तथात्वविरोधो नेत्यर्थः, (५)
 प्रागभावस्यानादित्वेऽपि नैमिकसाध्यातास्तीत्याह कालान्तरसम्बन्धि-
 तयेति, अत्रेदे द्वितीया कालान्तरसम्बन्धिता, उत्तरकालानुवृत्तिः ।
 ननु यस्य पुंसः कलञ्जभक्षणं न भविष्यति तस्य तत्प्रागभावी न
 सिद्धः प्रागभावस्य प्रतियोगिसमदेशत्वनियमादित्यत आह, अनादि-
 संसर्गाभावमात्रपरः, अनादि संसर्गाभावत्वेन तत्सामान्यपरः, अनादि-
 त्वेन विशेषणाद्ध्वंसव्यावृत्तिः । एवञ्च प्रागभावस्याप्रसिद्धत्वेऽप्यत्यन्ता-
 भावमादाय निषेधपर्यवसानं, वैयर्थ्यमुपसंहरति स चाप्रवृत्तस्यापी-
 त्यादि । अथ कलञ्जभक्षणाभावे, आख्यातसामान्यशक्त्यासाध्यतासम्बन्धेन
 कृतेरन्वये बाध इत्याशय आह नचेति, साध्यतया साध्यातासम्बन्धेन,
 प्रवृत्तिमत्कर्तृत्वं प्रवृत्तिमवृत्तिः, कार्यानुयितया विवक्षितं विषयमा-
 त्रेति स्वप्रतियोगिकारणमात्राननुष्ठानसाध्यात्वादित्यर्थः, निषेधनियोगानां
 निषेधवाक्यस्य नियोगो व्यापारः कार्यताज्ञानं येषु विषयेषु तेषां मज्जर्यः
 संसर्गाभावस्तत्कार्याणामित्यर्थः तथाच बाधात् कृतिरिह, न विवक्षि-
 तेति भावः । ननु निषेधस्याभावस्य उद्भासत्वेन भावसम्बन्धितत्वे
 तद्विशिष्टा भोजनस्य कृतिसाध्यात्वमबाधितमित्यत आह, इति कर्तव्यतेति,
 तथाच न तद्भावघटितमिति भावः । अतएव निषेधनियोगानाम् ।

अतएव शुचित्वमपि तत्र नाङ्गं । (६) तस्मान्निषेधविधिषु
काकवन्तोदेवदत्तस्य गृहा इत्यादिवत्तटस्थत्वेनाधिकारि-
विशेषणीभूतायाः प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिस्तावत्काल-
मेव . निवृत्तौ साफल्यं, न पुनर्निमित्तान्तरवत् सकृदनु-
ष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः, नैमित्तिकश्राद्धादावमावस्या-

ननुष्ठानाधीनत्वादेव, नाङ्गं नाधिकारिविशेषणं, (६) तस्मादिति, निषेध-
नियोगानां प्रवृत्त्यसाधत्वात्, इदञ्च तटस्थत्वेनेत्यत्र हेतुः, यद्वा उप-
संहरति तस्मादिति, प्रवृत्तेरधिकारिविशेषणत्वाभावे निषेधवैफल्यदि-
त्यर्थः । इदञ्च विशेषणीभूताया इत्यत्र हेतुः । तटस्थत्वेन उपलक्षण-
त्वेन, अन्यथा विशेषणविधया निविष्टत्वे विशेषणानुयिनानुयित्वं
विशेषणत्वमिति नियमेन प्रवृत्तिविशिष्टस्य साधतासम्बन्धेनानुये तत्र
विशेषणीभूतप्रवृत्तेरपि साधतासम्बन्धेन कलञ्जभक्षणाभावेऽनुये निषे-
धस्याश्रमाख्यापत्तिः, विशेषणीभूतायाव्यावर्तकीभूतायाः, यद्यपि दण्डौ
कुण्डलीत्यादौ दण्डसमानकालीनत्वस्य कुण्डलादाववगाहनेन दण्डस्य
विशेषणत्वं तथात्रापि प्रवृत्तेः समानकालीनत्वस्य कलञ्जभक्षणाभावादौ
धर्मि-पारतन्त्र्येण भाने विशेषणत्वसम्भवः, तथापि साधतादिसम्बन्धेन
विशिष्टस्यानुये विशेषणस्य साधतादि सम्बन्धेनैवानुय इति व्युत्पत्ते-
रुपलक्षणत्वमुक्तं, न पुनरिति न वेत्यर्थः । निमित्तान्तरवत् आवश्यक-
विहितकर्मण इव शास्त्रार्थसिद्धिः, प्रत्यवायानुत्पत्तिरूप-शास्त्रबोधित
फलसिद्धिः, निषेधस्य सकृदनुपालनेन नैव प्रत्यवायानुत्पत्तिरित्यर्थः ॥
आवश्यकेति विशेषणात् काम्यानां नैमित्तिकानां कामनामिदेन पुन-
रनुष्ठानमस्ति किन्तु तत्रापि यत्र विशेषवाधोऽस्ति तत्र ज्ञानादौ न
पुनः पुनरनुष्ठानं । नच नित्यसम्भावन्दनादौ ब्रह्मलोकादिप्रास्थादि-
कामनया न कथं पुनः पुनरनुष्ठानमिति वाच्यं नित्यकर्मणो यदार्थ-
वादिकं फलं श्रूयते तद्गुणफलमिवानुषङ्गिकमिति न तदर्थं पुनः क्रिया-
रम्भः, तथीकृतं नित्यक्रियां तथाचान्येहानुषङ्गफलां श्रुतिमिति, विहित-
नित्यक्रियायाः सकृदनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिरित्यत्र युक्तिमाह नैमित्तिक
इति विधिगौरवापत्तेरिति अमावस्याकालं व्याप्य आहं कुर्वीतित्यत्र,

वच्छिन्नजीवनस्याधिकारिविशेषणस्यैकत्वात् सकृत्कारणे-
नैव शास्त्रस्य सफलकत्वं, नैकामावास्यायामेव पुनःपुनः
क्रियापरत्वं विधिगौरवोपपत्तेः । नहि तत्र सकृत्कारण-
मेव शास्त्रं विना सिद्धाति । अतएव स्मृति, यथा, अद्दे-
नैवाद्धिकं कर्म मासेनैव च मासिकं । न्यूनाधिकं न
कर्त्तव्यं नचैकत्र क्रियाद्वयं । एकस्याः क्रियाया एकदा
वारद्वयविधानं न युक्तमिति हलायुधः । अमावास्या-
भेदेन पुनस्तदवच्छिन्न जीवनभेदादधिकाराहुत्ता शास्त्रार्थो-
ऽप्यावर्त्तत इति, (७) एतन्नायमूलकमेव व्याख्यातवचन-

विधितात्पर्यकल्पने गौरवापत्तेरित्यर्थः, न चात्रविधिवैफल्यमस्तीत्याह
न हीति अभावस्याभेदेनेति, अधिकारभेद एव क्रियाभेदनियम इति
भावः । अत्रेदं बोध्यं निषेधस्थले कलञ्जभक्षणाभावादी प्रत्यवायजन-
काभावत्वग्रहे कलञ्जभक्षणादी प्रत्यवाय-जनकत्वग्रहोभवति से च
कलञ्जभक्षणत्वाद्यवच्छेदेनैवेति, कलञ्जभक्षणमात्रेद्देशोदयेन संवर्द्धो ततो
निवृत्तिरिति, प्रवृत्तेरधिकारिविशेषणत्वमफलं, किन्तु कौटादि व्याह-
सये, नरत्वादिकमेवाधिकारिविशेषणमुपेयं, नित्यविधिस्थले संख्या-
धेन्दनादी प्रत्यवायानुत्पत्तिरूपेष्टसाधनत्वादिग्रहेण संकटदनुष्ठिते प्रत्य-
वायानुत्पादसिद्धा प्रयोजनाभावेन न पुनस्तदनुष्ठानं, नित्यकर्मणि
यत्फलान्तरं तदप्यानुषङ्गिकमिति, न तदर्थमपि पुनरारम्भः, काष्ठे
दानादौ फलवाङ्मुखाय पुनः पुनस्तत्क्रियत एव, काष्ठमपि वारुण्यादौ
गङ्गास्नानादिकं पुनः पुनर्नक्रियते अजस्रस्नाननिषेधादिति, न्यायमतेन,
निषेधस्थले कलञ्जभक्षणाभावादिजन्यमपूर्वं न स्वीक्रियते, किन्तु
बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वस्वापिविध्यर्थतया बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वरूप-तद-
भावं एव नञा कलञ्जभक्षणादौ बोधयत इति, तत्र द्वेषोदयेन नियत-
निवृत्तिः । (७) एतन्नायमूलमेवेति, एतदयुक्तिमूलकमेवेत्यर्थः । इतिः पालनं
विधिनिषेधयोर्विधिनिषेधवाक्यप्रतिपाद्यकर्मानुष्ठान कर्माकरणयोः, पूज्यः

इत्थं जौमूतवाहनेन लिखितं, यथा, निमित्तं काल-
मादाय वृत्तिर्विधि-निषेधयोः । तत्र पूज्ये विधेर्वृत्ति-
निषेधः कालमात्रके । तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानु-
ष्ठानतोमता । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ।
पूज्ये युग्मादिनेतिशेषः । , कालमाधवीये बृहद्गार्ग्यः,
निमित्तं कालमादाय वृत्ति-विधि-निषेधयोः । विधिः
पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके । तिथीनां पूज्यता
नाम कर्मानुष्ठानतोमता । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा काल-
मात्रमपेक्षते । (८) रविसंक्रान्तौ तु तदुपलक्षितपुण्यकाल
एव ग्राह्योविधिवन्निषेधेऽपि, कालान्तरकल्पने गौरवा-

द्विब्रिखण्डे, तिथाविति निमित्तकालमात्रोपलक्षणं, तेन संक्रान्त्यादि-
परिग्रहः, तिथ्यादिकर्तव्योपवासार्दश्च विशेषवचनप्राप्ततिथिखण्डाद्युप-
लक्षितदिनस्य निमित्तत्वं बोध्यं, अहोरात्रादिसाधत्वादुपवासार्देति ।
तत्र तयोर्मध्ये, कालमात्रक इति मात्रपदं साकल्यार्थकं, पूज्यता युग्मादि-
वचनप्राप्तकर्माङ्गता, कर्मानुष्ठानतः कर्मणोऽनुष्ठानं यत्र पूर्वोक्तादौ तत्-
सम्बन्धात्, यद्वा कर्मानुष्ठानतः पूज्यता कर्मानुष्ठानविधानतः कर्म-
योग्यता, निवृत्त्यात्मा अभावरूपः, कालमात्रमपेक्षते इति, निरुक्तयुक्तेरिति-
भावः । (८) ननु निषेधस्यकालमात्रापेक्षणे संक्रान्तिस्थले निषिद्धक्रियाया
अकरणं संक्रान्त्युपलक्षितदिनमात्रे स्यादित्यत आह, संक्रान्तौ त्विति,
कालान्तरकल्पन इति, संक्रमणकालस्यातिसूक्ष्मतया क्रियायोग्यता-
भावात्, मानार्द्धादिकालविशेषस्य पुण्यत्वेन विधानात्, तत्कालस्यैवोप-
स्थितत्वेन निषेधनिमित्तत्वावधारणात्, कालान्तरकल्पने संक्रान्त्युपलक्षित-
दिनमात्रस्य निषेधनिमित्तत्वकल्पने गौरवादिति, पुण्यकालस्याऽपि सं-
क्रान्त्युपलक्षितदिनत्वेन प्राप्ततया तदधिककालसम्बन्धकल्पनमेव गौरव-
मितिभावः । ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषाय, इत्यत आह, वचना-
भावाच्चेति, साधकमप्याह, प्रत्युतेति, कालान्तरे निषेधानुपालने वाधकं,

हचनाभावाच्च । संक्रान्तापवासस्य तु व्रतत्वेन भावरूप-
 त्वाद्भावघटितत्वाद्वा उभयथापि, तत्र पूज्ये विधेर्वृत्ति-
 रित्यनेन पुण्यकालयुक्ताहोरात्रकर्तव्यता, एवमेव गुरु-
 चरणाः । प्रत्युत एकस्मिन् काले विधेयप्रतिषेध्ययोः
 प्रतिपादकं कामधेनु-नैयतकालिक-कल्पतरु-कृत्यचिन्ता-
 मणि-हेमाद्रि-वाचस्पतिमिश्र-धृतदेवीपुराणं । अतीताना-
 गतोभोगोनाड्यः पञ्चदश स्मृताः । सान्निध्यन्तु भवेत्तत्र
 ग्रहाणां संक्रमे रवेः । व्यवहारो भवेत्लोके चन्द्रसूर्योप-
 लक्षिते । काले विकलते सर्वं ब्रह्माण्डं सचराचरं ।
 पुण्यपापविभागेन फलं देवी प्रयच्छति । एकधापि कृतं
 तस्मिन् कोटि-कोटिगुणं भवेत् । धर्मादिवर्द्धते ह्यायू-
 राज्यं पुत्रसुखादि च । अधर्माद्वाधाधिशोकादि-विषुवायन-
 सन्निधौ । विषुवेषु च यद्वत्तं जप्तं भवति चाक्षयं ।
 एवं विष्णुपदे चैव षड्शीतिमुखेषु च । भोगोव्याप्तिः

पुण्यकाले निषेधानुपालने साधकमपीत्यर्थः, रविसंक्रान्ति-पूर्वापर-सन्नि-
 हितकालानां पापपुण्यनिमित्ततायां कालसामान्ये कार्यसामान्य-
 निमित्ततावश्यकृत्यतस्तां वक्तुमारभते, व्यवहार इति, व्यवहारो वैदिक
 लौकिकक्रियाविशेषप्रवृत्तिः, लोके लोकानां, चन्द्रसूर्योपलक्षितेऽह्निरात्रौ
 चेत्यर्थः, सर्वत्र निमित्तत्वं सप्तम्यर्थः, तथाच दिनविहिते कर्मणि
 दिनस्य, रात्रिविहिते कर्मणि रात्रेर्निमित्तत्वमित्यर्थः । विकलते उत्-
 पद्यते, नश्यति च । ननु कालस्य जगत्कर्तृत्वं न सम्भवति, सूर्यक्रियादि-
 रूपत्वेनाचेतनत्वात्, कार्यवैचित्र्यमपि कथमित्यत आह, पुण्यपाप
 विभागेनेति, तथाच देवी तत्तत्कालकृत-कर्मजन्म-पुण्यपाप-सङ्कारेषु
 सुखदुःखादिफलं जनयतीत्यर्थ इति कालस्यापि निमित्तत्वं, ननु रवि-
 संक्रमणसन्निहितनाडीषु ग्रहसन्निध्ये किं फलमत आह, एकधा-

सूक्ष्मसंक्रमणकालसन्निधाने पुण्यतमत्वमिति यावदिति कल्पतरुः । (६) वस्तुतस्तु भुज्यत इति भोगोभोग्यः, संक्रमणे रवेरतीतानागतः कालोभोग्यस्तन्निमित्तपुण्यपापजननयोग्य इति यावत् । अतएव, पुण्यपापविभागेन

यौत्यादि, तस्मिन् संक्रान्ति-पूर्वापरकाले, विषुवायनसन्निधाविति, अत्र विषुवपदं महाविषुवपरं, वर्षप्रथमत्वात् प्रथमनिर्देशः, अयनस्य तत्तुल्यफलत्वात् एकत्रसमासेन लिखनं, अग्रे च विषुवपदं जलविषुवपरं, भोगोच्चासिरिति, सूर्यस्येत्यर्थः, अतीतानागतो यस्तस्मिन्निति, यत् तत्पदपूरणेन फलितमर्थमाह सूक्ष्मेति, अत्र पुण्यतमत्वं अतिशयपुण्यजननयोग्यताप्रयोजकसम्बन्धः, अथवा भोगोलोकानां, अस्यां भूमौ देवदत्तस्य भोग इत्यत्र देवदत्तकर्तृकग्रहणविषयस्य जनकत्वमिव, अत्र जनकर्तृकातिशयपुण्यकर्मनिमित्तत्वं लभ्यत इति, अत्र यत्तत्पद-भूतपापेक्षेत्यत आह, (६) वस्तुतस्त्विति, अतीतानागत इत्यनन्तरं कालपदं पूरयित्वा समुदितार्थमाह संक्रमण इत्यादि । तन्निमित्तक इति संक्रान्ति-निमित्तकेत्यर्थः, अत्रायुर्वृतमित्यत्रैव पुण्यपापजननद्वारा भोगजनकपरं भोगपदं, भुज्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या वा भोगपदं तज्जनकपरमिति तत्त्वं । दिवा विष्णुपदी विषयमितीति, नच पुण्यायां विष्णुपद्याच्च प्राक्पद्यादपि षोडश इति षड्विंशतिवचनेन विरोध इति वाच्यं, तस्य द्वाविंशद्दण्डान्यूनदिनमानस्थलाभिप्रायत्वात्, पञ्चदशनाड्यस्तु तद्व्यूनदिनमानाभिप्रायेणेति, दिनमानार्हस्य पूर्वापरगतस्य पुण्यकालत्वे तात्पर्यमत्रेदं बोधः, अतीतानागतोभोगोनाड्याः पञ्चदशस्मृता इत्यस्य विष्णुपदीमात्र विषयत्वे, एकधापि कृतं तस्मिन्नित्यनेन पञ्चदश-माद्यात्मक-कालमात्र-परामर्शात्तदुत्तरं विषुवायन-सन्निधावित्यादिना स तलसक्रान्तापादानविरोधात्, परन्तु उभयतः पञ्चदशनाडीनां पुण्यतमत्वं, कल्पतरुग्रन्थेऽपि भोगशब्देन पुण्यतमत्वं व्याख्यातं, शातातप-जावालि-वृहस्पतिवचनैर्वर्त्तमाने तुलामिधे त्रैयञ्चोभयतोदश इति यदुक्तं तत्पञ्चदशनाडीतोऽप्याधिक्याय, एवं मन्दा मन्दाकिनौत्यादिनासंक्रमणे त्रिचतुरादि घटिकानां पारमार्थिकपुण्यत्वमुक्तं । तदप्याधिक्याय, अतएव देवलेन, यायाः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः

फलमित्युपसंहृतं । यत्तु, अर्द्धरात्रे व्यतीति तु संक्रान्ति-
र्यदहर्भवेत् । पूर्वे व्रतादिकं कुर्यात्, परेदुः स्नान-
दानयोरिति, तदुपोष्यैव च संक्रान्तां स्नात्वा योऽभ्य-
र्चयेद्रविं । प्रातः पञ्चोपचारेण स कामफलमाप्नुयादिति
भीमपराक्रमीयैकवाक्यतया परदिवसीयस्नानदाननिमि-
त्तकं प्राग्दिनोपवाससंयमरूपव्रतादिपरमन्यथा प्रागुक्त-
विरोधापत्तेः । स च कालः कियानित्याह, नाड्यः पञ्च-

पुण्यतमाः स्मृता इति सामान्यत एवोक्तं, एवञ्च देवीपुराणे षडशीति मुखे-
ऽतीत इत्यादिना षडशीत्यादिषु पुण्यत्वमुक्तं यत् तत्पुण्यतमेवपि विशेष-
त्वाय, अयनयोर्यत्पञ्चदशदण्डाधिकदण्डग्रहणं तत्पुण्यतरत्वाय, अङ्गि-
संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नमुदाहृतमिति वचनस्वरसात् । विष्णुपद्यां पुण्य-
तरकालो देवीपुराणेनोक्तः, प्राक्पश्चादपि षोडशेति वचनमेव विष्णुपद्यां
पुण्यतर कालपरं, एवमङ्गिसंक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नमुदाहृतं । रात्री-
संक्रमणे भानोर्दिनाहं स्नानदानयोरिति वृहद्दशिष्ठवचने कृत्स्नदिनपदं
कृत्स्नदिनमानपरं, पञ्चदशनाडीकथनमपि दिनमानार्द्धाभिप्रायेण, तथाच
देवीपुराणवचनैकवाक्यतया कृत्स्नदिनमानमपि संक्रान्तिपूर्वपरीभूत-
त्वेन ज्ञेयमिति चेदलोच्यते, अङ्गिसंक्रमणे पुण्यमिति वचनं यथा
श्रुतार्थमेव, एतदेकवाक्यतया देवीपुराणे, अतीतानागतपञ्चदशनाडी-
पुण्यत्वकथनं दिनमध्यसंक्रान्त्यभिप्रायेण, तेन पञ्चदशपदं दिवासंक्रान्ति-
पूर्वपरीभूतदिनसम्बन्धिकालपरमिति, सामान्यकालमुक्त्वा तत्रैव
संक्रान्तिविशेषे विशेषकालमाह, यावद्विंशकला भुक्तेत्यादिना, यद्वा,
अतीतानागतो भोग इत्यस्यातीतोऽनागतश्च भोग इत्यर्थः, एवञ्च क्वचिद-
तीतो भोगः क्वचिदनागतः क्वचिच्चातीतोऽनागतश्चेत्युभयं, तदेव विवृतं भवि-
ष्यत्यनेन पुण्यमित्यादिना, विष्णुपद्यां विशेषानुक्तत्वात् विनिगमनाविर-
हेण अतीतानागतोभयग्रहणं, अयनयोरधिककाल पुण्यत्वं यदुक्तं तत्पञ्च-
दशनाडीपुण्यत्वाविरोधि, अतीतत्वञ्चात्र संक्रान्त्यव्यवहितपूर्वक्षणमारभ्य
तत्क्षण-पूर्वकालीनत्वं, अव्यवहित पूर्वत्वञ्च तत्तत्संक्रान्ति प्रागभा-

दशेति, उभयतः पञ्चदशदण्डानां पुण्यत्वं दिवा विष्णुः दी-
विषयमिति तिथितत्वे वक्ष्यते । सान्निध्यमित्यादिना
तस्यैव कालस्य स्तुतिः, विकलते स्वभावात् प्रच्यवते,
देवी संक्रान्तिकालस्वरूपा दुर्गा संक्रान्तापक्रमे देवीपुराण
एव, समायनमृत्युर्मासः पक्षोऽहश्च क्रमेण तु । स्थूलसूक्ष्म-
विभागेन देवी सर्वगता विभो, इत्यभिधानात्, कलाकाष्ठा-
दिरूपेण परिणामप्रदायिनीति मार्कण्डेयपुराणाच्च । (१०)
तस्मादमावस्यायां हरितमपि न हिन्दादित्यादेर्नि-

वाधिकरणसूर्यकिरणवच्छिन्नक्षणाग्राग्राभावानधिकरणत्वे सति तत्
प्रागभावाधिकरणत्वं, तेन रात्रिसंक्रान्तिस्थले दिवसशेषयामद्वयलाभः,
संक्रान्तिदिनपूर्वदिवसीयपञ्चदशदण्डव्यवच्छेदश्च, न च रात्रिसञ्चारस्थले
संक्रान्त्यव्यवहितपूर्वरात्रिर्क्षणामारभ्य तत्पूर्वकालीन-पञ्चदशदण्डपरि-
ग्रहोऽपि स्यादिति वाच्यं संक्रान्त्यधिकरणरात्रिर्क्षणाभिन्नत्वस्य संक्रान्त्यव्यव-
हितपूर्वक्षणे निवेशात्, तत्र रात्रिपदञ्च दिवसप्रथमसंक्रान्तिपूर्व-
क्षणाभावेति, वस्तुतस्तु रात्रुत्पन्नध्वंसप्रतियोगिरात्रिर्क्षणाभिन्नत्वं
निवेश्य तेन दिनाद्यक्षणात्पन्नसंक्रान्तिपूर्वपूर्वक्षणापि व्यावर्तनं, एव-
मनागतत्वं संक्रान्त्यव्यवहितोत्तरक्षणामारभ्य तदुत्तरकालीनत्वं तद-
व्यवहितोत्तरत्वञ्च तत्संक्रान्तिक्षणाध्वंसधिकरणसूर्यकिरणवच्छिन्न-
कालध्वंसानधिकरणत्वे सति तत्संक्रान्तिक्षणाध्वंसधिकरणत्वं, तेन
क्वचिद्रात्रिसंक्रान्तिस्थले तत्परदिवसीयपूर्वयामद्वयग्रहणं संक्रान्ता-
व्यवहितोत्तरक्षणे संक्रान्त्यधिकरणरात्रिर्क्षणाभिन्नत्वमपि निवेश्यं, तेन
रात्रिसंक्रान्त्यव्यवहितोत्तरक्षणाभावाय पञ्चदशदण्डव्यवच्छेदः, वस्तुतस्तु
स्वाधिकरणरात्रिर्क्षणाग्राग्राभावप्रतियोगिरात्रिर्क्षणाभिन्नत्वं निवेश्यं, तेन
दिवसचरमक्षणात्पन्नसंक्रान्तिग्रहणस्यापि व्यावृत्तिः, संक्रान्तिक्षणास्य
पुण्यत्वं दण्डापूर्पण्यायसिद्धमित्येवं रीत्या सर्वं परिष्कार्यमिति । स्वभावात्
प्रच्युतिर्जन्ममरणं देवीकेत्यपेक्षायामाह, संक्रान्तादिकालस्वरूपा-दुर्गेति
स्वरूपत्वमधिष्ठातृत्वं परिणामप्रदायिनीति कार्यकारणोत्पत्तिः । (१०).

विधविधित्वेन कलञ्जभक्षणन्यायाद् यावत् कालभावित्वं,
निराहारस्य तु वैधोपवासरूपत्वाद् व्रतरूपत्वाच्च न तदव-
सरः, तयोर्भावघटितत्वात् । (११)

अथ व्रतलक्षणं । दीर्घकालानुपालनीयः संकल्पो व्रत-
मिति, नारायणोपाध्यायानां स्वरसः । स्वकर्तव्य-विषयो-
नियतसंकल्पो व्रतमिति श्रीदत्त-हरिनाथ-वर्द्धमानप्रभृतयः
सङ्कल्पश्च भावे मयैतत् कर्तव्यमेव, निषेधेतु न कर्तव्य-
मेवेति ज्ञानविशेषः । अतएव सङ्कल्पः कर्ममानसमि-
त्याभिधानिकाः । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवराहपुराणवचनेनै-
कादश्युपवासस्य व्रतत्वाभिधानात् एकभक्तेन नक्तेन तथै-
वायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र-उदाहृत,
इत्यादि यान्नवल्काद्युक्तेषु एकभक्तनक्तायाचितभोजनोप-
वासादिषु पादकृच्छ्राद्यभिधानाच्च, न सङ्कल्पो व्रतं
किन्तु सङ्कल्पविषयतत्तत्कर्मैव व्रतमिति । अतएव
व्रतानां सङ्कल्पसम्भवत्वमाह मनुः । सङ्कल्पमूलः कामो वै
यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रतानियमधर्माश्च सर्वे सङ्क-
ल्पजाः स्मृताः । अनेन कर्मणा इदमिष्टं फलं साध्यत

यावत् कालमिति तत्रमावस्याकालत्वस्याप्यहरितादिच्छेदनाभावरत्वं,
अत्र तु एकादश्यां निराहार इत्यादि वचने तु, तदवसरः कलञ्जाधि-
करणन्यायसङ्कारः, तयोर्निराहारोपवासयोः, भावघटितत्वादिति, भावस्य
भावघटितस्यापि अनुष्ठानसाध्यत्वात् कलञ्जाधिकरणन्यायस्थलीययुक्तेर-
भावः । विधिः पूज्यतिथौ तत्रेत्यस्य विषयता चेति, (११) दीर्घकालानुपाल-
नीयः, अहरन्यूनकालानुष्ठेयविषयकः, पुनः पुनरनुष्ठेयविषयको वा, अभाव-
रूपव्रतस्य भावाङ्गकत्वेन तद्विशिष्टस्य कृतिसाध्यत्वरूपमनुष्ठेयत्वमस्तीति
भावः । स्वकर्तव्यो विषयो यस्य-स संकल्पाश्रयः पुरुषः नियतः सामानाधि-

इत्येवंविषया बुद्धिः संकल्पः, तदनन्तरमिष्टसाधनतयाव-
गते तस्मिन्निच्छा जायते, ततस्तदर्थं प्रयत्नं कुरुत इत्येवं
यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः, व्रतानियम-धर्माश्चतुर्थाध्याये
वक्ष्यमाणाः सर्वे इत्यनेनान्येऽपि शास्त्रार्थाः संकल्पादेव
जायन्त इति कुल्लूकभट्टः । व्रते, सङ्कल्पमाह वराहपुराणं ।
प्रातःसङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकं । नापराल्हे न
मध्याह्ने पितृकालौ हि तौ स्मृतौ । सङ्कल्पो व्रतस्या-
रम्भ इत्याह राघवभट्टधृतोविष्णुः, व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे
होमेऽर्चने जपे । आरध्ने सूतकं न स्यादनारध्ने तु
सूतकं । आरम्भोवरणं यज्ञे संकल्पोव्रतजापयोः । नान्दी
श्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्कृत्या । निमन्त्रणान्तु वा
श्राद्धे. आरम्भः स्यादिति श्रुतिः । पाकपरिष्कृत्येति
सान्नेर्दर्शश्राद्धविषयं तत्रैव तस्याग्न्युद्धरणविधानेन तदग्नि
पाकस्यासाधारणत्वात् । संकल्पविधानान्तु संवत्सरप्रदीपे,
प्रातः सन्ध्यां ततःकृत्वा संकल्पं बुध आचरेत् । शान्ति-
पर्वणि, गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः । उप-
वासन्तु गृहीयाद् यद्वा संकल्पयेद्बुधः । देवतास्तस्य तुष्यन्ति
कामिकं तस्य सिध्यति । अन्यथा तु वृथा मर्त्याः क्लिश्यन्ति

करणम्बन्धेन नियमविशिष्टः नियमित-कालविशेष-विषयको वा, एतन्मत-
स्ये प्रत्यक्षादिशब्दानां ज्ञानविशेषे तद्विषये च प्रवृत्तिरतीव्रतपदस्य निरुक्त-
संकल्पे तद्विषये च प्रवृत्तिरिति बोध्यं, संकल्पे व्रतपदप्रवृत्तौ प्रमाणाभाव-
माकल्य्याह वस्तुतस्त्विति, पादकृच्छ्रादीति तेषां व्रतत्वं मन्वादिप्रसिद्ध-
मितिभावः । तत्तत्कर्मैवेतीति, संकल्पविषयमात्रस्य व्रतत्वे यज्ञादीनामपि
व्रतत्वापत्तिरत आह तत्तदिति, मन्वादिशास्त्रकारीयव्रतपदपरिभाषा-

स्वल्पबुद्धयः । यदेति पक्षान्तरं । तेन ताम्रपात्राभावे
संकल्पमात्रं करणीयं । कल्पतरौ तु यदेति नक्तादिब्रत-
परं । तदयुक्तं, तत्पदाध्याहारापत्तेः, यत्संकल्पयेत्त-
द्गृहीयादित्यनेनैवोपपत्तौ वाकारोपवासपदवैयर्थ्यापत्तेश्च ।
तथाच कालमाधवीये वराहपुराणं गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं
वारिपूर्णमुदञ्चुवः । उपवासन्तु गृहीयात् यद्वा वार्य्यव-
धारयेत् । (१२) यद्यपि ब्रतं शास्त्रविहितोनियमः, नियमश्च
कामचारस्य विशेषेणावरोधः, यथा अश्राद्धभोजी, अर्थि-
त्वात् प्रवृत्तौ नियमः, सति भोजने अश्राद्धमेव भुङ्क्ते

विषयो ब्रतमिति फलितं । संकल्पयेत् संकल्पपूर्वकं स्वकर्तव्यतयाऽभिलपेत्
मनसा संकल्पयति वाचा अभिलपति इत्युक्तेः, संकल्पविधानन्वित्यादिना
अभिलापस्यैव वक्तव्यत्वाच्च, संकल्पः संकल्पविषयीभूताभिलापः । औदुम्बरं
ताम्रं, उपवासपदं ब्रतान्तराद्युपलक्षकं, गृहीयात् संकल्पयेत् वाचा अभि-
लपेदिति यावत् । वार्य्यवधारयेदिति संकल्पवाक्यकल्पनार्थमित्यर्थः, (१२)
कामचारस्य रागप्राप्ततया सामान्यतः प्रवृत्तियोग्यस्य विशेषे विशेषधर्मा-
वच्छिन्ने, अवरोधः नियतप्रवृत्तिः, भावे नियममुक्त्वा अभावे तमाह
ययेति, अप्रवृत्तौ प्रवृत्त्यभावे नियमो नित्यत्वं । सति भोजन इत्यनेनासति
भोजनेऽश्राद्धभोजनाभावे न दोष इति, अश्राद्धभोजने न नियतप्रवृत्तिः,
किन्तु श्राद्धमेवेत्येवकारेणाश्राद्धभिन्नं श्राद्धमन्नं तद्भोजनाभावेनैयत्वं
लभ्यते इत्यप्रवृत्तौ नियम इति । इहैकादशीब्रतमित्यादि संकल्पाङ्गब्रत-
घटितवाक्ये, गृह्यते विवक्ष्यते, अन्यथा तद्विवक्षणे ऋतुकालाभिगा-
मीत्यादित्यत्रैतादृशस्मृतिवचनकल्पिते, ऋतौ भार्यामुपेयादित्यादि
विधिवोधिते ऋतुकालभार्याभिगमने संकल्पादिकं स्यात् प्रातःसंकल्पये-
द्विद्वान् उपवासव्रतादिष्विति वचनात्, न चेष्टापत्तिः संकल्पेन विना राज-
नित्यादिवचनस्वरसाददृष्टार्थककर्मण्येव संकल्पस्याङ्गत्वात् ऋत्वभि-
गमनादितः पुनरूपफलस्य संकल्पाभावेन वारयितुमशक्यत्वात् नचा-
दृष्टार्थकत्वाभावादेव न संकल्प इति वाच्यं, संकल्पोऽब्रतजापयोरित्यनेन

इति वैयाकरणाः, तथा नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासा-
दिपुण्यकमित्याभिधानिकाः, शास्त्रविहितोनियमोव्रत-
मिति तच्चोपवासादिलक्षणमित्यर्थः, तथापि तावन्मात्रं-
व्रतमिह न गृह्यते, अन्यथा ऋतुकालाभिगामी स्यादित्या-
दावपिसंकल्पादिकं प्रसज्येत, अत्र ऋतुकाले अभिगमनं
यस्यास्ति स ऋतुकालाभिगामी, व्रतेणान्नितिकल्पतरुः । (१३)

अतएव संकल्पाङ्गकमेव विचार्यत इति विशेषः ।
गृहीतव्रताकरणे दोषमाह ऋगलेयः, पूर्वं व्रतं गृहीत्वा
यो नाचरेत् काममोहितः । जीवन् भवति चण्डालो-
मृतः श्वा चैव जायते । द्वादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं
करोति यः । द्वादशाब्दं व्रतं चीर्णं निष्फलं तस्य जायते,
इति नारदीयवचनाद्वादश्यां विशेषोऽपि बोध्यः । प्राय-
श्चित्तमाह पद्मपुराणं, लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो
यदा भवेत् । उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्वा केशमुण्डनं ।
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् । वाशब्दः

व्रतारम्भरूपत्वेन संकल्पस्य निरूपणात्, नचादृष्टार्थकनियमविधिविषयो-
व्रतमिति वाच्यं, नियमविधिविषयत्वाभावेऽपि काम्यस्य पञ्चमौव्रतादेरुक्त-
त्वात् । (१३) संकल्पाङ्गकमेवेत्येवकारेण शास्त्रीयनियमवैशिष्ट्यवच्छेदः ।
ननु संकल्पाङ्गकमात्रस्यव्रतत्वे वैदिकतथाविधकर्ममात्रस्य व्रतत्वापत्ति-
रित्यत्र आह विचार्यत इति, विशेषेण कर्मविशेषरूपतया निरूप्यत
इत्यर्थः, पुनरेव व्रती भवेदिति पुनरेव व्रतमाचरेत्, नतु व्रतघटका-
कतिपयपूजादिभङ्गे तदवशिष्टं कुर्यादित्यर्थः, नानापूजादिरूपाणां
प्रधानानामेकभङ्गे तत्समुदितजन्यापूर्वसिद्धेर्दृशादिवदिति, वस्तुतस्तु
प्रायश्चित्तानन्तरं तदेव व्रतं कुर्यात् पुनरेवेति स्वरसात् व्रतान्तरकरण-
स्यानुपस्थितत्वादिति, समुच्चय इति मुण्डनस्य व्रतत्वाद्यभावात्, सर्वत्र

समुच्चये तेन मुण्डनञ्च कर्त्तव्यमिति प्रायश्चित्तविवेकः ।
 प्रमादस्य सकृच्चे प्रतिप्रसूते देवलः, सर्वभूतमयं व्याधिः
 प्रमादोगुरुशासनं । अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सकृदेतानि
 शास्त्रतः । इति कर्त्तव्यतायां स एव, अभुक्त्वा प्रातराहारं
 स्नात्वाचम्य समाहितः । सूर्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य
 व्रतमाचरेत् । ब्रह्मचर्यं तथा सत्यं शौचमामिषवर्जनं ।
 व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः । प्रातर्व्रतमा-
 चरेदित्यन्वयः । प्रधानप्रदार्थान्वयस्याभ्यर्हितत्वात्, प्रातः-
 संकल्पयेदिति वचनैकवाक्यत्वाच्च । (१४) अभुक्त्वाहारमि-
 त्यर्थात् पूर्वदिने एकभक्तत्वमायाति । नन्वाहारस्य राग-
 प्राप्तत्वादनुपादेयतयोद्देश्यस्यैकत्वसंख्यायाः ग्रहसम्भारजन-

प्रायश्चित्ताङ्गत्वेनोक्तत्वाच्च, सकृदेतानि शास्त्रत इति, व्रतहानिकारणं
 सकृत् प्रमादादिकृतत्वे व्रतभङ्गो न भवति, तथाच मांसवर्जनादि-
 नियमव्रतस्थले सकृत्प्रमादादिकृतमांसभोजने नियमभङ्गदोषो न
 भवतीत्यर्थः, समारब्धे पञ्चमौव्रतादौ सकृत् प्रमादादिना पञ्चम्यां पूजा-
 न्यकरणे व्रतभङ्गो भवत्येवेति । कथितुं तत्रापि शास्त्रवलात् व्रतभङ्गो न
 भवति, फलमिच्छित्याह, तच्चित्त्यं । (१४) अर्थादिति, आरम्भात् पूर्वं तद्दिने
 प्रातर्भोजनस्याविहितत्वात् निषिद्धत्वाच्चाप्रसक्त्य निषेधयोगादित्यर्थः,
 एकभक्तत्वमिति, आहारमित्येकवचननिर्देशात्, एकभोजननिषेधे सुनिभि-
 द्विरशने प्रोक्तमित्युक्तभोजनान्तरप्राप्तेरित्याशयः । तेन दिवा रात्रौ वा
 एकभोजने न दोष इत्यत्र तात्पर्यं नत्वेकभोजने नियमस्तेन क्वचि-
 दुपवासोऽपि न दोष इति । व्रतमाचरेदित्यत्र व्रतेष्वेतानि चत्वारित्यत्र
 च व्रतपदं व्रतपदार्थपरं न तु नियमविशिष्टपरं । तथा सति नियमस्य
 पूर्वदिनैकभक्तत्वादिरूपस्यान्वये पौनरुक्त्यापत्तेः । वस्तुतो व्रतत्वं जातिः
 फलविशेषजनकतावच्छेदकत्वादिना सिद्धा, सैव व्रतपदशक्यतावच्छेदिका,
 सा च जातिस्तत्तत्कर्मतत्तदुपवासादिविषयकतदुपधायकज्ञानविशेष-

न्यायेनाविवक्षितत्वं युक्तमिति । (१५) स च न्यायस्तृतीया-
ध्याये निरूपितो यथा, ज्योतिष्टोमे कुशपविवेण ग्रहं
संमार्ष्टीति श्रूयते तत्र संशयः, किमेकग्रहस्य सम्मार्जनमुत्-
ग्रहैर्जुहोतीति वाक्येन प्राप्तानां दशग्रहाणां तदर्थं किमु-
द्देश्यगता संख्याऽविवक्षिता न वेति । यथा पशुना यज-
तेत्यत्रैकवचनश्रुतिवलादुपादेयपशुगता संख्या विव-

वृत्तिः, दानादिकलज्जभक्षणाभावादिज्ञानव्यावृत्त्या तत्तदुपदेशव्यव-
व्रतस्य ज्ञानरूपता च नियमो व्रतमित्यनुशासनवलादवसीयते, तत्र
नियमशब्दस्य स्वकर्तव्यतया ज्ञानविशेषपरत्वात् मनसा संकल्पयति
वाचाभिलषति कर्मणा चोपपादयतीत्युक्तमङ्गल्यस्य कर्मोपधायकत्वा-
भावात् व्रतत्वं, किन्तु तस्याभिलाषादिद्वारा प्रयोजकतामादायैव
सङ्ख्यैर्प्रभवत्वं व्रतादीनामुक्तं, व्रतपदबोध्यज्ञानविशेषात्मकसङ्कल्पस्य
तदुत्तरकालीनस्य कर्मणा चोपपादयतीत्युक्तमङ्गल्यप्रवृत्त्या चोप-
पादनमात्ममनोयोगादिजननद्वारा बोध्यं तादृशजातिमज्ज्ञानविषय-
कर्मदादौ व्रतपदप्रयोगो निरुद्धलक्षण्येति । यद्यपि श्रीदत्तादीनामेतन्मतं
सम्यक्तया भाति तथापि तादृशविषयकर्मदावैव शास्त्रकृतां भूरि-
व्रतपदप्रयोगात्तादृशज्ञाने च तत्राप्रयोगाभावात्तादृशजातिमज्ज्ञानविषय-
त्वरूपानुगतवर्मावच्छिन्ने तत्तत्कर्मदादौ व्रतपदशक्तिस्तत्त्वकङ्क्षिरुक्तेति ।
अनुपादेयतया अविधेयतया उद्देश्येति उद्देश्यता तु विधेयतातद्वष्टक-
विषयताभिन्नविषयता (१५) ।

यथेत्यादिपूर्वपक्षः, पशोरित्यननैवेत्येकस्मिन् यागेऽनेकपशुसम्ब-
न्धस्याप्राप्तत्वमेकवचनेन लभ्यते, यागं प्रतीति, यागनिष्ठफलसाधन-
तायां पशोर्गुणैर्भावादवच्छेदकत्वात्, आहुत्यभावात् सम्बन्धाभावात्
प्रधानोत्थापिताकाङ्क्षयैवाङ्गविधानादङ्गोत्थापिताकाङ्क्षया प्रधानस्याविधा-
नाच्चेति भावः, तदवच्छेदकत्वेन पशुनिष्ठमुख्यफलसाधनतावच्छेदकताया-
नवच्छेदकत्वेन । युक्तमिति, एकस्मिन् यागेऽनेकपशुसम्बन्धस्थीकारि गौर-
वादि भावः, न चैकत्वविशिष्टपशुत्वस्यावच्छेदकत्वमपेक्षा पशुत्वमात्र-

क्षिता तथैव ग्रहमित्येकवचनश्रुतिवत्तादुद्देश्यगतापि
सङ्ख्या विवक्षिता भवितुमर्हतीति । तस्मादेकस्यैव ग्रहस्य
सम्भार्जने प्राप्ते सिद्धान्तयति, पशोर्व्वीक्यान्तरेणाप्राप्त-
त्वाद्नेनैव वाक्येन यागसम्बन्धावगमादयागं प्रति पशो-
गुणीभावात् यावद्गुणं प्रधानस्य आवृत्त्याभावात् कियता
पशुनेत्यवच्छेदकाकाङ्क्षायां तदवच्छेदकत्वेनैकत्वसंख्या
सम्बध्यत इत्युपादेयगतायाः संख्यायाविवक्षितत्वं युक्तं ।
ग्रहाणान्तु वाक्यान्तरेण यागसम्बन्धावगमात् सम्भार्जन-
वाक्ये द्वितीयाश्रुत्या सम्भार्जनं प्रति ग्रहस्य प्राधान्याव-
गमात् यावत् प्रधानं गुणस्य सम्भार्जनस्यावर्त्तनीयत्वात्
कियन्तोग्रहाः सम्भार्जनीया इत्याकाङ्क्षायामनुपादेयग्रह-
गता संख्या न विवक्षितेति माधवाचार्य्यः (१६) ।

स्यावच्छेदकत्वे लाघवमिति वाच्यं स्वर्गादिफलं प्रति यागस्य वैजात्य-
पुरस्कारेणैव हेतुत्वं नतु पशुकरणकत्वमपि हेतुतावच्छेदकं किन्त्वैक-
पशुकरणकयाग एव तद्वैजात्यस्वीकार इति वैजात्यप्रयोजकतयैवैकत्व-
विशिष्टपशोर्यागाङ्गत्वमिति विधितात्पर्यात् । न च प्रयोजकतावच्छेद-
कत्वे, एकत्वनिवेशनगौरवं दोषयैवेति वाच्यं प्रामाणिकत्वादवच्छेदका-
काङ्क्षयोऽप्यपितैकवचनश्रुतेराकाङ्क्षायोग्यतादिसत्त्वे श्रुतिवचनस्य निरर्थक-
त्वायोगात् । अथसंख्याविशेषकत्वविवक्षणेऽपि बहुपशुकरणेऽप्येकपशुकरण-
कत्वसत्त्वादेकत्वविवक्षणमफलमिति चेन्न सजातीयद्वितीयरहितत्वमेवात्र
विवक्षितं, साजात्यञ्च समभिव्याहृतपदार्थान्वयित्वेन तथाच स्वाश्रययाग-
करणपशुनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वमेवात्रैकवचनबोधितमितिसाम-
न्वयस्यादिति दिक् । द्वितीयाश्रुत्या द्वितीयान्तपदघटितश्रुत्या । इत्या-
काङ्क्षायामिति, विनिगमकाभावेन सर्व्वेषामेव ग्रहाणां मार्जनाकाङ्क्षा-
सत्त्वादिति शेषः (१६) ।

उत्तरमीमांसायां कल्पतरुस्तु, किञ्चिद्विधातुं सिद्ध-
वन्निर्देश्यत्वमुद्देश्यत्वं, अनुष्ठेयत्वेननिर्देश्यत्वमुपादेयत्वं ।
उद्देश्याविवक्षायां ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यचोद्देश्यग्रहस्याविवक्षा
स्यात् तथाच चमसादेरपि सम्मार्गप्रसङ्गः स चायुक्त-
श्चमसाधिकरणे हि प्रकृतयागसम्बन्धिसोमपात्रत्वाविशेषेण
ग्रहपदस्य उपलक्षणार्थत्वेन चमसादीनामपि सम्मार्ग-
माशङ्क्य सिद्धान्तितं । अनुवाद्यमनुक्ता तु न विधेय-
मुदीरयेत् । न ह्यलव्यास्पदं किञ्चित् कुत्रचित्
प्रतितिष्ठतीति न्यायेन केवलसम्मार्गविध्ययोगादुद्देश्येन
भाव्यं, तच्च ग्रहशब्देन समर्पितं । न च चमसो-
पलक्षणार्थी ग्रहशब्दः ग्रहयागावान्तरापूर्वसाधन-

विधातुं कृतिसाध्यत्वेन बोधयितुं सिद्धस्य यागप्राप्तयेव निर्देश्यत्वं
तुल्यता च प्रमाणान्तरलभ्यत्वेन, उद्देश्यस्याविवक्षायामिति प्रमाणसिद्धाया-
मिति शेषः । स च चमसादेः सम्मार्गः, उपलक्षणार्थत्वेन समार्ज्जनांशे,
उपलक्षणभूतार्थपरत्वेनाविवक्षितार्थत्वेनेति यावत्, अलव्यास्पदं पदादनु-
पस्थितं, प्रतितिष्ठति अन्वेति । यद्वा अलव्यास्पदं विधेयतया आश्रय-
विशेषेऽनन्वितं, प्रतितिष्ठति अनुष्ठेयं भवति । समर्पितमिति, उद्देश्य-
मित्यर्थः । चमसलक्षणार्थी यागसम्बन्धिसोमपात्रत्वरूपेण लक्षणया
चमसादिग्राहकः । ग्रहयागावान्तरेति स्वर्गादिसाधने ग्रहयागहारी-
भूतपरमापूर्वसाधनत्वस्यान्तरङ्गस्य निरुद्धलक्ष्यतावच्छेदकस्य तेन ग्रह-
शब्देन लक्ष्यमाणत्वात् लक्षणया उद्देश्यतावच्छेदकविधयाबोध्यमानत्वाद्
ग्रहत्वेन ग्रहसामान्यविवक्षणे तेषु सम्मार्गविध्यसम्भव इति सामान्य
शब्दस्य विशेषपरतायानिरुद्धत्वेन यागहारीभूतपरमापूर्वसाधनसामान्य
परो ग्रहशब्दः, तथाच चमसादेर्ग्रहयागापूर्वसाधनत्वेन तेन रूपेण लक्ष-
णयापि न तत्संग्रहस्तथा सोमपात्रत्वेन चमसदुपलक्षणत्वे, आधु-
निकलक्षणापत्तिरिति भावः । यद्वा, अन्तरङ्गस्य ग्रहेर्जुहोतीति श्रुति-

स्यान्तरङ्गस्य तेन लक्ष्यमाणत्वात्, अन्यथा तदसाधन-
स्यापि ग्रहस्य सम्मार्गः प्रसज्येत । ब्रीहियवयोस्त्ववान्तरा-
पूर्वभेदाभावात् ब्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र ब्रीहिशब्दो यवोप-
लक्षणार्थ इत्युक्तं । ततश्च ग्रहेष्वेव सम्मार्ग इति । 'ननु
यदि ग्रहउद्देश्यत्वेन विधिपरिगृहीतस्तर्हि तदेकत्वमपि
पक्षेकत्ववद्विवक्षितं स्यात्, मैवं ग्रहगतत्वे कत्वं ग्रहान्
प्रत्यवच्छेदकत्वेन रूपेण न विवक्षितं (१७) । 6593।

युक्ता हि पशुना यजेतेत्यत्रोपादेयविशेषणत्वादेकत्व-
विवक्षा, एकप्रसवतयैकपशुविशिष्टयागविधिसम्भवात् ।

समभिव्याहारलभ्यस्य लक्ष्यमाणत्वादुद्देश्यतावच्छेदकविधया लक्षणया-
बोध्यत्वात्, लक्षणाबोजन्तुर्लभेवेति विकल्पत्वेन एकस्मिन् यागे पर-
स्परभावसहकारिणाङ्गत्वेन । अवान्तरापूर्वभेदाभावादिति, न च ब्रीहि-
यागयवयागयोः परस्परव्यभिचारिणः कथमेकापूर्वजनकत्वमिति वाच्यं,
एकशक्तिमत्त्वेन तयोरेकजातीयापूर्वजनकत्वसम्भवात्, न च तथाप्य-
पूर्वभेद इति वाच्यं, यागावान्तरस्य यागजन्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
परत्वात्, तथाच ब्रीहियागजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरमापूर्वसाधनकलि-
कापूर्वसाधनत्वेन यवस्यापि लक्ष्यमाणत्वादुभयोः प्रोक्षणं । एकस्मिन्
यागे ग्रहचमसयोरङ्गत्वे चैकजातीयकलिकापूर्वं तयोरेकशक्तिमत्त्वेन
हेतुता न सम्भवति केवलग्रहात् केवलचमसाच्च तदुत्पत्त्यापत्तेरिति ।
ग्रहान् प्रतीति, उद्देश्यतानिरूपितत्वं प्रत्यर्थः, उद्देश्यतायामाधेयता-
सम्बन्धेन ग्रहाणामन्वयः, तथाच ग्रहनिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । न
विवक्षितमिति तत्तद्ग्रहनिष्ठतत्तदेकत्वानामेकत्वत्वेन विवक्षणेऽव्यावर्त-
कत्वात् यावद्ग्रहनिष्ठैकत्वस्याप्रसिद्धेतिभावः (१७) ।

ननु सजातीयद्वितीयरहितत्वरूपेणैकत्वं कथं न विवक्षितमित्यत आह
युक्ताहोति, उपादेयविशेषणत्वादिति, विधेययागविशेषणत्वादित्यर्थः ।
एकप्रसवतया, एकशुल्या विधेयतया, यागस्य तद्विशेषणतया पशोस्त-
द्विशेषणैकत्वस्य च प्रथमतः प्राप्तत्वेन । एकपशुविशिष्टेति तथाच ।

अत्र तु ग्रहत्वैकत्वोद्देशेन संमार्गविधावुद्दिश्य मानयोर्गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यादितिन्यायेन परस्परसम्बन्धाद्ग्रह एवोद्दिश्यत्वेन पर्यवसानात् प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्तिः स्यात् ग्रहं संमार्ष्टि तन्नैकमिति, ततश्च

पशुनेत्यनेनैकवचनोपस्थापितैकत्वस्य प्रत्युद्देश्यतावच्छेदकपशुत्वावच्छिन्नेऽन्वयादेकपशोर्लभित्वस्य च कर्णत्वे विशिष्टस्य तस्य यागेऽन्वयात् समुदितवाक्येन विशिष्टयागे विधेयत्वं खलेकपोतन्यायेन शाब्दबोधमतेऽपि युगपदेकत्वपशुत्वविशिष्टस्य यागेऽन्वयात् विशिष्टविधेयत्वं विशेष्यभूत-यागतद्दिशेषणसंसर्गाणां प्रागप्राप्तत्वात्, विधेयता च विषयताविशेषः प्राथमिकबोधविषय एव स्वीक्रियते विशिष्टविधिस्थले विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता, एकैवेति न तत्र वाक्यभेद इति भावः । अत्र तु ग्रहं संमार्ष्टि त्यत्र तु ग्रहत्वैकत्वोद्देशेन ग्रहनिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकतया ग्रहत्वैकत्वयोर्भावेन संमार्गविधौ ग्रहं संमार्ष्टिति विधिजन्यबोधे उद्दिश्यमानयोर्-द्दिश्यतावच्छेदकतयोद्दिश्ययोः परस्परसम्बन्धादित्यनेनास्यान्वयः, हेतुमाह गुणानाञ्चेति सू० गुणानामुद्देश्यविशेषणतयोद्दिष्टानां विधेयानाञ्च परार्थत्वात् विशिष्टमात्रसाक्षात्त्वादसम्बन्धः परस्परसम्बन्धः गुण-गुणिभावान्वयाभावः, एकविषयतायामवच्छेदकत्वाभावश्च समत्वात् परस्परान्वये, आकाङ्क्षाविरहादिति । ननु यथाविधेयांश्च पशुत्वैकत्वयो-र्युगपदन्वयाकाङ्क्षया एकविषयताया अवच्छेदकत्वरूपविधेयत्वं तथाद्वै-कस्मिन्नुद्देशे युगपदन्वयाकाङ्क्षया, एकोद्दिश्यतायामवच्छेदकतयोभयो-र्भावनसम्बन्धवद्वाक्यभेद इत्यत आह ग्रह एवेति ग्रहतुविशिष्टएव उद्दिश्यत्वेनो-द्दिश्यतया पर्यवसानात् ग्रहेर्जुहोतीत्यादि श्रुत्या ग्रहगतैकतुस्याप्राप्ततया ग्रहसंमार्ष्टित्यनेन तस्य प्राप्ततया विधेयतयैव स्यादिति तस्यानुद्देश-तयोद्दिश्यतावच्छेदकतासम्भवेन ग्रहतुविशिष्टस्यैवोद्दिश्यतुमिति भावः । प्रत्युद्देश्यमित्युद्देश्यभेदेन वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः, एकतुस्य विधेयतुऽपि, उद्देशग्रहतुस्य विधेदेकतुस्य च द्वयोर्ग्रहनिष्ठैकोद्देश्यतावच्छेदकतासम्भव-स्तयोरुद्देश्यतुविधेयतुलक्षणविषयतयोर्द्विलक्षणादिति । ग्रहतुत्वयो-र्विशेषणयोर्भेदेऽप्यस्यैव ग्रहोद्देश्यतावच्छेदकतया भेद इति भावः । ग्रहमित्ये-

वाक्यभेदः स्यात् । अतएवोक्तं । प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नत इति । अतोग्रहत्वेन सर्वान् प्रकृताननूद्य सम्मार्गमात्रं विधेयमिति । एवं यस्योभयं हविरार्ति-मृच्छेत् स ऐन्द्रं पञ्चशरावं चरुं निर्व्वपेदित्यत्रोभय-त्वमविवक्षितं, तदुक्तं प्रकृत्यर्थोऽपि खल्वेतदुद्देश्यस्य

कत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकतु विधेयतु वा विशिष्टार्थभेदेन घटं नील-ञ्चानयेत्यादाविव ग्रहं तमेकञ्च संमार्ष्टीतिवाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । ग्रह-गतैकतुलाभाय तमिति प्रकृते विवक्षणीयं स्वाश्रयसंमार्जनकर्मग्रहनिष्ठ-भेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकतुवच्छिन्नस्य तात्पर्यग्राहकतयैव तत्पदोप-न्यास इति । एवञ्चैकतुस्य विधेयतया ग्रहतुस्य चोद्देश्यतया तयोः प्रत्येकं धर्मितावच्छेदकीकृत्य सम्मार्जनस्य विधेयतया वाक्यभेद इति भावः । अतएव वाक्यभेदापत्तिदोषादेव । प्राप्ते कर्मणीति विधातुं शक्यत इत्यत्र हेतुराकाङ्क्षाया विरहरूप उक्तः । अपिना ह्योः परि-ग्रहः, तथाचाप्राप्तस्थले नानागुणविशिष्टस्यैकस्य विधेयता नानागुणेषु विशेषे चैका पर्याप्ता, यद्वा गुणेषु विधेयतावच्छेदकता नतु विधे-यता इति न वाक्यभेदः, प्राप्ते नानागुणविधाने च विशेष्ये विधेयता-भावात् गुणेष्वेव भिन्नभिन्नविधेयतास्वीकारेण न वाक्यैक्यमिति भावः । अत इति, एकतुस्य विवक्षणे वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः । प्रकृतान् निरुक्त-यागाङ्गीभूतान्, यस्योभयमिति, आर्तिं विनाशं ऋच्छेत् प्राप्नोति । अत्रोभयतुहविस्त्वयोरुद्देश्यतु वाक्यभेदापत्तिर्विधा वस्तुतोऽत्रोभयत्व-विवक्षणे, एकहविर्विनाशे किं कार्यमित्याकाङ्क्षाया अनिष्टत्वेरुद्देश्य-विशेषणविवक्षया अनियमास्योभयतुमविवक्षितमुभयपदोपन्यासत्वेक-हविर्विनाशे यत् कर्त्तव्यमुभयनाशेपि तदेव नतुधिकमिति द्योतनायेति भावः । प्रकृत्यर्थो हविर्भयतुादिः । तुल्यनीतितुादिति यथा यागाङ्ग-ग्रहाणां सर्वेषामेवाविशेषेण सम्मार्जनाकाङ्क्षासत्त्वेनैकतुसंख्या न विवक्षिता, तथैकस्योभयोर्व्या नाशे किं कार्यमित्याकाङ्क्षोदयेनोभय-

विशेषणं । संख्यया तुल्यनीतित्वादविवक्षां प्रपद्यते ।
एवं स्वर्गकाम इत्यत्रापि पुंस्त्वमविवक्षितं । किञ्च
सर्वेषामेव संस्काराणां काङ्क्षितत्वेनैकत्वाविवचायुक्ता, तस्मात्
सर्वे ग्रहाः समसार्जनीया इति (१८) ।

एवमभुक्तां प्रातराहारमिच्छन्नाथैकत्वाविवक्षाऽस्तु, सत्य

तुमविवक्षितमिति भावः । स्वर्गकाम इत्यत्रेति स्वर्गकामनाया एवो-
द्देशातावच्छेदकत्वेनावच्छेदकान्तराकाङ्क्षानुदयेन स्त्रीणां निषेधाभावेन
च पुंस्त्वमविवक्षितमिति भावः । यत्र च यागादौ स्त्रीणाम-
नधिकारस्तत्रापि विधिवाक्यस्य स्वर्गकामादिपदेन न पुंस्त्वं विवक्षितं
निषेधवचनादेव शूद्रादीनामिव स्त्रीणामनधिकारलाभादिति । वस्तुतस्तु
स्त्रीनिषिद्धयागादिविधौ स्वर्गकामादिपदेन पुंस्त्वं विवक्षितमन्यथा स्त्रीकृत-
यागपुदेः सफलत्वापत्तिस्तथाच यत्र वाक्यभेदादिदोषः प्रयोजनविरहश्च
तत्रैवाविवक्षितमुद्देशागतविशेषणमिति । (१८) ।

अत्राप्येति, अविशेषितेति, क्वचित् व्रतपूर्वदिने हविष्यादिनियमस्य
विहितत्वात् पूर्वदिन आहारसामान्याभावस्य बोधयितुमशक्यत्वादित्यर्थः
विशेषापेक्षायां आहारगतसंख्याविशेषाकाङ्क्षायां, एकवचनं नियामकं
माहारगतैकत्वबोधकं, आकाङ्क्षादिसत्त्वे निरर्थत्वायोगादन्यथैकवचन-
स्याविवक्षितत्वे एकाहारो वा, अर्द्धाहारो वा, द्रव्यविशेषाहारो
वा निवर्तनीय इत्यनिश्चयापत्तेरित्यर्थः । नचैकत्वाहारत्वयोरुद्देश्यतयो-
र्भेदेन वाक्यभेदापत्तिरिति वाच्यं । मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तमित्यादिवचना-
द्विवेकभोजनस्य रात्राविकभोजनस्य च प्राप्ततया एकभोजनत्वावच्छिन्ना-
भावस्यैकस्य विधितो बोधयितुं शक्यत्वात्, अत्रच, दिवाभोजनरात्रि-
भोजनयोरैकत्वमेवैकवचनार्थ इति । आह्वियते भुज्यते यत् तदिति-
व्युत्पत्त्या आहारपदस्यान्तरपरत्वमुक्तं तत्रैकवचनार्थो भुङ्क्तेति धात्वर्थभोजने-
ऽन्वितः । न च प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्-
पत्तिभङ्ग इति वाच्यं, तत्र प्रकृत्यर्थान्वितत्वस्य साक्षात् परम्परा-

मविशेषिताहारनिवृत्तिपरत्वासम्भवादिशेषापेक्षायामेकवचनं नियामकमन्यथानध्यवसायापत्तेः । आह्नियत् इत्याहारोऽन्नादिः (१६) ।

ततश्च पुर्व्वार्हे एकाहारं भुक्त्वा परार्हे प्रातःकाले कृताचमनः सूर्यः सोमोऽयमः कालः सधो भूतान्यहः क्षया । पवनोदिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरामराः । ब्राह्मं शासनमास्थाय कल्पध्वमिह सन्निधिमिथनेन सूर्यादीन् निवेद्य व्रतं सङ्कल्पयेत् । मैथिलास्तु,

साधारणस्योक्तत्वादप्यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादावाख्यातार्थकार्यस्य नञर्थान्वयेन व्युत्पत्तिभङ्गः स्यादिति । यद्वा, आहारगतमेकत्वं एकभोजनीयत्वं वस्तुतः, आहारपदं भोजनपरं तत्रैव मुख्यप्रयोगात् भुक्तोत्यत्र धात्वर्थोऽविवक्षितः, तपस्तप्यत इत्यादिवत् तेनाहारमङ्गत्वेत्यर्थेलाभः, आनन्तर्यं क्लार्यः, एकभोजनाभावानन्तर्यश्च एकभोजनाभावाधिकरणदिनानन्तर्यं पर्यवसितं तेन पूर्व्वदिने एकभोजनाभावलाभ इति, पर्यवसितमाह एकाहारमिति, न नियमः किन्तु परिसंस्था, तेन क्वचिदुपकासेऽपि न दोषः, नचामुक्ताप्रातराहारमित्यत्रैव न कलञ्जं भक्षयेदित्यादावपि कलञ्जगतमेकत्वं विवक्षितं स्यादितिवाच्यं बाधकाभावादविशेषेण कलञ्जभक्षणसामान्याभावस्यैव घटोनास्तीत्यादाविवक्षेधनात्, तत्र तु पूर्व्वदिने हविष्यादिवोधकश्रुतिकलादेकत्वस्य विवक्षणादिति भावः (१६) ।

सूर्यः सोम इति मन्त्रस्य निवेदने विनियोगो रुन्धिलङ्गादवस्यः । भाववृत्तेः भावज्ञा, देवता इति सम्बोधनं, 'अग्नीं स्नेच्छभाषणं सूर्तिं सूतिकां । प्रायश्चित्तापि कृतप्रायश्चित्तोऽपि यतः सर्व्वस्मात् दुष्कृताभ्युच्यते इत्यर्थः । अपिना कर्मसादगुण्यं दर्शितं प्रायश्चित्तीत्यनेन कर्मनर्हताप्रयोजकपापराहित्यं ध्वनितं, गायन्तं त्रायत इति गायत्री, चक्षुः सूर्यः चक्षुरधिष्ठातृत्वात् दिवि सूर्य इव तदनिर्व्वचनीयं विष्णोः पदं स्वरूपं आततं विश्वं भासयत् स्थितं यस्य भासा सर्व्वमिदं विभा-

अथ भगवन् सूर्य्य भगवत्योदेवता एतद्व्रतमहमा-
चरिष्यामीत्यनेन सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य सङ्कल्पं
कुर्यात्, अनेकाहसाध्ये तु अद्यारभ्येति विशेष इत्याहुः ।
हारीतः, पतितपापसङ्गनास्तिकसम्भाषणानृताश्लीला-
दिकमुपवासदिने विवर्जयेत् । कूर्मपुराणे, वहि-
र्यामान्ताजान् सूतीं पतितञ्च रजस्वलां । न स्पृशे-
न्नाभिभाषेत नेचेत व्रतवासरे । वौधायन उद्योगार्थं
च, अष्टौ तान्ध्रव्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधं । अतएव फला-
हारादावपि तद्भूतजलाद्यविरुद्धं । ब्राह्मणकाम्यादिषु
न न्यूनत्वनियमः । धर्मार्थरश्चव्रतस्यासमाप्तौ मरणे-
ऽपि तत्फलप्राप्तिमाहाङ्गिराः, यो यदयं चरेद्धर्मम-
समाय मृतो यदि । स तत्पुण्यफलं प्रेथ प्राप्नुयान्म-
नुरव्रवीत् । प्रेथ परलोके । प्रायश्चित्तविवेकोऽप्येवं ।
वैदिके कर्ममात्रे नारायणप्रारणमस्कारावाह योगि-

तैतिथ्युतेः । स्तुतिरिति, अच्छिद्वाक्यस्य कर्मसाङ्गतामात्रफलत्वात्, हथेति,
हथेतिमत्वा अनास्थायेति यावत् । ब्राह्मणेत्यादि, तपस्विविधं तथा च भग-
वद्भोतायां देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्वं । ब्रह्मचर्यमहिंसा च
शरीरं तप उच्यते । अनुवेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यासनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते । मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौन-
मात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानस उच्यत इति, शौचं
वाङ्मं मार्जनदिना, आन्तरं विष्णुस्मरणादिना, आर्ज्वमसौटिल्यं,
ब्रह्मचर्यं पर्व्वीदौ स्त्रीवर्जनं, मनःप्रसादो रागादिराहित्यं, सौम्यत्वं
यरहितैषित्वं, मौनं मुनेर्भावः, परब्रह्ममननं, आत्मनो मनसो निग्रहः
•विषयेभ्यः प्रत्याहारः, भावसंशुद्धिर्व्यवहारे मायाराहित्यं, दानमिति,

याज्ञवल्काः, ध्यायेन्नाारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु ।
 प्रायश्चित्त्यपि सर्वस्माद्दुष्कृतान्मुच्यते पुमान् । प्रमादात्
 कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः
 संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः । तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मज्जेदंशु
 पुनः पुनः । गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै ।
 मन्त्रश्च, तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव
 चक्षुराततम् । वामनपुराणे, सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं
 वरदं शुभं । नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि कारयेत् ।
 शातातपपराशरौ, अक्लिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षिति-
 देवताः । प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलैः समं ।
 क्षितिदेवता विप्राः । अग्निष्टोमफलैरिति स्तुतिः ।
 विष्णुः, ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि तिष्ठन्ति देवताः ।
 ब्राह्मणाभिहितं वाक्यं न मिथ्या जायते क्वचित् ।
 यद्ब्राह्मणास्तुष्टतमा वदन्ति तद्देवताः कर्माभिराचरन्ति ।
 तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः ।
 तदपि ब्राह्मणाय दक्षिणारूपं किञ्चिद्दत्त्वा ग्राह्यं ।

अभयदानमकार्षणं वा, तथाच ब्रह्मसतिः, स्तोकादपि प्रदातव्यमदी-
 नेनास्तरात्मना । अहम्यहमि यत्किञ्चिदकार्षणं हि तत् स्मृतमिति ।
 धर्मो नित्यनैमित्तिकरूपः, विद्या शास्त्रोत्थज्ञानं, विज्ञानं ब्रह्मानुभवं,
 आस्ति क्वं शास्त्रार्थे दृढप्रत्ययः, ब्राह्मणलक्षणं ब्रह्मिष्ठब्राह्मणत्वव्यञ्जनं
 ब्राह्मणपदस्य ब्रह्मजानातीति व्युत्पत्त्या रूढ्या चात्र ब्रह्मिष्ठपरत्वात्, ब्राह्मण-
 लक्षणन्तु यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहलक्षणषट्कर्माशालित्वं,
 अर्थे धर्माः क्वचित् क्षत्रियादिषु व्यभिचरन्तीति दृश्यते स्मर्यते च,
 तथाच विष्णुः, क्षमा सत्यं दया शौचं दानमिन्द्रियसंयमः । अहिंसा
 गुरुशुश्रूषा तीर्थानुस्मरणं दया । आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनं ।

तथाच गोविन्दमानसोल्लासे नारदीयं, सर्वेषामय-
लामिषु ययोक्तकरणं विना । विप्रगात्रं तथा सुभु
व्रतस्योदयापलक्षणं । वृथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति ।
मनुजः शुभे । अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति नरकं
ध्रुवं । उदयापः प्रतिष्ठा । ब्राह्मणलक्षणमाह पैठीनसिः ।
क्षमा दया दमो दानं धर्मः सत्यं श्रुतं घृणा । विद्या
विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणं । श्रुतमर्यावबोधः ।
अतएव मनुः, चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमभिर्हिजैः ।
दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः । धृतिः क्षमा
दयास्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो
दशकं धर्मलक्षणं । धृतिरिष्टवियोगानिष्टप्राप्ति चित्तस्य

अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते । सामान्यः सार्ववर्णिकः
सर्वाश्रमिकश्च, तथा च ब्रह्मसूतिः, दया क्षमानसूया च शौचमाया-
सवर्जनं । अकार्षण्यमसृहत्वं सर्वसाधारणानि च । आयासवर्जन-
स्वरूपमाह तत्रैव, अत्यन्तं पीडयति येन सुशुभेनापिकर्मणा । अत्यन्तं
तत्रकर्तव्यमनायासः स उच्यत इति चेत् सर्गादौ सत्त्वगुणेन ब्राह्मणस्य
जातत्वात् तत्तत्कृतिपरम्परानामपि प्रायशः सत्त्वगुणप्रभवत्वात्
तद्गुणप्रभवानामेतेषां प्रायशो ब्राह्मणेषु दर्शनासथीकैः, दुरदृष्टवशात्
केचित् ब्राह्मणारजस्तमोऽधिका जायन्ते पुण्यविशेषवशाच्च क्षत्रियादयोऽपि
केचित् सत्त्वधाना जायन्ते तदभिप्रायेण साधारण्यमुक्तं । तथाच
भगवद्गीतायां, श्रमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं
विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजमिति । ब्रह्मकर्म विलक्षणब्राह्मणत्व
व्यञ्जकं स्वभावजं सत्त्वगुणप्रभवात् तत्स्वभावो ब्राह्मणस्तज्ज्ञातं, व्यतिरेके
निन्दामाह महाभारते सर्गकृतं नहुषं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं । सत्यं दानं
क्षमा शीलमानृशंसं तपो घृणा । दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण
इति श्रुतः । यत्रैतन्नवेत् सर्पं तं शूद्रमिति निर्दिशेत् । क्षत्रियादिरपि

यथा पूर्वमवस्थानं । इन्द्रियनियन्त्रोऽप्रतिषिद्धोऽपि विषये-
ऽनतिप्रसङ्गः । धीर्हिताहितविवेचकशास्त्रार्थज्ञानं (२०) ।

विद्या आत्मतत्त्वज्ञानं । सद्ये विशेषमाह गोतमः,
नानृतवचने दोषो जीवनञ्चेत्तदधीनं न तु पापीयसां
जीवनमिति । काशीखण्डञ्च, सर्पिलवण तैलादिक्षये चापि
पतिव्रता । पतिं नास्तीति न ब्रूयादायादयर्थे नियोज-
येत् । क्षयेऽपि घृतं वर्द्धितमित्यादि प्रयोज्यं । शपथेऽपि
मनुः, कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्षे तथेभ्यने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकं । इक्ष्वने
होमार्थमग्रहते, ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गी-
कृतधनादौ, मिथ्याशपथे पापं नास्तीति कुल्लूकभट्टः ।
यमः, न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न खैरवाक्यं न च
मैथुनार्थं । प्राणालये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुर-
पातकानि । नर्म क्रीडा परिहास इति यावत् । अतएव
मिताक्षरायां स्मृतिः, गुरुणापि समं हास्यं कर्त्तव्यं
कुटिलं विना । खैरवाक्यं स्वानर्थपरिहारार्थं कपटेना-
न्योन्याभिलाषः । अतएव शङ्खः, यस्य यस्य तु वर्णस्य
वृत्तिच्छेदं समाचरेत् । तस्य तस्य वधप्रोक्तं प्रायश्चित्तं

ब्राह्मणसङ्गः सत्त्वभावत्वात् ब्राह्मणोऽपि शूद्रतुल्यस्तमः प्रधानत्वादिति
विवेच्यं । अर्थावबोधो वेदादिशास्त्रस्य (२०) ।

कामिनीषु कामिनौधर्मादिनिमित्तेषु, कुटिलं कौटिल्यं, मैथुनं
मिथुनसाध्यं विवाहादि तदात्मकेऽर्थे, सर्वधनापहारे जीवनोचित-
धनापहारे तदनस्य जीवनतुल्यत्वात्, अतएव जीवनधमस्य जीवनतुल्यत्वा-
देवेत्यर्थः । ब्राह्मणलक्षणसत्त्वादिकमुक्तं लक्षयति सत्यमित्यादि, भूतः

समाचरेत् । वायुपुराणे, यदेतद्दृविणं नाम प्राणास्ते
तु वहिश्चराः । स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धनं ।
आदित्यपुराणेऽपि, षष्टिवर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति ।
भूमिदः । आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरकौ वसेत् ।
महाभारते, सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मनसोदमनं दमः ।
तपः स्वधर्मवर्त्तित्वं शौचं सङ्गरवर्जनं । सन्तोषो विषय-
त्यागो क्षीरकार्यनिवर्त्तनं । क्षमा इन्द्रसहिष्णुत्वमार्जव-
समचित्तता । ज्ञानं तत्त्वार्थसम्बोधः शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दया भूतहितैषित्वं ध्यानं निर्व्विषयं मनः । इन्द्र-
शीतोष्णादि (२१) ।

वैदिके कर्मणि प्रथमतः, ओम् तत् सदिति निर्द्देशो-
ऽपि, तथाच भगवद्गीता, ओम् तत् सदिति निर्द्देशो
ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च

हितं भूतहितकारित्वं, हितञ्च सुखं दुःखाभावश्च, सङ्गरवर्जनं परदार-
त्यागः, भूतहितैषित्वमिति स्वहितानुसन्धानं विनित्यर्थः, एकादशे च
भगवद्वाक्यं, शमो मन्त्रिष्ठताबुद्धिर्दम इन्द्रियसंयमः । तितिक्षा दुःखसं-
मर्षो जिह्वोपस्थजयोधृतिः । दण्डन्यासः परं दानं फलत्यागस्तपः स्मृतं ।
स्वभावविजयः शौर्यं सत्यञ्च समदर्शनं, । अन्यञ्च सृष्टता वाणी कविभिः
परिकीर्तिता । कर्मस्य सङ्गमः शौचं त्यागः सत्यास उच्यते । दण्डो-
भूतद्रोहस्तस्य त्यागो दानं, फलत्यागः भोगोपेक्षा, स्वभावो वासना तस्य
जयः प्रतिबन्धः, समं ब्रह्म तस्य दर्शनमालोचनं सत्यविषयत्वात्, असङ्गमः
अनासक्तिः (२१) ।

जगदीश्वरस्य जगज्जन्मस्थितिलयकर्तुः, यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्तप्रभिसंविशन्ति तत् ब्रह्म जिज्ञास-
श्चेति तच्छब्दोपीति तदित्येतस्य महती भूतस्य नामेति तैत्तिरीयश्रुतेः

विहिताः पुरा । ओम् तत् सदिति त्रिविधो ब्रह्मणो
जगदीश्वरस्य निर्देशोऽभिधानं । ब्रह्मविक्रिश्चिन्तितं
तत्र तावदोमिति ब्रह्मेत्यादि श्रुतिप्रसिद्धेरोमिति ब्रह्म
णोनाम । पतञ्जलिरप्याह अस्यैववाचकः प्रणव इति
अस्य ब्रह्मणः, ओङ्कारी भगवान् विष्णुरित्यादि तु वाच्य
वाचकयोरभेदेन । तथा जगत्कारणत्वेन प्रसिद्धत्वाद्
विदुषां परोक्षत्वाच्च तच्छब्दोऽपि ब्रह्मणोनाम । एवं
परमार्थसत्त्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादिभिः सच्छब्दोऽपि, अत-
स्तेन त्रिविधेन निर्देशेन, यद्वा, यस्यायं त्रिविधो निर्देशस्तेन
परमात्मनां ब्राह्मणादयोनिर्मिताः । तथा, तस्मादो-
मित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ता
सततं ब्रह्मवादिनां । यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मा-
दोमित्युदाहृत्य उच्चार्य कृता देववादिनां यज्ञाद्या-
शास्त्रोक्ताः क्रियाः सततमङ्गवैकल्येऽपि प्रकर्षेण वर्तन्ते
सगुणा भवन्तीति भगवच्छङ्कराचार्यचरणाः । व्यक्तमाह
योगियाज्ञवल्काः, यन्नूनञ्चातिरिक्तञ्च यच्छिद्रं यद्-
यन्निधं । यदमेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत् । तदो-
ङ्कारप्रयुक्तेन सर्वञ्चाविकलं भवेत् । भगवद्गौतायां,
तदित्यनभिसम्भाय यज्ञदानतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च

परमार्थसत्त्वं अभावाप्रतियोगित्वं सार्वकालिकत्वात् सार्वदेशिकत्वाच्च
तदादिभिः प्रवृत्तिनिमित्तैर्विशिष्टस्य ब्रह्मणोवाचक इत्यर्थः । साधुत्वं
निरुपाधिहितकारित्वं, प्रशस्तत्वं निर्वानन्दगुणवत्त्वं, निर्देशेनेति, विहित
आख्याः, सङ्गाव इत्यस्यार्थमाह विद्यमानजन्मनीति, प्राग्विद्यमानस-
जन्मनि सति तत्रेत्यर्थः । साधुभाव इत्यस्यार्थमाह उत्कृष्टचरित

विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः । तदिति ब्रह्मणोऽभिधानमुदाहृत्येत्थनुषङ्गः । अनभिसम्भाय कर्मणः फलमिति शेषः, तस्मात् फलाभिसम्भानं विना मुमुक्षुणा कर्मकर्त्तव्यमित्यपि बोध्यं । सङ्गावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते । यतो विद्यमानजन्मनि उत्कृष्टचरिते च सदित्येतत् प्रयुज्यते, अतो यच्चादौ कर्मणि प्रथमतः सच्छब्दः प्रयोज्य इति (२२) ।

तेनैतादृशेति कर्त्तव्यताकः सङ्कल्पविषयो व्रतमिति व्रतलक्षणं । सङ्कल्पविषयस्य व्रतत्वं वाचस्पतिमिश्रोऽप्याह यथा, कर्त्तव्यतया सङ्कल्पितं व्रतमिति । अमरसिंहोऽपि उपवासादौ व्रतशब्दसङ्केतमाह, नियमो व्रतमस्त्री तच्ञो-

इति, अत्र ब्रह्मनिर्देशविधानेन तत्-श्रवणकीर्त्तने दर्शिते मङ्गलार्थत्वात्, मङ्गलञ्च प्रतिकूलविघ्नविनाशः, तथा चित्तशुद्धादिद्वारा सर्वमौश्वराधीनमिति बुद्ध्या कर्मफलानभिसम्भानेन कर्माचरणादितो ब्रह्मसंवेदनमिति (२२) ।

व्रतलक्षणमुपसंहरति तेनैतादृशेति कर्त्तव्यताक इति, एतादृशेति कर्त्तव्यता, अभुक्ता प्रातराहारमित्याद्युक्तनियमः । व्रतं व्रतपदार्थः, पदार्थता च शक्त्या परिभाषया वेति, कर्मणि व्युत्पन्न इति, तथाच नियमशब्दः सङ्कल्पविषयपर इति, स्ववाक्याभ्यामिति प्रायश्चित्तविवेकोक्ताभ्यामित्यर्थः । न च नाष्टहीतेति मयेदं कर्त्तव्यमित्यादिसंकल्पपरस्य व्रतपदस्य सङ्कल्पशेषे विशेषणीभूतविषयविशेषबोधकताया आवश्यकत्वेन, मरणपरत्वं द्वादशवार्तिकपरत्वञ्चोक्तं मुख्यविशेष्यतया सङ्कल्पवाचित्वमेव व्रतपदस्येति भावः । तथात्वादिति व्रतत्वादित्यर्थः, तथाच निरुक्तन्यायेन तस्मतेऽपि मनुवचनविरोधपरिहारासम्भवेन तस्मत्तदूषणासङ्गतिः स्यादिति भावः, ननु मास्तु तस्मत्तदूषणं का क्षतिरित्यत आह विनि-

पवासादि पुण्यकं । तच्च व्रतमुपवासादिलक्षणं पुण्यकं,
पुण्यजनकमित्यर्थः । अत्र च नियमशब्दः कर्मणि व्युत्-
पन्नः । यत्तु व्रतपदं नियतसङ्कल्पविशेषवाचकमिति
प्रायश्चित्तविवेककृद्भिरुक्तं, तदपि नियतः सङ्कल्पविशेषो
यच्च द्वादशवार्षिकव्रतादौ तस्य वाचकमित्येतत्परं ;
अन्यथा व्रतपदं मरणोऽपि मनुना प्रयुक्तं यैर्यैर्व्रतैरपोहेतेत्युक्तां
मरणस्यापि तेनोक्तत्वादिति-व्रतपदं द्वादशवार्षिकपरमे-
वेत्याभ्यां स्ववाक्याभ्यां विरुद्धं स्यात् । न च नागृहीत-
विशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये चोपजायत इति न्यायात् संकल्प-
वाचित्वमिति वाच्यं, श्रीदत्तादीनां मतेऽपि स्वकर्तव्य-

यमकन्विति, व्रतपदस्य सङ्कल्पविषयकर्मणि मुख्यविशेष्यतया
शक्तिर्नतु कर्मविषयकसङ्कल्पे इत्यत्र नियामकत्वित्यर्थः । यद्वा
ननु नियतसङ्कल्पविशेषस्य वाचकं व्रतपदमित्येव शूलपाणिग्रन्थार्थः,
ननु नियतः सङ्कल्पविशेषो यत्रेति बहुव्रीहिणा तदर्थपकटनं तत्र यद्यपि
सङ्कल्पविषयकर्मणामेव व्रतपदवाच्यता तथापि सङ्कल्पविषयत्वविशिष्ट-
कर्मणां व्रतपदवाच्यत्वे विशेषणीभूतसङ्कल्पस्यपि व्रतपदवाच्यतेत्वभि-
प्रायः शूलपाणेरित्याशङ्क्य निराचष्टे न च नागृहीतिरिति । श्रीदत्तादीनां
मतेऽपीति स्वकर्तव्यविषयस्येति स्वकर्तव्यो यः सङ्कल्पविषयस्तस्येत्यर्थः ।
तथात्वात् व्रतपदवाच्ये विशेषणत्वात् तथाच तस्मतेऽपि नागृहीतविशे-
षणेति न्यायेन कर्मवाचित्वमप्यस्तीति कर्मणि व्रतपदप्रयोगीनानुपपन्नं
इति तस्मत्तदूषणासङ्गतिरिति सङ्कल्पविषयत्वेन कर्मणां न व्रतपदवाच्यता,
अपितु तत्तत् कर्मत्वेनैव व्रतपदवाच्यता । न च तत्र सङ्कल्पस्य विशेषण-
तेति न निरुक्तन्यायावसर इति, सङ्कल्पविषयत्वन्तु व्रतपदलक्षणमिति
भावः । ननु सङ्कल्पविशेषणे कथं व्रतपदं शक्तिरित्यत्र आह विनिगमक-
न्विति । अथवा नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये चोपजायत इति न्याये-
नेति विशेषणेऽनन्वयिनो न विशिष्टेऽन्वय इत्यर्थः । तेन सङ्कल्पविशिष्टे

विषयो नियतसङ्कल्पो व्रतमिति लक्षणे स्वकर्तव्य-
विषयस्य तथात्वात् । विनिगमकस्तु प्रागुक्तवराह
पुराणयान्नवल्कादिवचनं (२३) ।

वस्तुतस्तु वाचनिकैर्गुणैर्न्यायानवताराद्यथावचनं हि
वाचनिकमिति । अतएव, केनापि मुनिना संकल्पे
व्रतपदं न-प्रयुक्तं किन्तूपवासादावेवेति । एवञ्च सं-
कल्पविषयस्य, अनन्तं पूजयेद्भरिमित्यादौ भावत्वं, नेत्ते-
तोद्यन्तमादित्यमित्यादौ चाभावरूपत्वं । ननु तर्हि

व्रतपदवाचात्वे सङ्कल्पस्यापि व्रतपदवाचात्वमावश्यकमिति लाघवेन
सङ्कल्पवाचित्वं व्रतपदस्येत्यर्थः । श्रीदत्तादीनामित्यस्यादौ व्रतपदस्य सङ्कल्प-
वाचितावादिनामिति पूरणीयं स्वकर्तव्यविषयस्य स्वकर्तव्यसंकल्पविषयस्य
तथात्वात् सङ्कल्पे विशेषणत्वात् तथाच तादृशशब्देन स्वकर्तव्यकर्मणो
व्रतपदवाचात्तापत्तिरिति न न्यायादर इति भावः । न्यायादरेपि तदुभयत्र
व्रतपदवाचात्तापत्तौ विनिगमकमपि कर्मणो व्रतपदवाचात्तापत्तायामस्तीत्याह
विनिगमकमिति (२३) ।

ननु न्यायवलेनोभयार्थकं स्याद्व्रतपदमित्यत आह वचनं हि
वाचनिकमिति प्रेक्षावहिराहतमिति शेषः । वचनं व्यवहारः यथा वचनं
शक्तिः गोपदं गां वक्तीत्यादौ वचधातोः शक्त्यर्थकत्वावगमात् तथाच
मुनिवचनाश्रयायो दुर्वल इति भावः । केचित्तु वचनं मुनिवाक्यं वाच-
निकं श्रुतिमूलकं हि यतः, अतोवलवदिति शेषः, श्रुतेः कथं बलवत्त्व-
मिति चेदत्र वेदान्तसूत्रं, श्रुतेस्तु शब्दमूलकत्वादिति । अस्यार्थः
श्रुतेस्तु श्रुतेरेव सर्वप्रमाणतो बलवत्त्वं शब्दमूलकत्वादिति, अस्य महतो
भूतस्य निश्चितमेतद्वेदोऽजायतेत्यादिवैदिकशब्देन परमेश्वरप्रणीतत्वेन
स्वतः प्रामाण्यावगमादित्याहुः, अत व्रतपदं निरुक्तेतिकर्तव्यताविशिष्टे
न शक्तं पूर्वदिने एकभक्तत्वस्य सूर्यः सोम इत्यादि निवेदनस्य च
सङ्कल्पपूर्वभावित्वेन व्रतपदार्थघटकत्वासम्भवात्, किन्त्वितिकर्तव्यताया
अतादृशत्वं ब्रह्मचर्यादिनियमस्यापि कुत्रापि चान्द्रायणादिव्रते तदि-

व्रतस्य क्वचिदप्यभावरूपत्वान्निषेधः कालमात्रक इत्यस्यपि विषयत्वं स्यादिति चेन्न तस्य केवलनिषेधविषयकत्वात् । असौ तु संकल्पादौतिककर्तव्यतायोगित्वेन भावघटितत्वात्तत्र पूज्ये विधेर्वृत्तिरित्यस्यैव विषयत्वमिति (२४) ।

तिकर्तव्यतायामश्रवणान्नव्रतपदार्थता व्रतेश्वेतानि चत्वारौलुक्त्वा च व्रताङ्गत्वमेव तेषां नियमानामन्यद्व्रतविशेषे नियमा उक्ताः, केचिच्च व्रतसामान्ये तथाच व्रतपदस्य नानार्थता-प्रसङ्गः स्यात्, एवं कर्ममात्रस्य संकल्पमूलत्वात् संकल्पविषयत्वमप्यव्यावर्तकं तथाच कुत्र व्रतपदस्य शक्तिरिति चेत् मयेदं कर्तव्यमित्याकारकज्ञानविशेषस्य प्रवृत्तिहेतुतया कर्मसामान्यमूलत्वेऽपि मयेदं कर्तव्यमित्यवधारणात्मकं विलक्षणं ज्ञानमत्र सङ्ख्यपदेन विवक्षणीयं यदपालनेन प्रत्यवायो भवति, अतएव दृणोति आच्छादयति स्वातन्त्र्यं व्रतमिति राशमुकुटेन व्युत्पादितमेतादृशप्रयोगार्थस्य मयेदं कर्तव्यमेवेति लौकिकनियमेऽपि सत्त्वात् पुण्यजनकत्वे सति संकल्पविषयत्वं व्रतपदशक्यतावच्छेदकं वाच्यं, तथाच व्रतपदं योगरूढं तथोक्तममरसिंहेन, नियमोव्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकमिति । नियम्यते निरुक्तसंकल्पविषयीक्रियते यत् स नियम इत्यर्थः । अथ यज्ञादाविव चान्द्रायणादिवृते स्वर्गादिफलकत्वश्रवणात् स्वर्गकामस्य ममेदं कर्तव्यमिति संकल्पादेव प्रवृत्तिदर्शनात् निरुक्तज्ञानविशेषरूपसंकल्पविषयत्वाभावाच्चान्द्रायणादावव्याप्तिः पापनाशमार्थतया क्रियमाणे वृते पुण्यजनकत्वाभावादव्याप्तिश्च यैर्यैर्नरैरपोहेतेत्यादिना प्रायश्चित्तात्मकक्रुद्धादीनां मनुना व्रतत्वोक्तेः प्रसङ्गादितः क्रियमाणे वृते संकल्पाविषयत्वादव्याप्तिश्चेति चेन्न तत्तत्कर्मविशेषेषु मन्वादिभिः शास्त्रज्ञादिव्रतपदपरिभाषाकल्पनात्, तत्परिभाषाफलन्तु निरुक्तेतिकर्तव्यताया वृद्धचर्यादिनियमस्य संकल्पस्य चाङ्गत्वलाभः व्रतपदेनोक्तेष्वक्ष । वस्तुतोऽयमत्वादेरिव व्रतत्वं जातिविशेषः व्रतपदशक्यतावच्छेदकः, एकादशीव्रतत्वादिकं तद्व्याप्यजातिर्मरणविशेषेच व्रतपदपरिभाषा एतादृशेतिकर्तव्यताकतंकल्पविषयत्वादिकमितरभेदानुमापकं लक्षणमिति, चान्द्रायणादौ च निरुक्तसंकल्पविषयत्वाङ्गीकाराव्याप्तिरितिदिक् (२४) ।

जौमूतवाहनेनापि, एकादश्यां भोजने दोषं दर्शय-
न्नुपवासं नियमयति न चायं निषेध इतिकर्तव्यताविधाना-
न्निषेधे चेतिकर्तव्यताविरहाद्भूतपदाप्रयोगाच्चेत्युक्तं । यत्तु
निषेधप्रकरणस्य देवलवचने, न शङ्केन विवेक्षीयं न खादेत्
कूर्मशूकरौ । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि,
इत्यत्र नञोनिषेधे मुख्यत्वाद्भोजनाभावः प्रतीयते नत्व-
भोजनसंकल्परूपं व्रतं, लक्षणाप्रसङ्गात् । एकेनैव मत्स्य-
पुराणकृता, दशम्यां नियताहारो मांसमैथुनवर्जितः ।
एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि, इति दशमी-
नियमपूर्वकं व्रतमभिधाय, रटन्तीह पुराणानि
भूयोभूयो वरानने । न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते
हरिवासरे, इत्यादि विधेरनन्यगतिकतया निषेधकत्व-
मवश्यं वाच्यं, तथाच निषिद्धे भोजने दोषश्रवणं
निषेधातिक्रमजन्यतयैवोपपद्यमानं न फलश्रुत्या काम्य-

अस्य, निषेधः कालमात्रक इत्यस्य । नियमयति नियममेव स्फुटयति
न चायमिति, व्रतपदस्येति तेन नियमघटितत्वं विधेयत्वञ्च लब्धं ।
निरुद्धस्य प्राप्तस्य न प्रमाणमितीति, न च नियमपूर्वको भोजनाभाव
एव व्रतत्वेनोक्तस्तदभिधानानन्तरं वीप्सितेन न भोक्तव्यमित्यनेन प्रागुक्तस्य
व्रतरूपाभोजनस्य नित्यत्वं ज्ञाप्यत इति युक्तमिति वाच्यं, अन्नमाश्लित्य
पापानि तिष्ठन्ति हरिवासर इतिवचनसहकारेण मत्स्यपुराणवचने
शक्तस्य व्रतमभिहितं तदप्येता भोजनाभावमात्रपरतया न भोक्तव्यमित्युक्त-
मिति लभ्यते फलश्रवणन्तु व्रत एवेति, भोजनस्य निषिद्धतैवेति मततात्-
पर्यात् । न खल्विति, भोजननिषेधकमुत्तरार्द्धमित्यनेनान्वयः । विधि-
बोधितस्यैव धर्मत्वं धर्मजनकत्वात् निषेधपरत्वे लिङ्गा इष्टसाधन-
त्वाबोधनात् न धर्मत्वं । ननु न कलञ्चं भक्षयेदेकादश्यां न भुञ्जीत

तथा निरुद्धस्य व्रतस्य नित्यत्वे प्रमाणमिति । तच्चिन्तां,
न खलु, न शङ्केन पिवेत्तोयमित्यादिभिः संप्रतिपन्न-
निषेधभावेः साहचर्येणैकादशीभोजननिषेधकमुत्तरार्द्धं,
किंतु, एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयो रभयोरपि । वनस्थ-
यतिधर्म्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृहीतिगोभिलवचने
धर्म्मशब्दसमभिव्याहारेणैकादश्यामुपवसेदित्यनेनैकवाक्य-
तया चोपवासविधायकं (२५) ।

न हि निषिद्धानां ब्रह्महत्यादीनां त्यागे कश्चिद्वर्म्मो
जायते किंतु भावरूपाङ्गानुगृहीतो निषिद्धो धर्म्मो भवे-
दिति । वैधोपवासे च, उपावृत्तस्य पापेभ्यो यश्च वासो-
गुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जित

इत्यनयोः कोविशेषो येनैकस्य निषेधत्वमन्यस्य विधित्वमित्यत आह
एकादश्यामुपवसेदित्यनेनेति, तथाच नञाऽभावोद्यत बोध्यते तत्र निषेधता
यत्र च धातुनाऽभोजनं बोध्यते तत्र विधित्वमेकादश्यां न भुञ्जीते-
त्यत्र धर्म्मपदस्वरसात् उपवसेदित्यनेनैकवाक्यतया नञ्पदसमभिव्या-
हृतधातुना उपवासो लक्ष्यते तत्र च लिङ्पदस्येष्टसाधनताबोधकतया
विधितुमितिभावः (२५) ।

भावरूपाङ्गानुगृहीत इति, एतच्च मुख्यव्रततूभिप्रायेण व्रताद्यशक्तौ
केवलाभोजनेनापि उपवासपदार्थसग्राहोरात्राभोजनरूपस्य प्रधानसग्राह-
भावेऽपि सिद्धिः, अतएव एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतद्वि वैष्णवमित्युक्तं
तथा पाण्डित्यकामो जन्मतिथावामिषं परिहरेदित्यादेर्धर्म्मतुं । प्रण-
भ्येतिमानसपूजाश्रवणकीर्तनादेरुपलक्षकं । व्रतपरतुं न व्रतत्वेनाभोजन-
मात्रस्योक्तत्वेन, अभोजनशङ्का अभोजनस्य निषेधमात्रपरत्वशङ्का, पूर्वं
दूषितत्वात्, अभोजनसंगाननुष्ठानसाध्यत्वेन कृतिसाध्यत्वाभावादितिभावः ।
उपवासपरत्वे तु न स्मारसिकलक्षणा, अभोजनसामान्यपरस्य न भुञ्जीत
इत्यादेर्गुणविशेषयुक्ताहोरात्राभोजनरूपविशेषपरत्वादित्युक्तं । सामान्य-

इति भविष्यपुराणवचनेन भोगमात्रस्यैव वर्जने प्राप्ते
वचनान्तरादहोरात्राभोजनस्यैव पापनिवृत्तिगुणवासयुक्तस्य
प्राधान्यमन्यभोगवर्जनस्याङ्गत्वं । तथाच, सूतके मृतके
चैव प्रणम्य मनसा हरिं । एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतन्न
लुप्यते । आग्नेये, एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतद्वि वैष्णवं ।
अत्रैकादश्यामुपवासमात्रस्य व्रतत्वमुक्तं । एकादश्यां न
भुञ्जीतेत्यस्य व्रतपरत्वेन नाभोजनशङ्का, तस्याश्च पूर्वं
दूषितत्वात् । ततश्च यथैकादश्यां न भुञ्जीतेत्यत्र वचन-
ान्तरादुपवासरूपव्रतपरत्वं तथा न भोक्तव्यमित्यत्रापि ।
वस्तुतस्तु वराहपुराणे एकादशीव्रतसन्दंशमध्ये न शङ्केन
पिवेत्तोयमिति न भोक्तव्यं न भोक्तव्यमिति वचनद्वय-
मभिधाय व्रताकरणे प्रत्यवाय उक्तः । न च पौनरुक्तभियां
तस्य निषेधकत्वमितिवाच्यं । तथात्वे, एतद्वचन एव न
भोक्तव्यमिति पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् किन्तु वीक्षया
तस्यैव व्रतस्य नित्यत्वख्यापनमिति (२६) ।

अन्यथा निषेधः कालमात्रक इत्यनेनैवैकादशीक्षण
एव भोजननिषेधः स्यात् । न खादेत् कूर्मशूकरा

शब्दस्य विशेषपरतायां स्फुटतरयुक्तिमाह वस्तुतस्त्विति, प्रत्यवाय उक्तं
इति, तथाच न भोक्तव्यमित्यनेन प्रागुक्तव्रतमनूद्य तदकरणे प्रत्यवाय-
कथनसङ्गतिर्निषेधकत्वे प्रत्यवायकथनानन्तरं तस्य वक्तव्यता स्यादिति-
भावः, पौनरुक्तभियां तदनुवादस्य व्यर्थताभियां । वीक्षया न भोक्तव्य-
मित्यादि वीक्षापदघटितवाक्येन ख्यापनमनुवादः (२६) ।

अन्यथा निषेधपरत्वे, स्यादिति दशमीविज्ञादिस्थलीयभोजनपर-
वचनविरोधान्नेष्टापत्तिरिति भावः । हरिकासरपदादिति एकादश्याः

वितात्र विशेषोबोध्यः, चक्राङ्कितस्तु यः कूर्मो रोहितः
 कनकप्रभः । वराहः श्वेतवर्णस्तु त्रयमेतन्न भक्षये-
 दिति समुद्रकरधृतकूर्मपुराणवचनात्, वाल्यावस्थायां
 चक्राङ्कितत्वेन तदानीं कूर्मसग्राभक्ष्यत्वं । अश्वत्थीत्य-
 नुवृत्तौ हारीतः, महारण्यवासिनश्च वराहश्चतथैवेति ।
 एवञ्च विवदन्ते अग्राम्यशूकरांश्चेति वशिष्ठोक्तं, श्वेता-
 श्वेततया व्यवस्थितं । कल्पतरुस्तु श्राद्धे नियुक्तानि-
 युक्ततयेति । विष्णूपासकस्य तु सर्वथा निषेधो यथा
 वाराहे भगवद्वाक्यं, भुक्त्वा वराहमांसस्तु यस्तु मामुप-
 सर्गति । वराहो दशवर्षाणि भूत्वा वै चरते वने । यदपि
 हरिवासरपदादहोरात्राभोजनप्रतीतेर्निषेधः कालमात्रक
 इत्यनेन नैकादशीक्षणमतिवाह्य भोजनमिति । तदपि
 न किञ्चित्, यतो हरिवासरपदाद्वरितिथिरेकादश्येव प्रती-
 यते । तथाच स्कन्दपुराणं, प्रतिपत्प्रभृतयः प्रोक्ता-
 उदयादौदयाद्रवेः । संपूर्णा इति विख्याता हरिवासर-
 वर्जिताः । भविष्योत्तरं, हिताय सर्व्व लोकानां तिथि-
 मेकादशीं स्वयं । निर्म्ममे स्वशरीरात्तु सेयं वै वैष्णवी
 तिथिः । अथवा हरिवासरो द्वादश्याः प्रथमः पादस्तत्र
 पारणं न कुर्यात् । तथाच विष्णुधर्म्मोत्तरे । द्वादश्याः

पक्षतदिनबोधकादित्यर्थः । तत्राभोजनबोधनेऽहोरात्राभोजनस्यैव
 प्राप्तिरित्यभिप्रायेणाहोरात्राभोजन प्रतीतेरिति । भोजनमिति उक्त-
 मितिशेषः न किञ्चित्, न युक्तमित्यर्थः । प्रतीयते इति, नत्वेका-
 दशीयुक्तदिनं येनाहोरात्राभोजनप्रतीतिः स्यादितिशेषः, तथाचेति हरि-
 वासरपदस्यैकादशीपरत्वं प्रमाणञ्चेत्यर्थः । विष्णुतत्परइति एवञ्चेत्तदेक-

प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः । तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः । (२७)

अथैकादशीव्रतं नित्यं काम्यञ्च । गोविन्दमानसो-
ह्लास-कृतग्रामहार्णवयोर्भविष्योत्तरे, एकादशीव्रतं नाम
नित्यं वा काम्यमेव वा । कथं वा क्रियते तत्तु नियमो-
वात् कौटिल्य इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नमभिधाय, अहन्ते
कथयिष्यामि शृणु पाण्डुकुलोद्भव । नित्यामेतद्व्रतं नाम
कर्त्तव्यं सार्व्वर्णिकं । वाञ्छद्भिः सर्व्वदा सद्भिः पुरुषार्थ-
चतुष्टयं । न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे,
इति श्रीकृष्ण-प्रतिवचनमभिहितं, अत्र नित्यामिति श्रव-
णान्नित्यात्वं पुरुषार्थचतुष्टयमिति श्रवणात् काम्यत्वञ्च ।
कालमाधवीये व्रत्तवैवर्त्तः, इति विज्ञाय कुर्व्वीताव-
श्यमेकादशीव्रतं । विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्रं भुक्तिव-
र्जितः । निगृहीतेन्द्रियः शुद्धोऽसहायोविष्णुतत्परः ।
उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः । शक्तौ तु
कातप्रायनः, शक्तिमांस्तु नरः कुर्यान्नियमं सविशेषकं ।
कृत्यकल्पलतायां भविष्यपुराणं, युधिष्ठिरउवाच । एका-
दशीव्रतं देव नित्यं वा काम्यमेव वा । तन्मे कथय
गोविन्द श्रोतुं कौतूहलं मम । श्रीभगवानुवाच । नित्या-
वाक्यतया हरिवासरे न भुञ्जीत इत्यस्यापि पारणपरत्वसम्भव इति,
एकादशीक्षणमतिवाह्यं भोजनमित्यत्र दोषस्तु प्रागुक्त एवेति
बोध्यं (२७) ।

एकादशीव्रतस्य नित्यत्वे साक्षाद्वचनमभिधातुमाह अथैकादशीव्रत-

मेतद्व्रतं नाम कर्त्तव्यं सार्व्वर्णिकं । सर्व्वश्रमाणां
सामान्यं सर्व्वधर्म्मेष्वनुत्तमं । एकादश्यां न भुञ्जीत
पद्मयोरुभयोरपि । एवञ्चैकादशीव्रतस्य नित्यात्वेऽपि शक्तेन
तदङ्गतया संयम-पारणादिनियमोऽवश्यमनुष्ठेयः (२८) ।

अथ वृद्धिश्राद्धसाविषयः । ननु व्रतस्य वैदिकत्वेन,
नानिष्टा तु पितॄन् श्राद्धैः कर्म्म वैदिकस्मारभेदिति
शातातपवचनादारम्भे कथं न वृद्धिश्राद्धं, उच्यते,
नेदं श्राद्धविधायकं गौरवात् किन्तु यत्र कर्म्मणि वचना-
न्तस्प्रामं श्राद्धं तत्र पौर्वापर्य्यमात्रविधायकमिति ।
अथैवं, नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।
न सोष्यन्तीजातकर्म्मप्रोषितागतकर्म्मसु, इत्यादिना
कृन्दोगपरिशिष्टोक्तनिषेधस्यानुपपत्तिस्तत्तत्कर्म्मणि श्राद्ध-
विधायकाभावात् । सोष्यन्तीः सोष्यन्तीहोमः स च
सोष्यन्तीं शूलायन्तीमासन्नप्रसवां ज्ञात्वा होमः, धुप्रस्व-
इत्यास्माद्वातोरिति भट्टभाष्यदर्शनाद्वन्त्यादिः । मैवं
तेष्वपि गोभिलेन स्वीक्तागृह्यकर्म्मत्वेन श्राद्धविधानादयथा,

मिति । नित्यं प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगि, काश्यं फलजनकं,
भुक्तिर्भोजनं, विशेषनियमाशक्त इत्यत्र विशेषपदोपादानात् हरिश्चरणादेः
सत्त्वमाविष्कृतं, अन्यथा वैष्णवव्रतत्वानुपपत्तेः, तेषामश्रीचेऽपि कर्त्तव्यत्वस्यो-
क्तत्वाच्च, अतएव परवचने विष्णुतत्परइत्युक्तं सर्व्वधर्म्मेष्वनुत्तममिति काश्य-
त्वञ्च सूचयति । शक्तेनेति, नित्यं कर्म्म यथाशक्तीतिव्यवर्णत्, अपिका-
रात् काश्यतया सूत्ररामवश्यमनुष्ठेयता (२९) ।

एकादशीव्रतस्य वैदिकत्वेन वृद्धिश्राद्धप्रसङ्गावाह अयेति, गौरवादिति,
विधिकल्पने गौरवात् क्लृप्तविषयत्वेन वचनसार्थक्ये विधेरकल्पनादिति
भावः । तदेवोपपादयति यत्रेत्यादि, अष्टकासु साग्निकर्त्तव्ययागविशेषेषु

सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्तीति, अस्यार्थः सर्वाण्येव वक्ष्य-
 माणानि कर्माण्यन्वाहार्यवन्ति, अन्वाहार्यं नान्दीमुख-
 आहं दक्षिणा च तदुभययुक्तानि । तथाच गृह्यान्तरं,
 यच्छ्राद्धं कर्माणामादौ याचान्ते दक्षिणा भवेत् । अमा-
 वास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते । अतएव छन्दोग-
 परिशिष्टं ता यानि पर्युदस्तानि तानि सर्वाणि गोभि-
 लोक्तानि । अत्र जातकर्माणि श्राद्धनिषेधात्तत्र तद्विधा-
 यकं वचनं शाख्यन्तरीयं । न चैवं सध्यावन्दनादेर्गोभि-
 लोक्तत्वात्तत्र कथं न वृद्धिश्राद्धमिति वाच्यं, यस्मादथातो
 गृह्यकर्माण्युपदेक्ष्याम इत्यादि पुनर्यज्ञविवाहयोः
 पुनर्यज्ञविवाहयोश्चेत्यन्तसूत्ररूपगृह्याङ्गिन्न एव अथातः
 सध्यावन्दनासप्तविधिं वक्ष्याम इत्याद्यमावास्यायां सर्व-
 ममावास्यायांसर्वमित्यान्तग्रन्थः सध्यास्नानतर्पणश्राद्ध-
 विधायकः । उभयत्रैव शेषसूत्रे द्विचनं ग्रन्थसमाप्त्यर्थ-
 मिति तद्भाष्यव्याख्यानं । एवञ्च गोभिलानुक्तेष्वप्यन्नप्राश-
 नादिषु यद्वृद्धिश्राद्धं तन्मलमासतत्त्वे मत्स्यपुराणादि-
 वचनाद्विद्वतं । तर्हि न श्राद्धे श्राद्धमिष्यत इति
 पर्युदासानुपपत्तिरिति चेत् सत्यं गृह्येऽप्यन्वष्टकादि-
 श्राद्धविधानात् । तस्मादिकादश्यादिद्वये गोभिलगृह्या-
 नुक्तत्वाद्विषेधवचनाभावाच्च न वृद्धिश्राद्धमिति (२६) ।

श्राद्धे अन्वष्टकादिश्राद्धे । अमावस्यां अमावास्या विहितं पिण्डपितृयज्ञः
 श्राद्धञ्च, तत्र द्वितीयं अमावस्याश्राद्धं । पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे
 राज्ञि शस्यते इति छन्दोगपरिशिष्टात् । पर्युदासानुपपत्तिरिति
 अमावस्यादिश्राद्धस्य पुनर्यज्ञविवाहयोपित्यन्तग्रन्थानुक्तत्वात् (२६) ।

अथोपवाससमन्वयः । भविष्ये, उपावृत्तस्य पापे-
भ्योयस्तु वासोगुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोग-
विवर्जितः । उपावृत्तस्य निवृत्तस्य पापेभ्यः पापकर्म्मभ्यः ।
मैथिलास्तु दोषेभ्य इति पठित्वा दोषेभ्योराग-द्वेष-मात्-
सर्यादि-निषिद्धात्मकाधर्मेभ्य इत्यर्थमाहुः । गुणानाह
गोतमः, दया-सर्वभूतेषु-क्षान्ति-रनसूया-शौच-मनायासो-
मङ्गल-मकार्पण्य-मस्पृहा चेति कुर्यात् । दयादि-
लक्षणान्याह बृहस्पतिः । परे वा वक्षुवर्गे वा मित्रे
द्वेष्टरि वा सदा । आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैवैषा
प्रकीर्त्तिता । परे उदासीने । आपत्सु रक्षितव्यन्विति-
कल्पतरौ पाठः । आत्मवदिति व्यक्तमाह दक्षः ।
यथैवात्मा परस्तद्वद्द्रष्टव्यः सुखमिच्छता । सुखदुःखानि
तुल्यानि यथात्मनि तथा परे । बृहस्पतिः, बाह्ये
चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् । न
कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता । न
गुणान् गुणिनोहन्ति स्तौति मन्दगुणानपि । नान्य-
दोषेषु रमते सानसूया प्रकीर्त्तिता । अभक्ष्यपरि-
हारस्तु संसर्गश्चाप्य निन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं

उपवास समन्वय उपवासपदयोगार्थः । वासःस्थितिः सतेति यावत्,
अनेनोपवासस्य भावरूपत्वं, गुणैःसह सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गुणैर्वि-
शिष्टः, भोगोभोजनादि तद्वर्जनमहोरात्रावच्छेदेन । आत्मवदिति
तुल्यत्वं ब्रह्मात्मदत्तया । तुल्यानीति यथा आत्मसुखे इच्छा तथा पर-
सुखे, यथाआत्मदुःखे द्वेषस्तथा परदुःखेऽपीति, आध्यात्मिके अन्तःकरणे ।
न कुप्यति दुःखोत्पादकाय न वा हन्ति तं दुःखोत्पादकं ययावुद्धा सा

शौचमेतत् प्रकीर्तितं । शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा । अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते । प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनं । एतद्वि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । स्लोकादपि च दातव्यमदी-
नेनैव चात्मना । अहन्यहनि यत् किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतं । यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽप्यल्पवस्तुना । परस्याचिन्तयित्वायं साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता । देवी-
पुराणं । तद्व्यानं तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकं । उपवासकृतोद्देष्टे गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः । सर्वभोग विवर्जितः शास्त्रानुमतनृत्यगीतादिमुखरहितः । अथ मैथिलाः, वृद्धशातातपो भोगविशेषान् प्रतिप्रसूते यथा, गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमालानुलेपनं, उपवासेन दुष्येत दन्तधावनमञ्जनं । गौड्रीयस्मृतिः, उपवासे तथा श्राद्धे न खादेदन्तधावनं । दन्तानां काष्ठसंयोगोदहत्यासप्तमं कुलं, अथयोगीश्वरः दन्तानांकाष्ठसंयोगोनिषिद्धः पर्णा-
दिना दन्तधावनमिति विरोधं परिजाहारेति वदन्तो नञर्थं व्याचक्रुः (३०) ।

अथ इत्यर्थः, यदा सा कोपाद्यभावः । हन्ति अपलपति, अन्यदोषेषु अन्यदोषश्रवणादिषु । अत्यन्तमित्यस्य पीड्यते इत्यनेनावयः, तन्न कुर्वीतिति अत्यन्तशरीरपीडाव्यतिरेकेण शुभकरण मनायास इति यावत् । सन्तुष्टिरस्पृहा । तद्व्यानमित्यादौ तत्पदं यदेवताकोपवास-
स्तत्परं । उपवासकृते उपवासनिमित्ताय । शास्त्रानुमतेति तथाच केशवाग्रे नृत्यगीतवाद्यादिकमित्यादि शास्त्रात् कार्यमेवेति । नञर्थं व्याचक्रुरिति उपवासे उपवासदिने एतद्गन्धादिकं न दूष्येते-
त्यर्थः (३०) ।

तत्र, दृढशातातपेन, मुखे पथ्युषिते नियं भवत्य-
 प्रयतोनरः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेदन्तधावनमित्य-
 भिधाय तद्वचनाभिधानेन दोष एवोक्तः । अन्यथा यौन-
 रुक्तापत्तेः । अञ्जनं रोचनञ्चापि गन्धान् सुमनसस्तथा ।
 पुण्यके चोपवासे च नियमेव विवर्जयेत्, इति हरिवं-
 शात्, मिताक्षरायां, गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चानु-
 लेपनं । व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्वलरागकृदित्यनेना-
 नुलेपनादिवलरागकृन्निषेधाच्च । अतएव प्रायश्चित्तविवेक-
 कृद्भिः स्वयमुक्तमुपवासेन हेतुनेति । जीमुतवाहनेनापि
 उपवासे चेति पठित्वा चकारादनुक्तादिष्वपीति व्याख्यातं,
 तस्माद् गन्धेतादिवचनं सर्वभोगविवर्जित इत्यस्यैव
 प्रदर्शकं तेन विलासार्थगन्धादि वर्जनं कार्यं । देवलः,
 उपवासः प्रणश्येत् दिवास्वापाक्षमैथुनैः । अत्राप्ये चाम्बु-
 पाने च नोपवासः प्रणश्यति । उपवासेऽपि नश्येतेति
 कल्पतरुपाठे अपि नाऽन्यद्व्रतं समुच्चीयतइति विशेषः ।
 अक्षैर्द्युतैः । अत्राप्ये नाशे सम्भाव्यमाने । मैथुने विशेष-
 माह देवलः । उपवासे तथा यौनं हन्ति सप्त कुलानि
 वै । स्त्रीणां संप्रेक्षणात् स्पर्शान्ताभिः संकथनादपि ।
 ब्रह्मचर्यं विपद्येत न दारेष्वृतुसङ्गमात् । संप्रेक्षणात्
 संकथनादित्यत्र संरागत्वं संशब्दस्यार्थः साहचर्यात् स्पर्श-
 ऽपि तथेति प्रायश्चित्तविवेकः (३१) ।

अन्यथा उपवासदिने दन्तधावनस्य कर्तव्यतापरत्वे, गन्धादिकं न
 दूयेत, इति यदुक्तं तत्राह अञ्जनमित्यादि (३१) ।

कात्तयायनोऽपि रेतःसेकात्मकं भोगमृतेऽन्यत्र
 क्षयः स्मृतः । तथाच दक्षः ; स्मरणं कीर्तनं केलिः
 प्रेक्षणं गुह्यभाषणं । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्ति-
 रिव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । अनु-
 रागात् कृतञ्चैव ब्रह्मचर्यविरोधकं । श्राद्धवल्काः,
 षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।
 ब्रह्मचार्येव पर्व्याख्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् । स्त्रीणां
 गर्भधारणयोग्यावस्थोपलक्षितः काल ऋतुः स च रजो-
 दर्शनमारभ्य षोडशाहोरात्रात्मकः, तस्मिन्नृतौ युग्मासु
 समासु, रात्रिग्रहणादिवसप्रतिषेधः । संविशेत् गच्छेत्
 पुत्तार्थमेवंगच्छन् ब्रह्मचारी भवति, अतोयत्र ब्रह्म-
 चर्योऽश्राद्धादिषु चाक्तं तत्र गच्छतोऽपि ब्रह्मचर्य-
 खलनदोषोनास्ति पर्व्याख्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेदिति
 मित्ताक्षरा । अत्रश्राद्धवासरे यदभिगमनमुक्तं तद-
 युक्तं कल्पतरुधृतवचनविरोधात् । यथा श्राद्धानन्तरं
 शङ्खलिखितौ, ऋतुस्नातां तदहोरात्रं परिहरेत् नार्त्तवे
 दिवा मैथुनं व्रजेत् क्लीवाश्चाल्पवीर्याश्च दिवा
 प्रसूयन्तेऽल्पायुषश्च तस्मादेतद्विवर्जयेत् प्रजाकामः पि-
 तृणां नो ह वै तन्तुं विच्छिन्द्यात् प्रयतेताच्छे-
 दाय येनाप्रतिष्ठस्तस्मात् प्रतिष्ठाकामः प्रजया प्रति-
 ष्ठेतेति । नो निषेधे, तन्तुं सन्तानं, अच्छेदाय
 अविच्छेदाय सन्तानस्य, येन यस्माद-प्रतिष्ठः प्रजा-

- रेतःसेकात्मकं अपत्योत्पादनार्थं ऋत्वभिगमनात्मकं भोगं ऋते-

नुत्पत्त्या अप्रतिष्ठः सन् पतति तस्मात्तदुत्पत्त्यर्थं
यतितव्यं (३२) ।

विष्णुपुराणं । आह्वे नियुक्तोभुक्त्वा वा भोजयित्वा
नियोज्य च । व्यवयी रेतसोगर्त्ते मज्जयतात्मनः पितृन् ।
तेन ऋतौ सक्तद्गमनाद्गतादिषु न दोषः स्यात् । एतच्च
पुत्रोत्पत्तिपर्याप्तं, तथाचाचारमाधवीये 'कूर्मपुराणं,
ऋतुकालाभिगामी स्याद्यावत् पुत्रो न जायते । ऋणा-

भोगं विना ब्रह्मण स्वसुखमात्रतात्पर्यके स्त्रीस्पर्शनादौ क्षयः ब्रह्मचर्य-
क्षयः (३२) ।

त्रिशुपुराणवचने आह इत्यस्य नियुक्त इत्यादि चतुर्थान्वयः । आत्मनः
आत्मानं पितृष्वेत्यर्थावोधः । आह्वे नियुक्तः प्रतिनिधीभूतः आहं कृत्वेति
पुरणीयं । यद्वा भोजयित्वेत्यनेनानुषज्यान्वयः । आह्वाचं भुक्त्वा अत्र
यथोक्तब्राह्मणः कर्त्ता, भोजयित्वा पुत्रादिः स्वयमित्यर्थः, नियोज्य प्रति-
निधिं आह्वे नियोज्य आहं निर्व्विह्येति शेषः, इतिवाक्यचतुष्टयं
व्यवायीत्यादिवाक्येऽन्वितं प्रतिनिधिकर्त्तृकआहस्यले मुख्याधिकारिणो-
व्यवायनिषेधश्च । ऋतुस्मृतां तदहोरात्रं परिहरेदिति, आह्वानन्तरशङ्क-
लिखितवचनेन, दुर्भूतिर्मेभुनं यस्तु कुरुते पितृवासरे । रेतोभोजिन
एव स्युः पितरस्तस्य सोऽपि चेति क्रियायोगसारवचनेन च सामान्यतः
आह्वदिननिषेधेन सूचनात् । न च मुख्यनियुक्तयोर्भयसाधारण्येन
जनोभोजयित्वा व्यवयीत्युक्त्यैव सामान्यस्ये पृथगुपादनं किमर्थमिति
ब्राह्मणं तयोर्दोषतारतम्याय पृथगुपादानात् स्वतन्त्रेच्छस्य मुनेः पर्यनु-
योगानर्हत्वाच्च । आहं कर्त्तुर्भीक्षुश्च आहपूर्व्वदिने व्यावयवर्जनं अह्ना-
ह्मिति तद्दिने तयोर्थवाये आह्वहानिर्व्विगुण्यं वेति विवेचनं । यद्वा
नियुक्तो निमन्त्रितो भुक्त्वावेति वाकारान्निमन्त्रणं विनाआहोत्तरं तदहं
भुक्तेति नियोज्य भोजयित्वेति व्याक्यान्तरं वाकारात्, निमन्त्रणादि
कमन्तरेण कुशमयब्राह्मणपक्षलाभात् निमन्त्रणं विना आहं कृत्वेति
वाक्यान्तरं । अथवा नियुक्तोनिमन्त्रितः आहपूर्व्वं व्यवयीत्यन्वयः,

प्रकरणार्थं हि पुत्रस्योत्पादनश्रुतिः । चतुर्थाहवर्जनं प्रशस्तपुत्रार्थं चतुर्थीप्रभृत्युत्तरोत्तरां प्रजानिःश्रेयसार्थमित्यापस्तम्बवचनात्, तदनर्थिनस्तु महाभारते, स्नातां

नियोजा निमन्त्रा आहपूर्व्यं व्यवायीति चार्थान्तरं निमन्त्रणान्तु वा आह्वे प्रारम्भः स्यादिति श्रुतिरित्यनेन निमन्त्रणस्यारम्भरूपत्वात् तदनन्तरं विशेषतो व्यवायन्निषेधः आहपूर्व्यमिति पूरणात् निमन्त्रणोत्तरं देवात् आहवास्यत्तौ तद्दिने व्यवायिनो न दोषः, अत्र कर्तृद्वयमभिप्रेत्य चकारद्वयं सुसङ्गतं चकारद्वयेन निमन्त्रणपूर्व्यं तयोर्व्यवाये दोषसूचनं, यदा निमन्त्रणपूर्व्यं व्यवायवर्जनस्याङ्गत्वेऽपि तद्वानावङ्गहानिमात्रं उक्तसमुच्चायकश्चकारः एतन्निन्दार्थवादश्च प्रायश्चित्तावश्यकत्वाय नतु आहवासिद्धिः, परन्तूभयदिने व्यवायवर्जनस्याङ्गत्वात्तदभावे फलत्रैगुण्यं, प्रतिनिधेश्च कर्तुः प्रतिरूपतया निरुक्तव्यवायवर्जनं, तददावयकं प्रतिनिधिनियोगकर्तृव्यवायवर्जनादिकं नाङ्गमिति तदभावे क्षतिविरह इति दिक् । व्यवायः क्रियानिष्पत्तिरूपस्तत्रैव व्यवायपदरूढेः एवञ्चाध्वनीनोभवेदश्वः पुनर्भोजी तु वायसः । द्यूतकृत्रोऽपि स्यात् पाठादायुः प्रह्रीयते । दानं निष्फलतामिति प्रतिपादयि ददितं । कर्मकृज्जायते दासो मैथुनी शूकरो भवेत् । इति वायुपुराणवचने मैथुनपदं स्त्रीस्मरणादिपरं, एतन्मैथुनमष्टाङ्गमित्यनेन तत्रापि मैथुनपदगौणतास्वीकारात् तत्राष्टाङ्गत्वमष्टविधत्वं तेन तदेकस्यापि ब्रह्मचर्यघातकत्वं तत्र स्मरणादिसप्तानामनुरागकृतत्वे दोषत्वं नान्यथा क्रियानिष्पत्तेस्तु सर्वथैव दोषत्वं अनुरागत्वञ्च सन्भोगेच्छाविशेषाधीनतत्साधनताज्ञानविशेषत्वं अधीनत्वञ्च साक्षात् परम्परया ग्राह्यं तेन सन्भोगेच्छाविरहदशायामपि तदधीनज्ञानजसंस्कारजमपि ज्ञानमनुरागपदवाच्यं ज्ञेयं न चाष्टाङ्गमैथुन एवानुरागकृतत्वविशेषणं अनुरागकृतञ्चेतदित्यनेनोक्तमिति वाच्यं तत्र क्रियानिष्पत्तावनुरागकृतत्वमुक्तकालीनेतरत्रेत्यत्र तात्पर्यात् आह्वयस्थले ऋतुकालीनमपि त्यज्यमित्युक्तं, अत्र मितान्तरायां आह्वदिने ऋत्वभिगमनमुक्तं तन्निरवकाशस्थलपरं अतएव शङ्कलिखितवचने तदहोरात्रं परिहरित्युक्तं सम्भावित-

चतुर्थदिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः । शङ्कः, शुभा भर्तुश्च-
तुर्थेऽङ्गीति (३३) । अथैकादशीभोजननिन्दा—

विष्णुधर्मोत्तरे, एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोक्तम-
योरपि । एकादश्यां हि भुञ्जानो विष्णुलोकाच्चुतो-
भवेत् । तथा, प्रतिग्रासं स भुङ्क्ते तु किल्बिषं
श्वानविट्समं । एकादश्यां द्विजश्रेष्ठ यो भुङ्क्तेऽन्नं
द्विजोमनाक् । भविष्ये, यानि कानि च पापानि
ब्रह्महत्यादिकानि च । अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते
हरिवासरे । अघं स केवलं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते हरिवासरे ।
तद्दिने सर्वपापानि भवन्तान्नाश्रितानि च । सनत्कुमारः,
मद्यपानान्मुनिश्रेष्ठ पातैव नरकं व्रजेत् । एकादश्य-

रात्रान्तरगमनस्थलाभिप्रायेणेति बोध्यं । पिब्यभिः सह मज्जतीति अत्रेदं
तत्त्वं (३३) ।

यस्तु वासोगुणैः सहित्यत्र वासपदमहोरात्राभोजनं लक्षयति अन्यथाऽव्या-
वर्तकतापत्तेः, एवञ्चाहोरात्राभोजनमेव मुख्यविशेष्यतयोपवासपदार्थः,
दोषवर्जनं गन्धमात्यादिभोगवर्जनञ्च वैधोपवासेऽङ्गं गन्धमात्यादेरेव
भोगत्वेन विवरणात् अतएव उपवासपदाहोरात्राभोजनपदयोः पर्या-
यतामभिप्रेत्य एकादश्यां न भुञ्जीत इति कचिन्निर्दिष्टः कचिच्च
एकादश्यामुपवसेदिति, स चोपवासः साङ्गश्चेद्व्रतं तत्र च सर्वा-
ङ्गोपेतत्वं मुख्यफलकः सर्वत्रैकादश्यां भोजननिन्दयाहोरात्राभो-
जनस्यैव नित्यत्वं बोधयति । फलजनकत्वाच्च न निषेधरूपता विष्णु-
ह्येष्टमन्त्रेण नियममन्त्रेण च केवलाहोरात्राभोजने जातेऽपि भोजन-
निवन्धनं पापं नोत्पद्यते किन्तु व्रताकरणनिवन्धनं आपस्तम्बपद्यते
व्रतस्य नित्यत्वेन बोधनात् पुण्यमपि स्वल्पं जायते प्रधानस्य उपवासस्य
कृतत्वात् अतएव सर्वत्र भोजनस्यैवातिशयनिन्दाकृततेति स्मर्यते इति,
दोषश्रुतौ नित्यत्वं वचनलक्ष्यं नातिक्रमेत् न त्यजेत् इत्युभयत्रापि नञा

न्नकामस्तु पितृभिः सह मज्जति । अत्र दोषश्रुतेर्नि-
त्यत्वं अतएव यदकरणे प्रत्यवायस्तन्नित्यमित्युक्तं । तथाच,
नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् । उपेत्याति-
क्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनात् । फलाश्रुतेर्चीप्सया च
तन्नित्यमिति कीर्तितं । इत्यष्टधा नित्यत्वसाधकं ।
अतएव साधवाच्चार्येणात्रैवोपवासे सर्व्वमुदाहृतं ग्रन्थ-
गौरवभयान्न लिखितं । यत्तु फलाश्रुतेर्नित्यत्वमभिहितं
तत् फलाश्रुतौ विश्वजिन्नायात् स्वर्गः कल्प्य इत्यनेन
विरुध्येतेति (३४) ।

स च न्यायोयथा, विश्वजिता यजेतेत्यादि श्रूयते,
अत्राश्रुताधिकारं लिङ्गप्रकरणलब्धाधिकारस्योदाहरणं,
निषेधे हि सामर्थ्यात् प्रवृत्तक्रियोऽधिकारी लभ्यते

बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वाभावस्य बोधनाद्वाचनिकं, नित्यादिपदघटिते तु
तत्पदवैयर्थ्यभियां नित्यत्वं कल्प्यं फलाश्रवणस्थले च इष्टसाधनता-
ञ्चानं विना प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या प्रत्यवायानुत्पत्तिरूपेष्टसाधनत्वकल्पना-
नित्यत्वं (३४) ।

अत्र न्याय इति विश्वजिदधिकरणन्याय इत्यर्थः, विश्वजिता यजेतेतीति,
एतद्वाक्यमुदाहरणमित्यन्वयः, उदाहरणं अधिकार्यध्याहारे दृष्टान्तः,
तथाच यद्यदश्रुताधिकारत्वे सति लिङ्गप्रकरणलब्धाधिकारं वाक्यं
तदध्याह्याधिकारकं, यथा विश्वजिता यजेत इति श्रुतिवाक्यमित्यर्थः
अश्रुताधिकारमित्यादिद्वयं तद्वाक्यविशेषणं अश्रुतोऽधिकारी यत्र तद-
धिकारबोधकपदाभावात् लिङ्ग्यते व्यज्यतेऽनेनेति लिङ्गं प्रापकं तेन
प्रकरणेन चालब्धाधिकारश्च अत्र लिङ्गप्रकरणयोरभावज्ञापनाय, लिङ्ग-
प्रकरणलब्धाधिकारस्थलमाह निषेधे हीति, सामर्थ्यादश्रुताधिकारत्वे
सति कालविशेषावच्छिन्नतयानुक्तवैदिकलिङ्गान्वितनज्पदतात्पर्यविष-
यार्थत्वादिरूपलिङ्गात् प्रवृत्तिमत्साध्यत्वस्य निषेधे लाभात् । प्रवृत्तक्रियः

अङ्गविधिषु प्रकरणादिति न चिन्तोऽधिकारी, एवं सतीह सन्देहः किं नियोज्योऽध्याहृत्यतां नवेति (३५) ।

अत्र च लोके द्वारमित्यादौ क्रियया विना कारकाकाङ्क्षायामन्विताभिधानापर्यवसानाद्युक्तोऽध्याहारः । इह तु विषयेण कार्यस्यान्विताभिधानपर्यवसानादनध्याहारे प्राप्ते, उच्यते अत्राप्यभिधेयापर्यवसानं द्वारामि-

प्रवृत्तयोग्याधिकारी लभ्यते इत्यर्थः, यद्वा सामर्थ्यात् निषिध्यमानक्रियायोग्यत्वरूपलिङ्गात् लभ्यतेऽनुमीयते, न चिन्तो प्राप्तः, नियोज्यः विधिनियोज्यः विधिना नियोज्यते प्रवर्त्तते विधिजन्यप्रवर्त्तकज्ञानवान्, प्रवर्त्तकज्ञानं अमुकफलकामनावतो ममेदं कार्यमिति बोधः, तत्र विधिना कार्यत्वं बोधनीयं तदेकदेशकृतौ फलविशेषकामनाविशिष्टस्यान्वये तदुत्तरकालं आत्मनः कामनावत्त्वं प्रतिस्थाय कामनावतो ममेदं कार्यमिति प्रवर्त्तकज्ञानं भवतीति परम्परया फलकामनावान् विधिनियोज्यः सोऽत्राधिकारी नवेति सन्देहः अध्याहृत्यतामिति, सोऽत्राध्याहार्यो नवेति सन्देहः (३५) ।

लोके लौकिके कारकाकाङ्क्षायां कारकपदोत्थापितक्रियान्वितस्वार्थबोधेच्छायां सत्यामिति शेषः, क्रियया विना क्रियोपस्थितिं विना अन्विताभिधानापर्यवसानात् आकाङ्क्षितशाब्दबोधानिर्वाह्यात्, अध्याहारः पिधेहीत्यादिक्रियापदाध्याहारः इह तु विश्वजिता यजेतेत्यादौ तु, तु भिन्नक्रमे, विषयेण अन्वययोग्येन विश्वजिदादियागरूपेण कार्यस्य लिङ्गार्थापूर्वस्य अन्विताभिधानपर्यवसानात् अन्विताभिधानेनाव्यवबोधेन विश्वजिदुयागविषयकं कार्यमित्याकारकेण पर्यवसानात्, आकाङ्क्षितशाब्दबोधसमाप्तेः अनध्याहारे फलविशेषकामादिरूपनियोज्यस्य तद्वोधकपदस्य वाऽनध्याहारे प्राप्ते पूर्वपक्षिते । उच्यते सिद्धान्त इति शेषः । अत्रापीति अभिधेयापर्यवसानं आकाङ्क्षितशाब्दबोधानिष्पत्त्या आकाङ्क्षाया अनिवृत्तिः । द्वारेति द्वारमित्यत्र पिधानादध्याहारं विना द्वारस्य अभिधानापर्यवसानं आकाङ्क्षाया अनिवृत्तिरिवेति अभिधेयापर्यवसानद्वारा अभिधानपर्यवसानमेवेति पाठे सुगमं । नियोज्या-

धानापर्यवसानमिव, कार्यं हि साध्यत्वेन कृतिनि-
रूप्यं नरव्यापाररूपा च कृतिः सा यथा स्वसाध्यधात्वर्थ-
निरूप्या एवं स्वाश्रयनरनिरूप्या च तदेव कृतेः कर्तापि
कार्थ्ये कृतिद्वारा स्वसम्बन्धित्वेन निरूपक इति तमन्त-
र्भाव्यैव नियोगधीः (३६) ।

एवञ्च रथोगच्छतीत्यादावाख्यातस्य व्यापारलक्षणा ।
तदुक्तं भट्टपादैः, स्त्रीत्वाभावेऽपि श्रद्धादौ टावादि-
प्रत्ययोयथा । प्रयुज्यते तथाख्यातं यत्नाभावेऽप्यचेतने ।
बोद्धृश्वादिगतं यत्नं रथादावुपचर्यया । उपपादः
प्रयोगोऽत्र मुख्यार्थानुपपत्तितः । न चासावबोद्धात्मनः
कार्थ्येण सम्बन्धः स्वतन्त्रेण सम्बध्यते स्वसम्बन्धिकार्य-
बोद्धा च नियोज्य, इति सोऽध्याहार्य इति स्थिते चिन्ता

ध्याहारनिवर्त्याकाङ्क्षां दर्शयति कार्यं हीत्यादि कृतिनिरूप्यं कृतिसाकाङ्क्षं
कार्यं ज्ञाते किमस्य साधनमित्याकाङ्क्षोदयात् नरव्यापाररूपेति, कृतिश्च
नरसमवेत नरकार्यत्वर्थः । सा कृतिः स्वसाध्यधात्वर्थनिरूप्या स्वसाध्यत्व-
रूपसम्बन्धशालिधात्वर्थसाकाङ्क्षा एवं समवेतकार्यत्वेन स्वाश्रयनरनिरूप्या
स्वाश्रयनर साकाङ्क्षा । कृतेरित्यस्य निरूपक इत्यनेनान्वयः कृतिपदं कार्य-
परं एवञ्च कार्यकृतिकर्तृणां परस्परसम्बन्धिनां परस्परसाकाङ्क्षा दर्शिता तं
कर्तारं नियोगधीः कार्यान्वित-कृतिरूपव्यापारानुयवोधः (३६) ।

एवञ्च कर्तृव्यापारद्वारा कार्यनिरूपकत्वे च व्यापारलक्षणा अन्यथा
कर्तृक्रिययोर्व्यापारसाकाङ्क्षत्वेन व्यापारोपस्थितिं विना शाब्दबोधा पथ्य-
वसानात् । स्त्रीत्वाभावेऽपि टावादिप्रत्ययवाच्य योन्यादिमस्वरूप स्त्रीत्वा-
भावेपि शास्त्रीयस्त्रीत्वादौ लक्षणया टावादिप्रत्ययो यथा प्रयुज्यत
इत्यर्थः, शास्त्रीय स्त्रीत्वञ्च शास्त्रकारीय स्त्रीपदपरिभाषाविषयत्वम् ।
यत्नाभावेऽपि व्यापारलक्षणा प्रयुज्यत इत्यर्थः । मतान्तरमाह रथादावुप-
चर्यया-स्वसमवाय्यस्त्वान्वयलक्षणपरम्परासम्बन्धान्वितमभिप्रेत्य, मुख्या-

किं सर्वेषामध्याहार उत एकस्येति तत्राविशेषात् सर्वेषामिति प्राप्ते, उच्यते, एकेनाकाङ्क्षाशान्तरेक-
स्येत्येवं स्थिते विचारः किं यस्य कस्यचिन्नियोज्यस्याध्या-
हार उत स्वर्गकामस्येति तत्राविशेषादनियमे प्राप्ते (३०) ।

उच्यते, स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वा-

र्थानुपपत्तितः मुख्यार्थस्य साक्षात् सम्बन्धेन वाधात् यद्वा तात्पर्यविषय-
बोधानुपपत्तेरिति, ननु भवतु कर्तृकाङ्क्षया शौचादिमान् अध्याहार्य
इत्यत आह नचेति नहीतार्थः अवोद्गात्मनः प्रवर्तकज्ञानरहितस्य स्वतः
स्वरूपतः कार्येण सम्बन्धः कृतिसाधत्वादिरूपस्तेन स्वतः सम्बन्धा-
भावेन, यद्वा स्वत इत्यनन्तरं अत इति पूरणीयं स्वतःसम्बन्धाभावादिति
तदर्थः तेन कार्येणेति, स्वसम्बन्धिकार्यबोद्धा च स्वसम्बन्धितया स्वकृति-
साधयतया कार्यस्यापूर्वस्य यागादेश्च बोद्धा च नियोज्यः फलविशेष-
कामनावान् सम्बधते इत्यनेनास्यानूयः, सम्बधते शाब्दबोधेऽनूयते,
तथाच फलविशेषकामस्यानूये कार्य्याननुष्ठानप्रसङ्ग इति भावः, स
फलविशेषकामनावान्, यद्वा ननु नियोज्यान्वयस्वीकारेऽपि कथं तदध्या-
हार इत्यत आह नचेति, अवोद्गात्मन आकाङ्क्षितस्यात्मनः कर्तुः कार्येण
सम्बन्धःकृतिसाधत्वरूपः स्वसम्बन्धिकार्यबोद्धा नियोज्यश्च स्वतः प्रागुप-
स्थितिं विना तेन कार्येण सम्बधते इति स नियोज्योऽध्याहृत इत्यर्थः ।
इदमुपलक्षणं फलविशेषकामस्यानध्याहारे फलविशेषस्यानुपस्थितौ
लिङ्ग्यतया योग्यतारूपत्वेन वा फलविशेषात्मकेऽसाधनत्वस्य यागेऽला-
भात् प्रेक्षावतां यागे प्रवृत्तिर्न स्यादिति विधेरननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्या
पत्तिरिति । इति स्थिते इति सिद्धे नियोज्याध्याहारे चिन्ता संशयः
सर्वेषां सकलफलकामानां एकस्य एकफलकामस्य । विचारः विकल्पः ।
अविशेषात् विनिगमकाभावात् (३०) ।

उच्यते इति, नियोज्यविशेषणतया यत्कल्पं फलं स स्वर्गः सर्वान्
सुखविशेषान् प्रत्यविशिष्टत्वात् सकलसुखविशेषनिरूपितस्य विशिष्टत्वस्य
विशेषस्य वैलक्षण्यस्याभावात् यद्वा सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् सकलसुख-
निरूपितसाजात्यादिति । तथाच फलान्तरेषु यादृशं सुखं तत्तज्जातीय-

दिति जैमिनिसूत्रात् स्वर्गकामएवाध्याह्वयः विशेषीहि
न गम्यते पुरुषाणां सुखाभिलाषित्वात् दुःखनिवृत्तेरपि
तत्रैवान्तर्भावात् दुःखनिवृत्तिस्तु न सुखाविना भूता
मुषुप्तौ सत्यामपि तस्यां सुखजन्मादर्शनात् । अनव-
च्छिन्नसुखस्य स्वर्गत्वात् तस्य च सर्वसुखविशेषान् प्रत्य-

सुखानां स्वर्गं सम्भवादितिसूत्रार्थं विद्वन्तीति विशेषीहीति, स्वर्गकल्पने
विनिगमकं हीत्यर्थः । सुखाभिलाषित्वात् अन्येच्छानधीनतया सुखे-
षूत्कटेच्छावत्त्वात्, ननु दुःखाभावेऽपि स्वतइच्छा भवतीति तत्र कथं
नोत्कटेच्छा इत्यत आह दुःखनिवृत्तेरपीति, तत्रैव सुख एवान्तर्भा-
वात् सुखे सत्यपि सत्त्वनियमात् न सुखाविना भूता सुखविना
तिष्ठतीति, ननु तावता स्वर्गं कथमिच्छा तत्राह अनवच्छिन्नेति अनव-
च्छिन्नत्वमपि स्वर्गकल्पने विनिगमकं बोध्यं केचित्तु सूत्रार्थमेवमाहुः
सर्वान् पुरुषान् प्रति अविशिष्टत्वात् स्वतइच्छाविषयत्वेनाविशेषादिति ।
तदुक्तमिति दुःखानवच्छिन्नसुखस्य स्वर्गत्वमुक्तमित्यर्थः । न दुःखेन सं-
भिन्नं स्वावच्छेदकशरीरावच्छेदेन स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन दुःख-
वद्भिन्नं न च यत्र द्वित्विच्छावस्थायिखण्डशरीरावच्छेदेन सुखमेवोत्-
पन्नं न तु दुःखं तदनन्तरं तच्छरीरविनाशेन तदवयवारब्धशरीराव-
च्छेदेन दुःखमुत्पन्नं यस्य तस्य तत्खण्डशरीरावच्छिन्नसुखस्यापि स्वर्ग-
त्वापत्तिरिति वाच्यं, स्वावच्छेदकशरीरपदेन स्वावच्छेदकहृत्तिशरीरत्व-
व्याप्यजातिमतोविशेषणात् स्वावच्छेदकशरीरहृत्तिद्रव्यत्वादिकमादाया-
सम्भववारणाय शरीरत्वव्याप्यत्वं जातिविशेषणं तादृशी जातिस्वावस्था-
भेदेन स्थूलकृशशरीरहृत्तिदेवदत्तत्वादिरूपा, एवञ्च निरुक्तखण्डशरीरस्य
तत्पूर्वपरकालीनतत्पुरुषीय दुःखावच्छेदकशरीरहृत्तिशरीरत्वव्याप्य-
जातिमत्त्वात् न तदवच्छेदेनोत्पन्नसुखेऽतिव्याप्तिः । न च ग्रस्तमनन्तर-
मिति अनन्तरं शरीरप्राप्तनन्तरं न च ग्रस्तं सुखाभावावच्छेदकशरीराव-
च्छिन्नभिन्नं शरीरोत्पत्तिशाले स्वर्गीयशरीरे सुखाभावावच्छेदकत्वेनासम्भव-
वारणाय शरीरप्राप्तनन्तरमिति स्वाश्रयपुरुषसम्बन्धवैशिष्ट्यावच्छेदेन
सुखाभावावच्छेदकशरीरावच्छिन्नं यत्तदन्यदिति पर्यवसितं स्वपदं भेद-

विशिष्टत्वात् विशेषे च मानाभावात् स्वर्गएव नियोज्य-
विशेषणं स्यादित्युत्तरमीमांसायां कल्पतरुः । तदुक्तं,
यत्र दुःखेन संभिन्नं न च यस्तमनन्तरं । अभिलाषोप-
नीतं यत्तत् सुखं स्वःपदास्पदमिति । तस्मात् फलाश्रुति-
मात्रात् कथं नित्यत्वमिति चेत्, उच्यते, फलाश्रुतौ
नित्यप्रकरणे नित्यत्वं काम्यप्रकरणे काम्यत्वमिति ।
एवञ्चैकादशीव्रतस्य नित्यत्वात् किञ्चिदङ्गवैकल्येऽपि प्रधा-
नोपवासादेराचरणं यावज्जीवाधिकरणन्यायात् (३८) ।

प्रतियोगिपरं एतेन स्वर्गशरीरे सुखायोगव्यवच्छेदलाभः । अभिलाषो-
पनीतं अभिलाषमात्रेणोपनीतमुत्पन्नं न तु प्रयासेन । न च वनिता-
दिसंभोगजनितसुखस्य वनिताद्यधीनत्वेन कथमभिलाषमात्रोपनीतत्वं
स्वर्गसुखेषु इति वाच्यं, वनितादेरप्यत्रलभ्यत्वात् स्वर्गजनकादृष्टस्य
प्रतिबन्धकत्वादेवतन्त्रात्तरीयकदुःखादेरनुत्पत्तिरतएव न तत्र पातभीहत्व-
शङ्का । दुःखमपीति यद्यप्येतन्नित्यैकतमस्य स्वर्गपदार्थतावच्छेदकत्व-
संश्रवस्तथापि कामनाया औत्कश्यप्रयोजकतया मिलितस्य धर्मव्य-
स्यैव स्वर्गपदार्थतावच्छेदकत्वात् एवं दुःखामंभिन्नसुखमुद्दिश्य यागादौ
कृते विच्छेदेन तादृशसुखोत्पत्त्यापि कामनाविषयसिद्धापत्तिरेवं प्रथ-
मतः सुखं तदव्यवहितक्षणे दुःखं तदव्यवहितक्षणे सुखमितिरीत्या-
सुखवारासम्यक्त्यापि द्वितीयविशेषणविशिष्टस्य संश्रवस्तथाऽभिलषितसुखा-
नुत्पत्त्या दुःखानवच्छिन्ननिष्कृष्टसुखधारा स्यादिति विशेषणभयोपादान-
मिति । नित्यप्रकरणे नित्यत्वमिति नित्यप्रकरणौघत्वेन लिङ्गेन नित्यत्वा-
नुमानात् नित्यप्रकरणीयवृत्तित्वरूपसम्बन्धवत्तया ज्ञानान्नित्यत्वोपस्थित्या
विध्यर्थकार्येऽन्वयाद्देतिभावः । अत्र श्रुतितत्कालजीवनादिकं यथा-
योगमधिकारिविशेषणतया नियोज्यतावच्छेदकं बोध्यं काम्यत्वमिति न
च सन्निहितपठितकर्मान्तरफलमेवानुषङ्गेण विश्वजिदयागेऽन्वेतु किं
स्वर्ग कल्पयति वाच्यं तत्फलस्य कर्मान्तरेणैव विश्वजिताजनेन विश्व-
जिता यजेतेत्यत्र वाकारकल्पनेन विकल्पार्थतापत्तेरिति (३८) ।

स च न्यायो यथा । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रूयते, तत्र किं सर्वाङ्गोपसंहारेणैवाधिकार उत यावज्जीवपदेन यावद्भिः शक्नोत्युपसंहर्त्तं यदा तदा तावद्विरङ्गैरुपेतं प्रधानं कुर्वन्नधिकरोतीति संशयः । तत्र सर्वाङ्गोपेतस्य प्रधानस्य फलसाधनत्वादङ्गवैकल्या फलानुदयात् सर्वाङ्गोपसंहारइति पूर्वपक्षः । अत्र सिद्धान्तः, सायं प्रातर्जुहोतीति श्रुतेः सायंप्रातःकालावच्छिन्नं जीवनमग्निहोत्रस्य निमित्ततया श्रूयते नत्वङ्गानां, सति निमित्ते नैमित्तिकमवश्यंभावि अन्यथा निमित्तत्वासम्भवात् । अतोऽशक्याङ्गपरित्यागेन प्रधानं कर्त्तव्यं तावतैव शास्त्रवशात् फलसिद्धिरिति । अतएव नित्यनैमित्तिकाधिकारे श्रीधरस्वामिधृता श्रुतिः, यथाशक्त्युत्तथा

उपसंहारः स य व्रता, अधिकारः फलजनकत्वं, फलञ्च प्रत्यवायानुत्पादादि ।

यावज्जीवपदेन यावज्जीवपदसमभिव्याहारेण अन्यथा यावज्जीवकरणेऽङ्गवैकल्यस्यावयवभावित्वेन यावज्जीवं सर्वाङ्गसम्यग्वाग्निहोत्रस्याशक्यानुष्ठानत्वात् तत्राप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति भावः । अधिकरोति फलभागीकरोति फलसाधनत्वात् फलसाधनत्वेन श्रुतत्वात् । सर्वाङ्गोपसंहार इति, नियतकर्त्तव्य इति शेषः, जुहोतीति, होम एवात्र बोध्यते नत्वङ्गसाकल्यं यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिविध्युत्पादितकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रथमस्य प्रधानतथोपन्यस्ततया सायं प्रातर्जुहोतीति श्रुत्या सायं प्रातःकालावच्छिन्नजीवनसहकृतस्य होमस्य फलं प्रति निमित्ततावगमादिति भावः । नैमित्तिकं फलं । निमित्तत्वासम्भवात् व्यभिचारिण हेतुत्वासम्भवात्, अङ्गविधित्तु तस्यैव फलप्रकर्षाय अतएव शक्याङ्गमवश्यमनुष्ठीयते । अतएव प्रधानसिद्धौ फलसिद्धैव । यथाशक्त्यादिति, एतेन शक्याङ्गस्यावश्यकत्वमुक्तं, यथा कथञ्चिदित्यस्य कार्याणीत्यत्रान्वयः,

कुर्यादिति । वौधायनोऽपि स्मरति, यथाकथञ्चिन्नि-
त्यानि शक्यवस्तुनिरूपितः । येन केनापि कार्याणि
नैव नित्यानि लोपयेत् । शक्यं वस्तु निरूपितं येन
स तथा । अत्र प्रथमा न लोपयेदित्यपेक्षया, प्रधानं
शक्ताभिधानं गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशतइति न्यायात्,
अतएवातानाशक्तौ गौतमः, मनसा चैव सम्यगाचार-
मनुपालयेदापत्कल्पइति । तस्मात् सौर्यप्रातःकालाव-
क्लिन्नजीवन्मात्रेऽग्निहोत्रहोमोविधीयते । योगियाज्ञ-
वल्कोऽपि, सञ्चावस्थोऽपि योविप्रः सधोऽग्रासनतत्-
परः । ब्राह्मण्यात् न ह्यीयेत अन्यजन्मगतोऽपि वा ।
सञ्चावस्थोऽपि निन्दितसेवादिकरइति मिताक्षरा ।

येन केनापि प्रतिनिध्यादिनापि शक्यं कर्तुमर्हं वस्तु नित्यकर्माङ्गीभूतं
वस्तु निरूपितं साधितं येन स इत्यर्थः । निरूपितपदस्य विधिषण-
कोधकत्वेऽपि परनिपात आर्षः । प्रधानशक्ताभिधान इति, शक्तिः कारकं
नष्टात् कर्तृरूपं प्रधानेन प्रधानक्रियावाचकधातूत्तराख्यातादिना कर्तृ-
कारकाद्यभिधाने गुणशक्तिः गुणोभूतक्रियाकारकं अभिहितवत् प्रका-
शते तत्कारकपदोत्तरमनभिहिताधिकारीत्यद्वितीयादिकं विनापि स्व-
कर्तृकचादिसम्बन्धेन गुणोभूतक्रियायामन्वेतीतिन्ययार्थः, अत्रच
कार्याणीति गुणोभूतक्रियायां स्वकर्तृकत्वसम्बन्धेन द्वितीयां विनापि
शक्यवस्तुनिरूपित इत्यस्यान्वयेन सामञ्जस्यमिति भावः । अत्र नित्यानि
यथा कथञ्चिद्व्येन केनापि कार्याणि न तु नित्यानि लोपयेदित्यन्वये
कार्याणीति क्रियाया गुणोभूतत्वभावात् प्रधानशक्त्यभिधान इत्यादि
यथासंगतिः, शक्यवस्तुनिरूपितः यत्र कथञ्चिद्व्येन केनापि कार्याणि
नित्यानि न लोपयेदित्येव व्याख्येयं तत्रैकस्य नित्यपदस्य वैयर्थ्यमिति
चेत् यथा कथञ्चित् कार्याणि नित्यानि न लोपयेदित्येकोऽन्वयः ।
अपरश्च येन केनापि कार्याणि नित्यानि न लोपयेदित्यन्वयः एवंश्च

सम्यक् शौचाद्यसमर्थ इति कल्पतरुः । अतएव जन्मगत-
स्वाहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयादिति मन्वा-
द्युक्तः । एवञ्च सम्यगाचमनाद्यसमर्थानामधादीनामपि
नित्ये कर्मणि सध्यादावधिकारः । अतएव केनापि
मुनिना न तेषामनधिकारउक्तः । किन्तु क्वचित् काम्ये
सर्वशक्ताधिकरणन्यायात्तेषामनधिकारः (३६) ।

अतएव तिथिविवेके स्वर्गकामयुतेः सामान्यप्र-
ज्ञायाः समर्थ-नरगोचरोपसंहारेऽध्यादिपक्षे दर्शयौर्णमा-
सादेवाध्वयुक्तमित्यनेन काम्य एव दर्शादौ विशेषोऽभि-
हितः । एवञ्च * नित्ये वाक्यान्तरश्रुतसा स्वर्गादेर्न भाव्यत्वं
सर्वदा तस्येष्टत्वासम्भवात् । तथाहि अविवेकिनामेव

सर्वत्र नित्ये न प्रतिनिधिविधिरिति सूचितं मन्वदीक्षादौ प्रतिनिध-
प्रवणात् । शक्यवन्तुनिरूपित इत्युक्तेः शक्याङ्गानुष्ठानस्यावश्यकत्वं, तथा
वन्तुनिरूपणानर्हत्वे प्रतिनिधसम्पत्तौ नित्यकर्मणो लोपोऽपीति बोध्यं
अत्यजन्मगतः अस्तेभवा अस्या विप्रसन्नविश्रामनन्तरभवाः शूद्राः तज्जन्म
तज्जातिं तत्तुल्यतामिति यावत्, अन्यथा सध्यादावनधिकापत्तेः गतः
प्रातः । सर्वशक्त्याधिकरणन्यायादिति, काम्ये सर्वशक्तिमानधिकारीति सूचं,
तदर्थञ्च काम्यापूर्वं प्रति तत्तद्दृष्टानां हेतुत्वेन तदेकस्याप्यभावे काम्या-
पूर्वानिष्पत्तेः सर्वाङ्गसम्यग्प्रधानानुष्ठानशक्तोऽधिकारीति (३८) ।

स्वर्गकामयुतेः स्वर्गकामोयजतेत्यादिश्रुतेः सामान्यप्रज्ञायाः समर्थ-
त्वादिविशेषणानुपरागेण नियोज्यबोधिकायाः समर्थनरगोचरोपसंहारे
समर्थनरपरतयाऽवधारणप्रकरणे । अतएव श्रुतितत्कालजीवनवतः
कर्तव्यत्वादेव, वाक्यान्तरश्रुतस्य स्वेतपत्तिविधिवान्वभिन्नवाक्यश्रुतस्य न
भाव्यत्वं वाक्यान्तरेण विधिवान्वस्यैकवाक्यतया न भाव्यत्वेनानुयः,
किन्तु स्वर्गादिकं क्वचित् नित्ये श्रुतमपि तदानुषङ्गिकफलमिविभावः ।

तदिच्छा विवेकिनां पुनः स्वर्गेऽपि पातभीरुत्वात् क्षयि-
ण्योर्नास्ति निष्कृतिरिति न्यायाद्वैयर्थ्यः । ततश्च सर्व-
वस्थसाधारणेच्छागोचरतया उपात्तदुरितक्षयएवभाव्यः ।
यद्यपि विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनियन्ताच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति । इति याज्ञवल्कर-
वचनादकरणभाव्यनिष्ठपरिहारार्थत्वं सम्भवति (४०) ।

तथापि तत्तद्विधिवार्येषु भावनायाएव विधेयत्वा-
त्तस्याः किं केन कथमित्यपेक्षितांशत्रयवत्त्वाद्भाष्यं विना
विधिरूपत्वासिद्धेस्तत्कालीनाकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारस्य
स्वप्रतियोगिनः कदाचिदयनुत्पत्त्याऽत्यन्ताभावरूपस्य
निरयतया भाव्यत्वायोगाद्विधिप्रययेन चेष्टस्यैव भाव्यत्वप्राप्ते-

पातभीरुत्वात् पातभयजन्य दुःखमिश्रितत्वात् क्षयिण्योरिति पञ्चमी तेन
क्षयिण्योः सकाशात् निष्कृतिर्नात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरित्यर्थः । यद्वा
क्षयिण्योर्जनस्य न निष्कृतिरिति । भाष्यः फलत्वेनानृतः अधिकारि-
विशेषणकामनाविषयस्यैव भाव्यत्वात् तत्रच स्वर्गादिकामनाया अधि-
कारिविशेषणत्वे तस्या असार्थ्यदिकत्वात् असार्थ्यदिकत्वाच्च तद्विरु-
दशायामधिकाराभावेन नित्यकर्मणोयावज्जीवकर्तव्यतानुपपत्तिरिति पाप-
क्षयः सर्वदा सर्वजनकामनागोचरतया भाव्य इति भावः (४०) ।

अकरण इत्यत्र सप्तम्यर्थः प्रयुक्तत्वं तथाच विहिताकरणप्रयुक्त भाव्य-
निष्ठपरिहारस्य इष्टत्वं इच्छाविषयत्वेन भाव्यत्वमित्यर्थः, भावनाया भावय-
तीति व्युत्पत्त्या फलोत्पादिकायाः प्रवृत्तेर्विधेयत्वात् विधिजन्यबोधविष-
यत्वात्, तस्याच्चेति, किं भाष्यं केन करणेन कथं केन प्रकारेण इत्य-
पेक्षितं इत्याकाङ्क्षितं इत्याकारकाकाङ्क्षाविषयीभूतमिति यावत् भ्रंशत्रयं
फलकरणेति कर्तव्यत्वरूपभ्रंशत्रयं तद्वत्त्वं नियमतस्तदनुयित्वं, भाष्यं विनैति,
भाष्यं उत्पद्य फलं । विधिरूपतासिद्धेः विधिजन्यबोधविषयत्वासिद्धेः ।
ननु प्रत्यवायपरीहार एव भाव्य इत्यात आह तत्कालीनेति, नितरा

धात्वर्थदिर्भाव्यत्वायोगादश्रुतफलेषु विश्वजिदादिषु दुरित
क्षयस्य दुरितानिष्टजनकत्वोपाधिकेष्वाविषयत्वात्तत्प्रा-
गेन निरुपाधिकेष्वाविषयस्वर्गस्यैव भाव्यत्वावधारणेऽपि
नात्र तथेति, कर्तृणां कदाचिद्गवदनुग्रहाद्वैराग्योत्पत्तौ

कर्मविहितकालीनेन अकरणेन नित्यकर्मकारणेन यः प्रत वायः तस्य
यः परोहारीऽभावस्तस्य स्वप्रतियोगिनः प्रतवायस्य कदाचिदनुत्-
पद्येति, नित्यतथेतिरादि, ध्वंसप्रागभावरूपत्वासम्भवादितिशेषः, भाव्य-
त्वायोगादुपायत्वसम्भवात्, ननु धात्वर्थ एव भाव्योऽस्तु तत्राह
विधीति, विधिप्रतयेन लिङादिना इष्टस्यैव स्वतश्चाविषयस्यैव भाव्य-
त्वात् भाव्यतया आकाङ्क्षितत्वात् धात्वर्थस्य सम्भाव्यवन्दनादेर्भाव्यत्वायो-
गादिति, इष्टत्वाभावेन भाव्यत्वायोगादित्यर्थः, ननु प्रतवायपरोहारी
नित्य वेऽपि तस्योत्तरकालानुवृत्तिरूपकैमिकसाधनत्वमादाय-भाव्यत्वसम्भव
स्तथापि उत्पादनरूपविध्यर्थकदेशे उत्पत्तावन्वयामभवाव्रतस्य भाव्यत्वं ।
उत्पत्तेरादाक्षणसम्बन्धरूपत्वात् एवं अभावस्य भावोत्पत्तावहेतु-
त्वात्, नित्यकर्मकारणं न पापजनकं किन्तु पापज्ञापकं अकुर्वन् वि-
हितं कर्मतत्र शृष्टप्रतयोलक्षणार्थं तेन विहितकर्मकारणज्ञाप्यं घटन-
मिति तत्रानुयवोध इति, पापक्षय एव नित्यकर्मफलं न च तत्र प्रायश्चित्त-
पदशब्दजापत्तिः निमित्तनिश्चयाधीनपापक्षयमात्रसाधनस्य प्रायश्चित्त
रूपत्वात् निर्निमित्तमुपात्तदुरितक्षयसाधनत्वं नित्यलक्षणमित्यादिक-
भालोचनीयं । ननु विश्वजिदादौ दुरितक्षय एव कथं भाव्यतया
न स्वीकृत इत्यात आह अश्रुतफलेष्विति, दुरिते यदनष्टत्वमनिष्टजनक-
तया द्वेषस्तदुपायिका तदवीना या इच्छा तद्विषयत्वात् स्वत इच्छा-
विषयत्वाभावादित्यर्थः । निरुपाधिकेच्छेति, अन्येच्छानधीनेच्छा इत्यर्थः ।
नात्र तथेति, अब नित्यस्थले न तथा न स्वर्गादेर्भाव्यत्वसम्भवः उक्त-
शुक्लेरिति भावः । उपसंहरति कर्तृणांमिति, भावनायां भावनैकदेशोत्-
पत्तौ विधाने विधिव्याक्ये, अत्र सम्भाव्यवन्दनाकारणकदुरितक्षयोत्पादक-
श्रवृत्तिमान् दुरितक्षयकर्मो द्विज इत्यानुयवोधः सम्भामुपासीतेति श्रुतौ
• जायते तत्र लिङोभावनायां शक्या उत्पादकश्यापार आख्यातसामान्य-

स्वर्गेऽपीच्छानिर्वृत्तेर्यावज्जीवानुष्ठेयकर्मसु स्वर्गस्य भाव्य-
त्वानुपपत्त्या सर्वस्य सर्वदेक्षागोचर-उपात्तदुरितक्षय-
एव भाव्यः कल्पाते । धात्वर्थरूपाणि भावनायां केने-
त्यपेक्षितकरणत्वेनान्वीयन्ते । विधाने चानुवादे च यागः
करणमिष्यते, इति न्यायात् करणस्य कर्तृव्यापार-
लक्षणस्येति कर्तव्यताख्योपकारकव्यापारं विनाऽसम्भवात्
कथमित्यपेक्षितश्रुत्यादिसमर्पिताङ्गजातान्येव भाव्यं भाव-
यन्तीति (४१) ।

तत्र पूर्वजन्मार्जितानामिहापि जन्मनि । पूर्वजन्मा-
ग्रन्था प्रवृत्तिर्भार्यः प्रवृत्तौ उत्पादकव्यापारस्याभेदानुधात् उत्पादक-
प्रवृत्तिगति लभते उत्पादकत्वं उत्पन्नानुकूलत्वं । दुरितक्षयकाम
इतिपदमध्य'हार्यं' तदेकदेशस्य दुरितक्षयस्याकाङ्क्षावैचित्र्यात् उत्पाद-
कैकदेशे उत्पत्तावनुयः दुरितक्षयतदुत्पत्तौ वा सम्भाव्यन्दनं करणता-
सम्बधेनानुत्तौति भट्टमनं, तस्मिन् क्रियागतमिष्टसाधनत्वं न विधायं
किन्त्वेवंरेत्या प्रवृत्तिगतमिष्टसाधनत्वं विधितो लभते उत्तरकालं
प्रवृत्तेः फलोत्पादकत्वं क्रियाद्वारैवेति प्रतिसन्धानेन क्रियायां फलोत्-
पादकत्वं गृह्यते फलोत्पादकत्वमिष्टसाधनत्वं तज्ज्ञानात् क्रियायां
प्रवृत्तिरिति नित्यवाक्यस्य प्रवर्तकत्वमिति बोधः । कर्तृव्यापारलक्षणस्य
कर्तृव्यापाररूपस्य इतिकर्तव्यताख्योपकारकव्यापार-मितिकर्तव्यतारूप-
सहकारिव्यापारं, असम्भवात् फलोत्पादकत्वासम्भवात् । इतिकर्तव्यता
चाङ्गजातमिति, अपेक्षितमिति इत्याकाङ्क्षात्थापिततार्थः । समर्पितेति, बोधि-
तितार्थः । एवकारोऽप्यर्थे भावयन्तीति, प्रधानविधिसङ्ख्याकार्याकाङ्क्षयो-
त्थापितत्वादङ्गविधियन्तबोधेषु प्रधानविधिविबोधितफलस्यैव भाव्यत्वेनानुधा-
दिति भावः (४१) ।

ननु दुरितक्षयोऽपि न सर्वदासर्वजनेच्छाविषयः । दुरिते प्रलवहेषा-
भावकाले दुरितक्षयेऽपि नेच्छा अतएव तदा दुरितसाधने कुकर्मण्यपि
प्रवर्तते निश्चितदुरितेऽप्यालस्यादिना तत्क्षयार्थं प्रायश्चित्ते न प्रवर्तते ।

जितं चैव तथेहापि च जन्मनि । जन्मघोऽश्ववर्षणं दास्ये
यत्किञ्चिदपि कृतं । पञ्चादशमप्रवृत्तेन तत् सर्वमुप-
कश्चिदिति कथं दुरितक्षयोऽपि नित्यकर्मणिभाव्यस्तत्कामनाविरह-
दशायां तदकरणप्रसङ्गादिति चेत् तथापि नित्याकरणस्याभावतया
भावरूपप्रत्यवायाहेतुत्वान्नित्याकरणस्य प्रत्यवायाहेतुत्वेमानाभावाच्च न
प्रत्यवायानुत्पत्तिः फलं । अकुर्वन्मित्यादिश्चनस्य लक्षणं त्वोः क्रियायां
इति पाणिनिस्त्वेष लक्षणार्थं शतुर्विधानात् पापक्षयकतः परत्वं । न
च ज्ञापकत्वं ज्ञानजनकत्वमित्यायातमभावस्य कारणत्वमिति वाच्यं
लक्षणपदस्य ज्ञानजनकज्ञानविषयार्थकत्वात् तदुक्तं वेदान्तसारटीकायां ।
नित्यानामक्रिया यस्मात्प्रत्ययत्वेक सत्त्वरा । प्रत्यवायक्रियां तस्मात्प्रत्य-
यार्थं शताभवेदिति । न चायं विहितमकार्षीत् अतः प्रत्यवायीति-
ल्लंघनेऽपि टैरिति, पापक्षारी पापी भवति, अथ य इह कुपूया
चरणास्ते कुपूयां योनिमापद्येरन्नित्यादिश्रुत्या निन्दितकर्मचरणस्यैव
पापजनकत्वावगमात् । एवञ्च नित्यकर्मकारणे यदन्यत्र निन्दाश्रवणं
तदपि प्राप्ततपापसत्त्वज्ञापकं । स्वर्गादेश भाव्यत्वे नित्यानां काम्यान्तर्भाव-
प्रसङ्ग इति प्रमाणान्तरसिद्धपापक्षय एव नित्यकर्मणोभाव्यः पापभीरुभि-
रास्ति कैरवश्यमेव यावज्जीवं पापक्षयार्थं प्रायश्चित्तमिव नित्यकर्मनु-
ष्ठेयमेव येन नानुष्ठेयते तस्य पापसत्त्वान्निन्दैव । न च प्रायश्चित्तविलम्बे
पापवृत्तिश्रवणात् प्रायश्चित्ताकरणस्य पापजनकत्वमिति वाच्यं । तद्वच-
नानां कालविलम्बे प्रायश्चित्ताधिक्यपरत्वादिति । नित्यकर्मसामान्यस्य
पापनाशकत्वे मानमाह तवेत्यादि । तत्र नित्यकर्मणि कृते सतीति
शेषः । यद्वा तत्र तेषु पापक्षयेषु मध्ये पूर्वजन्मार्जितानामिति विशे-
षतोऽनिश्चितानामित्यर्थः रोगादिना निर्णीतं प्रायश्चित्तश्रवणात् । जन-
कीश्वरप्रणिति तदूर्ध्वं कृतानां पापानां प्रायः प्रायश्चित्तनाशयतीति । धर्म-
पदमत्रवेदप्रणिहितो धर्म इत्यनेन वेदविहितकर्मसामान्यवाचकमपि
वेदविहितनित्यकर्मपरं, सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वान्नित्यकर्मणि
फलविशेषश्रवणाच्च । प्रतिष्ठापालकः सर्वं भोगापवर्गादि प्रतिष्ठितं
प्राप्तं भवतीति । यद्वा अतीतत्वाविवक्षया प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठाश्रयः संप-
न्न इति यावत् । क्षयं केचिदिति, मतान्तरमाह अनुत्पत्तिमिति,

शाम्यति । इति वचनादिप्राप्तानां दुरितानां क्षयः ।

तथाच तैत्तिरीयश्रुतिः, धर्मीविश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा

एतस्मिन् यथाव्यव्यतिरेकवलाद्भावेः कारणं तथा क्वचिदव्यव्यतिरेकवलादभावाऽपि कारणं बाधकाभावाच्च । एवञ्च नित्यकर्मकारणं पापजनकं तत्करणे तत्पापानुत्पत्तिरिति, पापानुत्पत्तिः फलं एतस्मिन् भावनात्वेन न विधिप्रत्ययवाच्यता कृतिसाधत्वमिष्टसाधनत्वञ्च विधार्थः अत्र पापानुत्पत्तिरूपेष्टस्य कैमिकसाधनतामादाय विधिप्रत्ययवाच्यतोऽपपाद्या । एवञ्च सन्ध्यावन्दनं पापानुत्पत्तिकामकृतिसाधनं पापानुत्पत्तिरूपेष्टसाधनमित्यव्यव्यवोच इति, पापभीक्षा यावज्जीवमेवानुष्ठेयते । एतस्मिन् अर्थवादिक्त्रल्लोकावास्यादिफलं न मन्यते अर्थवादस्य श्रुतिमात्रपरत्वात् । नन्वेतस्मिन् प्रत्यवायानुत्पत्तिकामनारहितस्य सन्ध्यावन्दनाद्यकरणे पापानुत्पत्तिप्रसङ्गस्तस्यानधिकारित्वादिति चेन्न निन्दार्थवादेन सामान्यतः पापजनकत्वावगमादिति । यद्वा कृतिसाधत्वमेव विधार्थः काम्यस्थले इष्टसाधनत्वं योग्यतया ज्ञातं विधिजन्यबोधेऽपि भासते नित्यस्थले नित्यत्वमेव योग्यता तच्च प्रत्यवायजनकीभूताभावाच्चतियोगित्वरूपं विधिजन्यबोधे भासते । घटेन जलमाहरेदित्यादौ हि द्वे-तरत्वमिव एवमव्यव्य सन्ध्यावन्दनाद्यभावे प्रत्यवायजनकत्वं लभ्यत इत्यर्थतः प्रत्यवायानुत्पत्तिः फलं सन्ध्यावन्दनादेरपीति, तत्कामनया सन्ध्यावन्दनादौ प्रवर्तते तत्कामनायाश्च नाधिकारिविशेषणत्वमिति तत्कामनारहितस्य सन्ध्यावन्दनाद्यकरणे न पापानुत्पत्तिप्रसङ्गः शुचितत्कालजीवनस्य द्विजत्वादिषु श्रुतस्याधिकारस्य तदानीमपि सत्त्वादिति, सतान्तरमाह अनुषङ्गफलमिति । सर्वत्र नित्या क्रिया यस्यां तां श्रुतिं प्राप्यति पूरणसम्बलितेनान्वयः । यत्फलकामना न कर्तृविशेषणतया विधिजन्यबोधविषया तत्फलं अनुषङ्गफलं नित्यकर्मण इत्यर्थः । एवञ्च नित्यविधौ फलकामपदाधारो नास्ति । पापानुत्पत्तयः पापक्षयश्च सकल-नित्यकर्मणः फलं ब्रह्मलोकस्यादिकमपि क्वचित् श्रुतं । विधिजन्यबोधे प्रमाणान्तरोपस्थितपापानुत्पत्त्यादिरूपेष्टसाधनत्वं क्रियागततया भासत इति विधेरिष्टसाधनताबोधकत्वेन प्रवर्तकत्वं । तत्कामनाया

लोके धर्मिष्ठं प्रजाउपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदन्ति
धर्मेण सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्तीति ।
जावालभविष्यपुराणयोः, क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य
प्रचक्षते । अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते ।
नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिं । नित्य-
क्रियां नित्या क्रिया यस्यास्तां प्राप्येति शेषः । फलमिति
पाठे ह्यानन्दसत्त्वं (४२) ।

ततश्च फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः
फलविशेषः स्यादिति न्यायेन नित्यकर्मणि कृष्यादिषु
दृष्टसाधनवत् साधनकर्मानुरूपेण किञ्चित् किञ्चित्
कृत्वा दुरितानि नाशयन्ति अकरणभावि प्रत्यवायानुत्-
त्फलमिति । वस्तुतः पापानुत्पत्तिर्भातफलत्वेनान्वेति निन्दार्थवादेन
नित्याद्यकरण एव पापजनकत्वावगमात् । अर्थतो नित्यकरणस्य
पापानुत्पत्तिप्रयोजकत्वावगमेऽप्यनुत्पत्तेरत्यन्ताभावरूपतया नित्यत्वेन
तज्जनकत्वाप्रसिद्धेः पापक्षयव्रजलोकावात्यादिरूपेष्टस्य जनकत्वरूपमुख्य-
साधनत्वमेव विधिप्रत्ययेन बोधयत इत्येतस्मै पापशङ्कया कामनाया
अविकारित्वेन च यावज्जीवानुष्ठेयता नित्यकर्मणः सुसम्पद्येति (४२) ।

फलस्य फलसामान्यस्य, कर्मनिष्पत्तेः कर्मतो निष्पत्तेर्हेतोः, तेषां
कर्मणां परिमाणतः अङ्गयोगायोगेन फलविशेषः स्यादिति, लोक-
वक्त्रैकिकानां कृष्यादीनामिवेत्यर्थः अकरणभावोति, भवन्तीति, एवञ्च
फलतारतम्ये कर्मसाद्गुण्यासाद्गुण्यादिकं नियामकं । प्रत्यवाया-
नुत्पादस्तु यथा कथञ्चित् कर्मणि कृत एवेति निर्धारितमितिभावः ।
कर्त्ता साक्षात्कर्त्ता भूयो बाहुल्येन साङ्गोपाङ्गेनेति यावत् । पाप-
क्षयेति, तथाच फलं विनेत्यत्र फलपदं विधिसमभिव्याहृतफलश्रुतिपरं ।
अन्यथा प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तत इत्यनेन विरोधः स्यादिति ।
ननु राजाज्ञादिस्थले यथा राजाज्ञामात्रं प्रवर्त्तयतीति ज्ञानात् प्रव-

पादनाय भवन्ति च । तथाचापस्तम्भः । प्रयोजयिताऽनु-
मन्ता कर्त्ता चेति सर्व्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो, योभूय-
भारभते तस्मिन् फले विशेषवृत्तिः । एवं फलं विनायनु-
ष्ठानं नित्यानामिष्यते स्फुटमिति, भविष्यपुराणीयं
पापक्षयानुषङ्गिकफलातिरिक्तफलम् । तथाच यमः ।
सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विधूतपा-
पास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयं । शंसितव्रता दृढव्रताः ।

र्त्तते नेष्टसाधनताज्ञानं तत्रापेक्षते । तथाविधिमात्रं प्रवर्त्तयतीति
ज्ञानात् प्रवृत्तिरस्तु किं फलकल्पनेन प्रवर्त्तयतीत्यनेन प्रवृत्त्यनुकूल-
व्यापारवत्त्वं विधिपदस्थायाति, स च व्यापारः प्रवर्त्तनप्रदेनाप्युच्यते ।
एतस्मिन् लिङ्पदनिष्ठाभिधापदार्थान्तरं शब्दभावनाऽपरनाम्नीलिङ्गशब्दा,
प्रवृत्तिश्चाख्यमतसामान्यशब्दा । तथोक्तं अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङ्गा-
दयः । अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचर इति । अर्थात्म भावना
अर्थभावना प्रवृत्तिरित्यर्थः, सन्ध्यामुपासीतेत्यादौ शब्दभावनाया जन्यता-
सम्बन्धेन प्रवृत्तावन्यथा शब्दभावनाजन्यसम्बन्धेन प्रवृत्तिमानित्यन्वयः ।
यद्वाऽभिधायां मानाभावः वेदस्य परमेश्वरप्रयुक्तत्वात् । स एव प्रव-
र्त्तकः तथाच परमेश्वरधर्मिकात् सन्ध्यावन्दनादिप्रवृत्तिबोधकविधिविषय-
प्रयोक्तृत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिरस्तु किं फलकल्पनेनेति चेन्न, तेषां मते-
ऽपि प्रवृत्तेर्भावनात्वेनैवान्वयात्, भावनायाश्च किं क्लेशकथमित्यशङ्क्य-
साकाङ्क्षात् भाव्यत्वेन पापक्षयस्य कल्पनमित्युक्तत्वात् । तथोक्तं लिङ्गे-
भिधा सैव च शब्दभावना भाष्याच तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः । सम्बन्ध-
बोधः करणं तदीयं प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते । सम्बन्धबोधः शक्ति-
ग्रहः प्ररोचना प्रवृत्तौ फलोत्पादकत्वज्ञानं । अङ्गतया हेतुतया प्रवृ-
त्तावुपयुज्यते इति राजान्नादिस्थलेऽपि राजप्रसादादिफलमपेक्षैव प्रव-
र्त्तत इति । ननु ब्रह्मलोकावाप्तिश्चेदानुषङ्गिकं फलं तदा सुसुक्ष्मत-
सम्बन्धितत्वात् स्यादानुषङ्गिकफलस्य कामनां विनापि सम्भवात् ।
न चेष्टापत्तिर्मोक्षविरोधादित्यत आह एतेनेति, पापक्षयस्यैव सर्व्वत्र

एतेनानुषङ्गिकं फलं मुमुक्षूणां मोक्षएव अन्यथा तेषा-
मनर्थापत्तेः । अन्येषान्वन्यथापि (४३) ।

शारीरकभाष्ये 'आपस्तम्बः, आग्ने फलार्थनिर्मिते-
च्छायागम्भाद्युत्पद्यते, एवं धर्मं चर्ख्यमाणमर्थाच्चप्युत्-
पद्यन्तइति । शक्यसम्पादनेष्वपि यदङ्गं विस्मृतं तस्या-
प्यशक्यान्तर्भावात्तदभावेऽपि फलं भवत्येव । किन्त्वत्र
साङ्गार्थमच्युतस्मरणादिकं विधेयं । यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या
तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्योवन्दे
जमच्युतमिति स्कन्दपुराणात् । एकादशुपवासस्य
यथाकथञ्चित्कर्त्तव्यत्वेनोपदेशाच्च । यथा तत्त्वसागरः ।

नित्येभावत्वादन्वेषामनियमेनेत्यर्थः । तथा ब्रह्मलोकावाप्त्यादौ मुमुक्षा-
विरोधिनीतिभावः । मोक्ष एवेति, तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि-
च्छन्ति यज्ञेन दात्रेण तपसाऽनाशकेनैवादिश्रुतेः । कर्ममात्र-
स्यैव विविदिषाद्वारा मोक्षसम्पादकत्वात्, तपसा किंस्विधं हन्ति
विद्ययाऽसृजतमश्रुते । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मण इति
वचनाच्च अनर्थापत्तेर्मोक्षविरोधापत्तेः । अन्येषां विषयरामिणां अन्यथा
पितृलोकादिरपि, कर्मणा पितृलोक इत्यादि श्रुतेः (४३) ।

धर्मं चर्ख्यमाणमनु लक्ष्यैक्यं अर्था उत्पद्यन्त इत्यर्थः । फलकामना-
कृते आम्नादिके यथाऽकामितच्छायादिकमुत्पद्यते । एवं पापानुत्-
पत्तिकामनया अप्यपक्षयकामनया वा कृते नित्यकर्मणि यथायोग-
मनीषितमपि फलान्तरं जायते इति भावः । तपोयज्ञक्रियादिषु
नित्येषु काव्येषु वा मध्ये यन्नूनमङ्गहीनं तत् सम्पूर्णतां यथोक्तफल-
जननयोग्यतां यातीत्यर्थः । सद्य इत्यन्यापेक्षां वारयति । एकादश्या-
मेकादशुपवासे मनःकृत्वेति, संकल्पस्यापि सफलत्वं सूचयति । नोदर्श-
यति दर्शनविरोधिनी सैकादशीति, एकादशीव्रतमित्यर्थः । यद्यदिच्छ-
* तीत्यनेन फलस्यानुषङ्गिकत्वं निराकृतं, किन्तु तत्फलकामनया नियोज्य-

प्रसङ्गाद्वाथ दम्भाद्वा लोभाद्वा त्रिदशाधिप । एकादश्यां
मनः कृत्वा सर्व्व दुःखाद्विमुच्यते । नारदीयं, व्याजेनापि
कृता राजन् नोदर्शयति सा ऽन्तकं । सा एकादशी अन्तकं
यमं । कात्यायनः, संसारसागरोत्तारमिच्छन् विष्णु-
परायणः । ऐश्वर्य्यं सन्ततिं स्वर्गं मुक्तिं वा यद्यदिच्छति ।
एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । यत्तु वालोकेन,
एकादशी द्वादशी च तत्रोपोष्य क्रतोः फलं । अहोरा-
त्रेण चैकेन ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति भविष्यपुरा-
णादिफलमर्थवादमात्रं वर्णितं । तन्न, अधिकारि-
विशेषणापेक्षया आर्थवादिकफलस्वीकारस्य रात्रिसत्रा-
धिकरणन्यायेन कर्तुमुचितत्वात्, ब्रह्महत्यादिव्यपोहन-
स्यापि फलत्वात्, ब्रह्महा द्वादशीयुक्तैकादश्यामुपवसेदिति

विशेषणतया बोधकश्रुतिकल्पनं सूचितं । वालोकेन वालोकाख्यग्रन्थ-
कारेण । एकादशीद्वादशी चेति यस्मिन् दिन इत्यर्थः । फलमिति,
प्राप्नोति इति शेषः । फलान्तरमाह, अहोरात्रेणेति, अहोरात्रोप-
वासनेत्यर्थः । अनुवादमात्रं स्तुतिमात्रं नतु प्रामाणिकमिति यावत् ।
अधिकारिविशेषणापेक्षयेति, एकादश्यामुपवसेदित्यत्राधिकारिविशेषणानु-
पदेशात् कोऽत्राधिकारीत्यधिकारिविशेषणाकाङ्क्षेत्यर्थः । आर्थवादिकेति ।
एकादश्रुपवासविधायकश्रुत्यनन्तरोक्तश्रुतिविवोधितेत्यर्थः । रहः प्रायश्चित्तं
रहस्यकृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तं, तत्र लघुप्रायश्चित्तोपदेशादिति भावः ।
रहःकृतत्वं जनत्रयागोचरत्वं । अभीमांसकवचनं निर्युक्तिकवचनं हेय-
मितीति, एकादशीत्रयस्य प्रायश्चित्तत्वेन कुत्राप्यलिखनात्, कचिद-
शेषपापनाशकत्वोक्तेस्तद्विवरणरूपत्वात् एतेषां ब्रह्महत्यादिपापनाशकत्व-
बोधकवाक्यानामिति शेषः । एवं एकादश्रुपवासस्य नित्यत्वेन निर्निमित्त-
मग्रेऽङ्कितनाशकत्वमेव, नतु विशेषतस्तत्पापनाशकत्वं नानाविधपाप-
नाशकत्वबोधकवहुतरवचनवलात् कल्प्यते । भावफलस्तु तत्तद्वचनवलात्

विहितं हीनतमब्रह्मवधविषये रहःप्रायश्चित्तं सम्भवतीत्य-
मीमांसकवचनं हेयमिति जीमूतवाहनः (४४) ।

स च न्यायश्चतुर्थाध्याये चिन्तितोयथा । प्रतिति-
ष्ठन्ति ह वै यएतारात्रीरुपयजन्तीति श्रूयते । अत्र रात्रि-
शब्देन अथैषआयुरथैषज्योतिरित्यादिवाक्यं विहितास्तत्तन्ना-
मकाः सोमंयागविशेषाउच्यन्ते । किमत्र स्वर्गएवाधि-
कारिविशेषणमुत प्रतिष्ठिति संशयः । अत्रैवं कामद्वत्य-
श्रवणाद्विधिशक्तिलभ्यः स्वर्गएव विशेषणं, सन्देहे हि वाक्य-
शेषस्वीकारो न निश्चये, निश्चितश्चेह सर्वामिलषितः
स्वर्गोविधिसामर्थ्यान्नियोज्यविशेषणं । या तु प्रतिष्ठावि-
षया श्रुतिः सा तु लक्षणाया स्वर्गपरैव कल्प्यते । इहैव
जैमिनिसूत्रं । श्रुतौ फलार्थवादमङ्गवत् कार्ष्णाजिनि-
रिति । यथा प्रयाजाद्यङ्गेषु फलश्रुतिरर्थवादरूपा

विशेषत एव कल्प्यते । तत्तत्फलकामपदघटितसंकल्पवाक्यमपि कार्यं
यद्यदिच्छेतीत्युक्तिवलादित्यवधेयं (४४)

तत्तन्नामका आयुर्ज्योतिरादिसंज्ञका । विधिशक्तिलभ्य इति विधेः-
शक्तिः सामर्थ्यं लिङ्गमिति यावत् तेन लभ्य इत्यर्थः । तथा रात्री-
र्जुहोतीति विधिवाक्यं स्वर्गकामनियोज्यकं स्वर्गातिरिक्तफलकामबोधक-
पदाघटितत्वे सति काम्यप्रकरणीयविधिवाक्यत्वादित्यनुमानात् स्वर्गस्य
नियोज्यविशेषणत्वसिद्धिः । काम्यप्रकरणीयेत्युपादानान्नित्यकर्मणि न
स्वर्गकल्पनं तत्र पापक्षयस्यैव कल्पनात् । यद्वा स्वर्गोऽश्रूयमानफलकाम-
नियोजककाम्यप्रकरणीयविधिनियोज्यविशेषणं सर्वामिलषितत्वाद-
ित्यनुमानेन नियोज्यविशेषणतया स्वर्गसिद्धिः । सन्देहे नियोज्यविशे-
षणतया फलस्य सन्देहे वाक्यशेषकल्पनं विधिवाक्यानन्तरमुक्तार्थवादश्रुति
• बोधितफलस्य नियोज्यविशेषणतया स्वीकारः । यथाऽहंरहः सन्ध्या-

तथा श्रुतौ राक्सिन्नादौ प्रतिष्ठादिश्रुतिफलमर्थवादमाह
कार्ष्णाजिनिरिति, एवंप्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं, फलमात्रेयोनि-
र्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यादिति । प्रतिष्ठाफलस्य निर्दे-
शात्तदेवाधिकारिविशेषणं । यत्तु विधिशक्त्या स्वर्गइति
तन्न मुख्यार्थस्तुतिवादानुगुण्येन विधिशक्तौ पर्यवसिता-
यामानुमानिकस्वर्गकल्पनानवकाशात् सर्वथा फला-
श्रुतावेव स्वर्गानुमानं । तस्माद्वाक्यशेषस्यमेव फलमित्या-

मुपास्येतित्यादौ नित्यत्वेन सम्भावन्दनं निष्फलं किम्वार्थवादे फल-
श्रवणात् तत्फलकमिति, सम्भवे श्रुतिवाक्यस्य सार्थकत्वसम्भवे निर-
र्थकत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वादर्थवादोपस्थितफलानुयेन विधेरुत्कर्षणमिति ।
प्रतिष्ठाविषया प्रतिष्ठावाचिका प्रतिष्ठित्यतीत्यादिरूपा अर्थवादेऽन्यमा-
णेतिविशेषः । स्वर्गपरा स्वर्गतात्पर्यका । इहैवात्रैव पूर्वपक्षे जैमिनि-
सूत्रमिति प्रमाणमितिशेषः । अर्थवादरूपा स्तुतिमात्रपरा न प्रमाण-
मिति यावत्, अर्थवादमार्थवादिकं न प्रामाणिकमितियावत्, एवञ्च सूत्रे
श्रुतावितिपदं प्रतिष्ठित्यतीति श्रुतिपरं फलानुवादपरं श्रुतफलस्यार्थ-
वादिकत्वपरं अङ्गवदिति, प्रयाजाद्यङ्गेष्विवत्यर्थकमिति निर्देशादर्थवाद-
श्रुत्योपस्थापितत्वात् अर्थात् प्रतिष्ठादिकं फलमधिकारिविशेषणं । अ-
श्रुतौ अर्थवादेन विधिना वा फलाश्रवणेऽनुमानं स्वर्गस्यानुमानं स्यादिति
आत्रेयोमुनिराहति सूत्रार्थः । तत्तात्पर्यार्थं विवृत्य तत्त्वज्ञादाह
प्रतिष्ठाफलस्येति । अधिकारिविशेषणमधिकारिविशेषणकामनायां विष-
यतयान्वितं । विधिशक्तेरिति अनुमेयमितिशेषः । स्वर्ग इति नियोज्य-
विशेषणकामनाविषयतयाऽन्वित इति प्राक्तनेन सम्बन्धः । मुख्यार्थ-
स्तुतिवादानुगुण्येन मुख्यार्थं यः स्तुतिवादः मुख्यार्थपरस्तुतिरूपार्थवाद
इति यावत्, तदानुगुण्येन तदुपस्थापितफलस्य विधाबन्धयेन विधि-
शक्तौ विध्युत्थापितनियोज्यविशेषणफलकाक्षायां पर्यवसितप्रयां निरा-
काक्षयेति पुरणीयं स्वर्गकल्पनानवकाशादिति, श्रुति वाक्ये शक्त्या
प्रदार्थोपस्थित्यपेक्षया आनुमानिकस्वर्गाद्युपस्थितेर्दिलम्बितत्वादिति कथं

त्रैयीमुनिराह । ततश्च प्रतिष्ठाकामसायुषा यजेत प्रति-
ष्ठाकामोज्योतिषा यजेतेत्यादिविधयः कल्पप्रान्ते (४५) ।

महाभारते । सायमाद्यन्तयोरङ्गोः सायं प्रातश्च
मध्यमे । उपवासफलं प्रेप्सोर्व्वर्ज्यं भक्तचतुष्टयं । अत्र
सायमित्यविवक्षितं हविरुभयत्ववद्भक्तचतुष्टयवर्जनस्यैव-
विवक्षितत्वरत् । अतएव वाराहे सायमित्यनुक्तं यथा ।
अङ्गोराद्यन्तयोर्भक्तमेकैकं मध्यतोद्वयं । चातुर्भक्तनिषेधोऽय-
मुपवासविधिः स्मृतः । पाश्चात्यनिर्णयामृते स्मृतिः ।

स्वर्गफलकत्वानुमानेन प्रतिष्ठादिवाचकपदस्य लक्षणाया स्वर्गादिपरत्वकल्पनं
मुख्यार्थबाध एव लक्षणा स्वीकारादितिभावः (४५) ।

हविरुभयत्ववदिति । यस्योभयं हविरार्तिमृच्छेत्स ऐन्द्रं पञ्चशराव-
चहं निर्व्वपेदिति अत्रैकहविर्नाशि किं कार्यमितराकांक्षाया अनिह-
त्तेर्हविरुभयत्वस्याविवक्षा अत्रापि येन नक्तव्रतमारब्धं तेनैकादश्या-
दुपवासप्राप्तौ किमाद्यन्तदिनयोः सायं भोजननिवृत्त्या दिनत्रये
भोजनवर्जनं कार्यं नक्तव्रतिनो दिवाभोजनाभावात् । किंवा परदिने
पारणस्यावश्यकत्वात् नक्तव्रतिनोदिवाभोजनाभावाद्वात्रौपारणं कुर्यात्
रात्रिपारणनिषेधस्य च दिवाभोजनसत्त्वएव, न रात्रौ पारणं कुर्यादिति वै
रोहिणीव्रतादितरात्र व्रतपदस्य नक्तव्रतोपवासोपलक्षकत्वात् । तत्रोपवासस्य
भोजनचतुष्टयनिवृत्तिरूपता च नस्यादित्याशङ्कानिरासाय सायमित्या-
स्याविवक्षा युक्ता । एतेन वराहपुराणवचने सायंपदानुक्तावपि महा-
भारतीयवचने सायंपदव्यवणात्, तत्समानार्थकत्वाय भक्तमेकैकमितरात्र
भक्तपदं रात्रिभोजनपरमिति प्रत्युक्तं सायंपदस्य विवक्षितत्वे दिवस
एव पूर्वापरयोर्भोजनद्वये कृतेऽप्युपवाससिद्धिप्रसङ्गादेकस्मिन् दिवसे
भोजनद्वयस्याविहितत्वे निषिद्धत्वेऽपि च यादृच्छिकतत्सम्भवात् एवञ्चाव्यव-
हितपूर्व्वदिनावच्छेदेन भोजनद्वयाभावत्वे सताव्यवहितोत्तरदिनावच्छेदेन
भोजनद्वयाभावत्वे च सति मध्यदिनावच्छेदेन भोजनसामान्याभावो
मुख्योपवासपदार्थ इति । एकस्मिन् भोजने कृतेऽपि भोजनद्वयाभावः

नाद्याः शक्तद्वयं नित्ये काम्ये भक्तचतुष्टयं । भक्तद्वय-
वर्जनमशक्तस्य शक्तस्य तु नित्येऽपि भक्तचतुष्टयवर्जनं ।
शक्तिमांस्तु प्रकुर्वीत नियमं सविशेषणमित्यत्र नित्यत्व-
काम्यत्वेन विधानभेदात् । पूर्णैकादशीव्यवस्थायां । पूर्णा-
मुपवसेत् कामी निष्कामस्तूत्तरां सदा । इत्यादिवचनेन
विधानभेदात् कालभेदाच्च । नित्यत्वकाम्यत्वप्रतिपाद-
कतत्तद्वचनैरेकादश्युपवासस्य नित्यत्वं काम्यत्वञ्च । अत्र
कालाभेदस्थले काम्यकरणे नित्यासिद्धिरित्युक्तं (४६) ।

ननु काम्यत्वमनित्यत्वं असति कामे परित्याक्तं
शक्यत्वात् तथा सत्येकस्य कर्मणोनित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां
द्वैरूप्याङ्गीकारे नित्यानित्यसंयोगविरोधः । मैवं संयोग-

सत्त्वाङ्गलक्षणसङ्गतिः एकघटवत्तपि घटद्वयं नास्तीति प्रतीतेः दिनपद-
महोरात्रावच्छिन्नकालपरं । शक्तिमांस्त्वितानेन नित्यव्रतपरत्वं वचनस्य-
सूचितं काम्यव्रते सर्वशक्त्यधिकरणन्यायेन सर्वङ्गीपेतस्यावश्यकत्वात् ।
शक्त्यशक्तिभेदाभावात् । कालाभेदस्थल इति, नित्यविधौ एकादश्युप-
वासत्वेनैव विधानात् कामनया कृतेऽपि तत्सिद्धिः काम्ये कामनाया अङ्ग-
त्वात् निष्कामतया नित्यकर्मणि कृते न काम्यसिद्धिरिति भावः । कालभेदे तु
उपवासद्वयं नित्यकाम्यभेदादिति बोध्यं (४६) ।

काम्यत्वं कामनाविषयत्वं कामनावत्कर्तव्यत्वमिति यावत् ।
अनित्यत्वं नित्यत्वविरोधि नित्यत्वाभावनियतमिति यावत् । परित्याक्तु-
मिति परित्यागोनिवृत्तिस्तुमोनिमित्तत्वमर्थः, शक्यत्वं योग्यत्वं प्रतयवाया-
जनकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति यावत्, निवृत्तिप्रयोजकप्रतयवाय जनकी-
भूताभावप्रतियोगित्वादिति समुदितार्थः । तथा सति काम्यत्वस्य नित्य-
त्वविरोधित्वे सति नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यामित्यभेदे तृतीया तथाच नित्यत्व
काम्यत्वरूपं यद्वैरूप्यं धर्मद्वयं तत्स्वीकार इत्यर्थः । नित्यानित्यसं-
योगविरोध इति बाधक इति शेषः । संयोगः सम्बन्धस्वादात्म्यमिति

पृथक्त्वन्यायात् । स च न्यायोयथा । खादिरं पशुं
 वध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति श्रूयते,
 अत्र संशयः, किं काम्यस्यैव खादिरता नित्याऽपि स्यात्
 उत नैति । तत्र फलार्थत्वेनानित्यातया नित्याप्रयोगा-
 झता न युक्ता, यत्तु नित्याऽपि खादिरत्वश्रवणं तत्काम्य-
 यावत् । तथाच नित्यात्वस्य काम्यत्वव्यापकीभूतानित्यात्वस्य च यः पर-
 स्परविरोधः सहानवस्थानं स एव बाधकः व्यापकस्यानित्यात्वस्यासत्त्वे
 काम्यत्वस्यासम्भवादिति पर्यवसितार्थः । काम्यस्य कामनाविषयफलस्य
 पष्ठार्थः प्रयोजकत्वरूपसम्बन्धः तस्य खादिरतायामन्वयः नित्ये नित्या-
 फले प्रतयवायानुत्पत्तौ पापक्षये वा, स्यात् प्रयोजिका स्यात्, तथाच
 खादिरयूपकरणं नित्याङ्गं नवेति संशयः, अत्रेति, संशय इत्यर्थः । न
 युक्तेति, नित्यात्वकाम्यत्वयोर्विरोधादिति शेषः । नित्ये नित्याप्रकरणे
 खादिरत्वश्रवणं खादिरं पशुं वध्नातीति श्रुतिः, तत्खादिरत्वश्रवणं
 काम्यस्यैवेति, खादिरत्वस्येति शेषः । तथाच तस्य यूपरूपाश्रयस्य पशु-
 वध्ननार्थकत्वज्ञानायेत्यर्थः, खादिरमिति श्रुत्या तदलाभादिति भावः ।
 खादिरतेति, अङ्गमिति शेषः । यद्वा काम्यस्यैवेति खादिरयूपस्येति
 शेषः पशुवध्ननाय यूपरूपाश्रयज्ञानार्थः । तथाच खादिरयूपस्य काम्य-
 तया कृतत्वेऽपि तत्रैव पशुवध्ननं कार्यं वीर्यकामनाविरहे खादिरान्य-
 यूपे पशुवध्ननं कार्यमिति खादिरता न नित्याङ्गं खादिरं पशुं वध्ना-
 तीत्यत्र खादिरत्वस्याविवक्षितत्वादिति भावः । सम्बन्धमात्रं संयुज्यते
 सम्बध्यते इति व्युत्पत्त्या धर्ममात्रं कृत्वर्थत्वं क्रतोरर्थः फलं यस्मात्तत्त्वं
 तथाच नित्याक्रतोः फलं प्रतयवायानुत्पत्तिः पापक्षये वा तत्र प्रयोज-
 कस्याभावे प्रतयवायानुत्पत्तेरभावः प्रतयवायोत्पत्तिश्च पापक्षयस्याभावः
 पापसत्त्वं वेति प्रतयवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वं पापज्ञापकी-
 भूताभावप्रतियोगित्वरूपं वा नित्यात्वं पर्यवसितं । पुरुषार्थत्वं काम्यत्व
 मेतद्रूपमुभयं स्वरूपभूतधर्मो यस्य तद्वोधकतया तद्गतधर्मो व्यवहाररूपे
 संयोगपृथक्त्वमविरुद्धधर्मद्वयप्रयोजकमिति सूत्रार्थः । तादृशधर्मद्वये
 प्रमाणं पूरयति वाक्यद्वयेनेति श्रुतिद्वयेनेत्यर्थः । क्रतुशेषत्वं क्रतूपकार-

सौत्रं पशुवन्धनाय यूपाश्रयज्ञानार्थं अतो न नित्यं खादिर-
तेति प्राप्तेराद्यान्ताय चतुर्थाध्यायसूत्रं । एकस्य तूभयत्वे
संयोगपृथक्त्वमिति । अत्र संयोगः सम्बन्धमात्रं पृथक्त्वं
भेदः । एकस्य खादिरस्य क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वरूपोभयात्म-
कत्वे वाक्यद्वयेन च क्रतुशेषत्वफलशेषत्वलक्षणसंयोगभेदा-
वगमान्न नित्यानित्यसंयोगविरोधः । नचाश्रयज्ञानार्थं
नित्यवाक्यं सन्निधानादेवाश्रयलाभात् अत उभयार्था
खादिरतेति । एवं दक्षा जुहोति दक्षेन्द्रियकामस्येत्या-

कत्वं नित्यत्वपर्यवसितं फलशेषत्वं फलजनकत्वरूपं काम्यत्वं तदा-
त्मकाविरुद्धधर्मद्वयावगमादित्यर्थः । न नित्यानित्यसंयोग विरोध इति
तदुभयात्मकत्वे बाधक इति शेषः, निरुक्तकाम्यत्वस्य नित्यत्वाविरोधित्वा-
दिति भावः । उपसंहरति अत उभयार्थाखादिरतेति, एकेन वाक्येनैकस्य
कर्मणो नित्यत्वं काम्यत्वञ्च द्वयं बोधयितुमशक्यं तथाहि स्वर्गकाम
एकादस्यामुपवसेदित्यादि श्रुतौ स्वर्गकामनाविशिष्टस्य कृतिसाधत्वान्वयः
उपवसे बोधनीयः । वेदस्थले विशिष्टानुशस्यौत्सर्गिकत्वात् । सर्ग-
कामनाविशिष्टस्य कृतिसाध्यत्वं कदेशकृतावनुये तत्र कामनाया अपि
प्रयोज्यतासम्बन्धेनान्वयोवाच्यः विशेषणान्वयिनान्वयित्वं विशेषणत्वमिति-
लक्षणात् कृतौकामनाया अनन्वये विशेषणत्वासम्भवात् । ततश्च काम-
नारहितकृतिसाध्यत्वेनानेन विधिना अवोधनात् । अकुर्वन् विहितं
कर्म इत्यादि वचनाविषयत्वेनाकरणे प्रत्यवायाबोधनात् । कामनाविशि-
ष्टस्य कृतिसाध्यत्वेन विहितत्वेऽपि नित्यं सदा यावदायुरित्यादिना कामना-
विशिष्टेतरकृतिसाध्यत्वेन विहितस्यैव नित्यत्वावगमात् कामनाविशिष्ट-
कर्तव्यत्वेन विहितस्याकुर्वन्विहितमित्यादिना अवोधनात् तदकरणे
प्रत्यवायः । साक्षात् फलश्रवणे प्रत्यवायानुत्पत्तेः पापक्षयस्य बाधिका-
विशेषणत्वेनाकल्पनाच्च । कामनावत् कर्तव्यकर्मकरणे तत्कामनाविषय-
फलसिद्धिरकरणे तत्फलाभावमात्रं नतु प्रत्यवायोऽप्येति । कामनारहित-
कर्तव्यत्वेनाविहितकर्मनिष्ठकाम्यफलजनकत्वस्य नित्यत्वविरोधितया तद-

दावुभयार्थतैव दधित्वस्य द्वेधाश्रवणात् । ननु विषमो
दृष्टान्तः नित्यः खादिरः क्रत्वर्थः काम्यस्तु पुरुषार्थः उप-
वासस्तु नित्योऽपि पुरुषार्थः नहि स क्रत्वर्थः क्रत्वङ्गत्वे
प्रमाणाभावात् । सतं, प्रमाणद्वयस्य द्वैरूप्यप्रयोजकस्य
केवलपुरुषार्थोपवासेऽपि सत्त्वादवैषम्यं (४७) ।

यदि च बुद्धारोहसदृशोदृष्टान्तोऽपेक्षितस्तदाग्नि-
होत्रादिर्दृष्टान्तः न हि स क्रत्वर्थः किन्तु स्वयमेव क्रतुः
पुरुषार्थोऽपि । तथाच यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति

भिप्रायेण नित्यानित्यविरोधः इत्याशङ्कितं द्वेधाश्रवणात् नित्यत्वकाम्य-
त्वाभ्यां विधिद्वयात्, क्रत्वर्थः क्रत्वङ्गं न साक्षात् पापनाशादिरूपफल-
जनकः । पुरुषार्थः साक्षात् पुरुषनिष्ठफलजनकः । एवञ्च क्रत्वङ्गतया-
नित्यत्वं प्रत्यवायप्रयोजकौभूताभावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वं । पुरुषार्थ
तयाऽनित्यत्वञ्च प्रत्यवायजनकौभूताभावप्रतियोगित्वमिति वैषम्यं । प्रमाण-
द्वयस्येति, एकादशब्रह्मकामस्तु पितृभिः सहमज्जतीत्यादिवाक्यकल्पितयाव-
ज्जीवैकादशोन्नतविधायकस्य यावज्जीवमेकादश्यामुपवसेदित्यादिवाक्यस्य
यद्यदिच्छतीत्यादिवाक्यकल्पितस्वर्गकाम एकादश्यामुपवसेदित्यादिवि-
धिवाक्यस्य चेत्यर्थः । द्वैरूप्यं नित्यत्वकाम्यत्वरूपविरुद्धधर्मद्वयं । अवै-
षम्यदृष्टान्तता तथाच नित्यत्ववैलक्षण्येऽपि काम्यत्वविरोधितया तुल्य-
तेतिभावः (४७) ।

बुद्धारोहः सन्देहाविषयस्तत्सदृशस्तत्सदृशविषयकः सन्देहाविषय-
तावच्छेदकरूपेण तथाच सन्देहाविषयतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारकनिश्च-
यविशिष्टौभूतधर्मिप्रदर्शनरूपोदृष्टान्तः अपेक्षितइति भाषः एकादश्याप-
वासे सन्देहाविषयतावच्छेदकं प्रत्यवायजनकौभूताभावप्रतियोगित्वमिति ।
द्वेधाश्रवणाभावादिति, यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न स पापश्लोकं शृणो-
तीति श्रुत्या काम्यत्वं क्रत्वङ्गतासिद्धिस्तुपर्णमयजुह्वाभवति । काम्यकारणा-
न्वित्यसिद्धिरितिन्यायात् क्रत्वङ्गतयानित्यत्वं तस्या नाङ्गीक्रियते क्रत्वङ्ग-
त्वेनावश्यकताबोधकश्रुत्यन्तराभावात् । तेन कामनाविरहे तत्र पर्णमय-

नित्यत्वबोधकं, अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति काम्यत्वबोधकं । यस्य पर्णमयी जुहुरित्यत्र नोभयार्थत्वं द्वेधाश्रवणाभावात् । अतएव नारायणोपाध्यायेन दधि-खादिरन्यायेन शिखावम्भोपवीतधारणयोरुभयार्थत्वमुक्तं । कल्पतरुतृतापि ब्रह्मचारिकाण्डे, पञ्चमादिषु वर्षेषु ये नित्योपवम्भाः कामनोपवम्भाश्च श्रूयन्ते ते संयोगपृथक्-त्वन्यायेन नित्याः काम्याश्च । यथा पैठीनसिः, गर्भ-पञ्चमेऽव्दे ब्राह्मणमुपनयेत् । उपनयेदित्यनुवृत्तौ आप-स्तम्बोऽपि, अथ काम्यानि अर्थकामं सप्तमे पञ्चमे ब्रह्मवर्चसकामं अष्टमे आपुष्ककामं दशमे अन्नादिकामं एकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममिति । मनुः,

भिन्न जुहुरपि कर्त्तव्येतिभावः । अतएवेति, एकरूपवैरूप्यसन्देहे वैरूप्या-न्तरस्य दृष्टान्ततयोपन्यासस्य तान्द्विकव्यवहारसिद्धत्वादेवेत्यर्थः । सदी-पवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेनत्वित्यनेन प्रधानत्वं विशिखोव्युपवीतिश्च यत्करोति न तत्कृतमित्यनेनाङ्गत्वं एतदुभयात्मकत्वं दधिन्यायेन खदि-रन्यायेन च दर्शितमिति । अत्राङ्गत्वं मुख्यफलाजनकत्वेसति प्रधाना-पूर्वफलजनकत्वं प्रधानत्वञ्च मुख्यफलजनकत्वमिति तयोर्विरोधमाशङ्क्य तत्फलजनकत्वेसति तत्फलजनकापूर्वजनकत्वमङ्गत्वमपूर्वभिन्नश्रौत-फलजनकत्वं प्रधानत्वमित्यभिप्रायेण समाहितं । तत्र भौमांसकनये-ऽपूर्वस्यापि विध्यर्थतया श्रौतफलत्वात् तज्जनकतामादायाङ्गेऽतिव्याप्ति-वारणायापूर्वभिन्नत्वविशेषणं व्यापारभिन्नत्वपर्यवसितं तेन कारौरीयागि-नापूर्वमजनयित्वैवावग्रहनिवृत्तिद्वारा वृष्टिरूपफलजनकतामते तामा-दायतदङ्गेनातिव्याप्तिः । न च खादिरयूपाद्यङ्गेऽपि वीर्यादिफलस्य श्रौतत्वान्तज्जनकतामादाय तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं यत्राङ्गे फलश्रुति-स्तत्र फलप्रयोजकत्वस्यैवाङ्गे बोधनात् तच्च प्रयोजकत्वं प्रधानापूर्वहा-ईवेति प्रधानापूर्वस्यैव तत्फलजनकत्वमङ्गस्य तज्जनकत्वेऽङ्गे कर्तृ देवात् ।

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमइति । ब्रह्मवर्च-
सं वेदाध्ययनतदर्थज्ञानप्रकर्षकृतं तेजः । येषान्तु, राज्ञो-
वलार्थिनः षष्ठ इत्यादीनां कामनोपवन्धेनैव स्मरणं
तेषां काम्यत्वं किन्तु पुरुषार्थस्वरूपसिद्धेस्तस्मादेवोपनयन-
स्वरूपः संस्कारो नित्यः सिद्धः (४८) ।

गोदोहेन प्रणयनसिद्धेर्यथा न क्रतूपकारार्थं चमसेन

प्रधानाकरणे तत्फलं स्यात् । अतएवीकं फलवत्सन्निधावफलं तदङ्ग-
मिति । अङ्गस्य फलजनकत्वाङ्गीकारेण कलिकापूर्व्वहारोक्तस्य श्रौत-
फलजनकत्वं प्रधानत्वं कलिकापूर्व्वत्वश्चापूर्व्वजनकापूर्व्वत्वमिति खादि-
राद्यङ्गे तातिआसिः । नित्योपवन्धः कामनानुपरक्तकर्तृकोपनयनं ।
कामनोपवन्धः कामनोपवन्धकर्तृकोपनयनं तेन पञ्चमवर्षादिकाला उप-
नयने नित्याः काम्याश्चेत्यर्थः । नित्यकाम्ययोरङ्गत्वादितिभावः । यद्वा
ते पञ्चमवर्षादिकृतोपवन्धा इति । यथेति नित्योपवन्धश्रुतिः काम्योपवन्ध-
श्रुतिश्चेत्यर्थः । कामनोपवन्धेनैवेति कामनोपरागेणैवेत्यर्थः । षष्ठादि-
वर्षेषु क्षत्रियादीनां नित्योपवन्धश्रुतेरभावादिवकारसङ्गतिः । स्वरूपसिद्धे-
रुपनयनस्वरूपसिद्धेरुपनयनरूप उपनयनेन रूप्यते जन्यते इत्युपनयनजन्य
इत्यर्थः (४८) ।

गोदोहेति गौर्दुह्यते अवेति व्युत्पत्त्या गोदोहः पात्रविशेषस्तेनापः
प्रणयनं विशेषविधिप्राप्तं सामान्यप्राप्तचमसकरणकापःप्रणयनस्य बाधकं ।
अपःप्रणयनस्यैव यज्ञाङ्गत्वात् तत्र पात्राकाङ्क्षायां सामान्यविधिना चम-
सस्य विशेषविधिना गोदोहस्य विधानाच्चमसेनापः प्रणयेत् गोदोहेन
प्रशुकामस्येति श्रुतिः पात्रस्याङ्गत्वं तत्रैकेनापःप्रणयने प्रधानसिद्धौ न
पुनरङ्गस्य यज्ञकाष्ठनिर्मितपात्रविशेषरूपचमसस्थानुरोधेन प्रधानावृत्ति-
रितिभावः । नापि त्रिवर्षस्येति विशेषोक्तेरेव कालविशेषविहितानुष्ठा-
नसापेक्षस्योपनयनस्यासत्त्वात् अविहितत्वात् । शरावादिनेति तस्यापः
प्रणयने कुत्राप्यश्रुतत्वात् संस्कारस्य नित्यत्वं असंस्कृता पिता वालहा
भवति यथासमयं तदकरणे क्षामवत्या यजेत ततः संस्कारं करोतीतिः

पुनः प्रणयनं । नापि त्रिवर्षस्योपनयनमाशङ्कनीयं तत्र विशेषोल्लेखिनानुष्ठानान्नेपस्यासत्त्वात् शरावादिना यथा न प्रणयनमित्युक्तं (४६) ।

अथैवमाभ्युदयिकश्राद्धं नित्यं काम्यञ्च । देवीपुराणं, अष्टकामाव्यभ्युदयास्तीर्थपात्रोपपत्तयः । पितृणामतिरेको-
ऽयं मासिकान्नाद्भुवः स्मृतः । मासिकान्नाद्मावास्था-

श्रुतेः सुतस्य च फलवत्त्वमेवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवमित्या-
द्युक्ताप्रायत्यनिरासेन वैदिककर्माहर्ताप्रयोजकत्वेन च तत्र चोपनयनं
न संस्कारविशेषजनकतावच्छेदकक्रियागतवैलक्षण्यं तच्च जातिविशेषो-
ऽखण्डोपाधिर्वा तदवच्छिन्नस्य कः कालइत्याकाङ्क्षायां पैठीनसिना पञ्च-
वर्षात्मक उक्तः मनुना गर्भाष्टमेऽष्टमेवाव्ये ब्राह्मणस्योपनयनमित्युक्तं
तेन गर्भपञ्चमाष्टमवर्षात्मकोमुख्यः शक्तस्यावश्यकस्तत्राकरणे संस्कारस्य-
न्यूनत्वपातात् स्वकालादुत्तरोपनयनं इत्यादिगौणत्वोक्तेः, गौणकालावधिश्च
पञ्चदशवर्षपर्यन्तः गर्भपञ्चमप्राक्कालः पर्युदस्तः ब्रह्मवर्षसकामस्य
काथं त्रिसप्त पञ्चम इति मनुनोक्तोपनयनस्य निरुक्तोपनयनत्वव्याप्यवै-
जात्यं त्रयवर्षसकफलजनकतावच्छेदकं वाच्यं तेन व्याप्यसामग्र्या
व्यापकसामग्र्योनियतत्वेन काम्यकरणान्नित्यत्वसिद्धिरिति, क्षत्रियस्य षड्वर्ष-
कतोपनयनं बलरूपफलसाधनत्वेन काम्यं केनापि उपनयनसामान्य-
कालाकाङ्क्षयानुक्तत्वान्नित्यं कामनारहितस्य षष्ठवर्षस्यानावश्यकत्वं
परन्तूपनयनत्वव्याप्य वैजात्यस्य बलरूपफल जनकतावच्छेदकस्य प्रयोजक-
तया षष्ठवर्षस्योक्तत्वात् व्यापकनित्योपनयनस्यापि विहितकालत्वं तस्य
वाच्यं व्यापकसामग्र्यसिद्धौ व्याप्यसामग्र्यसिद्धापत्तेः क्षत्रियस्य मुख्योपनयन-
कालस्त्वैकादशवर्षरूपः तदन्येगौणकालाः गर्भषष्ठप्राक्कालस्तु पर्युदस्तः
केनाप्यनुक्तत्वादिति विवेच्य (४६) ।

तीर्थस्य पात्रस्य च उपपत्तयः प्रातिकालाः काम्यत्वमाह तदानवस्था-
येति, आभ्युदयिकश्राद्धसङ्गत्वेऽपि तदिना विवाहादिकरणे प्रत्यवायोत्-
पत्तेर्नित्यत्वं आनुषङ्गिकफलविशेषजनकतया काम्यत्वमिति भावः । स्वपि-

आद्यादयमतिरेकोऽष्टकादिश्राद्धकालोऽब्रुव आवश्यकः ।
विष्णुः, आदित्यसंक्रमणं विषुवद्वयं विशेषेणायनद्वयं
व्यतीपातोजन्मर्चमभ्युदयश्च । एतांस्तु श्राद्धकालान्
वै नित्यानाह प्रजाप्रतिः । श्राद्धमेतेषु यद्वत्तं तदानन्त्याय
कल्पते । अभ्युदयोविवाहादिः । तत्र विवाहान्तसं-
स्काराङ्गनान्दीमुखश्राद्धे पितुरधिकारमाह छन्दोगपरि-
शिष्टं, स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।
प्रिण्डानोदहनात्तेषां तदभावेऽपि तत्क्रमात् । सुत-
संस्कारकर्मसु सुतसंस्कारजनककर्मसु । संस्कारग्रहणात्
पुत्रस्य विवाहान्तरे पित्रानाभ्युदयिकं कार्यं आद्येन
संस्कारसिद्धौ द्वितीयादेस्तदजनकत्वात् । तथाच आश्व-

तृभ्य इति संस्कार्यमातामहादिव्यावर्त्तनाय स्येति, अभिविधावाङ्गिति,
अभिविधिव्याप्तिसिनोद्वाहमभिव्याप्येत्यर्थः । कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे
नववेश्मनः नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मदिके तथा । सौमन्तोन्न-
यने चैव पुत्रादिमुखदर्शने नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृहीत्य-
नेनैकवाक्यत्वादितिभावः । तुशब्दस्यसार्थकतां विवृणोति पुनरन्य इति
तत्क्रमादितत्र तत्पदस्य प्रक्रान्तसुतपरताभिप्रायेणाह तस्य संस्कार्य-
स्येति, तस्य सुतस्येत्यनुक्ता संस्कार्यस्येति यदुक्तं तत्संस्काराश्रयत्वेन
प्राधान्यव्योतनाय क्रमादित्यस्य संप्रदानक्रममाश्रित्येत्यर्थः । पितरमा-
दाय इत्यर्थ इत्यपि केचित् । तेषामित्यस्यार्थमाह पितृणामिति आद्यं
कुर्यादित्येति पर्यवसितमिति शेषः । न च तत्पदस्य दुडिस्थवाचकतया
संस्कार्यमातामहादीनां प्राग्बुद्धिस्थत्वाभावेन कथं लाभ इतिवाच्यं तत्-
पदेन संस्कार्यं पितामहप्रपितामहयोरुपादानात्, इत्यादिवहुवचनान्ता
गणस्य संसूचका इति न्यायेन पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुव-
मेति वचनेन च बहुवचनात् संस्कार्यपितृमातामहगणलाभादेता
ऽशतात्पर्यार्थमेव व्याचकार ततश्चेत्यादिना, न च तेषामित्यनेन संस्कार्यं

लायनं ह्यपरिशिष्टं, सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनसंस्कारो गार्भपात्रसंस्कार इति श्रुतिरिति । गर्भपात्रयोरयं गार्भपात्रः गर्भस्य उदरस्थस्य पात्रस्य तदंधारस्य स्त्रिया इति कल्पतरुः । हारीतोऽपि । सकृत् कृतसंस्काराः सीमन्तेन कुलस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयन्ते सं गर्भः संस्कृतो भवेत् । अत्र सकृत्संस्कृतपात्रजातानां सर्वेषां संस्काराभिधानेन प्रत्येककृतजातकर्मादिसंस्काराणां सुतरां सकृत्त्वं, सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायाच्च । पिण्डानिति श्राद्धपरं कन्यापुत्रविवाहेष्विति श्राद्धविधायकविष्णुपुराणैकवाक्यत्वात्, तदेकवाक्यतया च सुतपदं कन्यापुत्रपरं । ओद्धहनादित्यत्राभिविधावाङ् । तदभावेऽपि संस्कार्यक्रमवाधकस्य पितृरभावेऽपि पुनरन्यः संस्कार्यः सपिण्डादिवर्जा तत्क्रमात्, चित्रं कर्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्मण्यमपि

पितृप्रपितामहस्य तस्मातामहादीनाञ्च प्रागुक्तानां केशं न ग्रहणमिति वाच्यं तत्क्रमादित्यनेन तेषां व्यावर्तनात् न हि सर्वत्र तत्पदेन यावन्त एव बुद्धिस्था गृह्यन्ते किन्तु तात्पर्यवशात् केचनेति । यद्वा तदादिपदानां बुद्धिस्थत्वेन बुद्धिस्थे न शक्तिः बुद्धिस्थतावच्छेदकरूपेण बोधनप्रसङ्गात् बुद्धिस्थतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने तदादिपदशक्तिर्बुद्धिस्थता च बुद्धिविषयता उपलक्षणनिवेशात् शाब्दबोधे बुद्धिस्थतावच्छेदकत्वस्य न भानं, किन्तु वस्तुगत्या बुद्धिविषयतावच्छेदको योधर्मस्तेनरूपेण तदादिपदात् शाब्दबोधः चैत्रोऽस्ति तमानय इत्युक्ते चैत्रत्वरूपेण तत्पदाच्छाब्दबोधात् एवञ्च प्रकृते स्वपिठभ्य इति पिठपदेन पिठत्वं प्रागुद्बुद्धिविषयतावच्छेदकं स्वपदेन संस्कार्यपिठसम्बन्धलाभात् पूर्वसंस्कार्यपिठपिठगणलाभः वक्षुवचनस्य गणवाचकत्वात् तेषामित्यत्र

तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैरित्यङ्गिरसोक्तफलभागि-
तया प्रधानस्य तस्य संस्कार्यस्य क्रमात्तेषां पितृणां
दद्यात् । ततश्च संस्कार्यपित्रादित्रयमातामहादित्रयेभ्यः
श्राद्धं कुर्यात् । न च संस्कार्यस्य पितरमादाय तेषां
पितुः सम्प्रदानभूतानां पितुःप्रवेशात् पितुःप्रपितामहेतर-
पञ्चानामिति नारायणोपाध्यायमतं युक्तमिति वाच्यं ।
पित्रनुप्रवेशेन संस्कार्यस्य पितृपितामहप्रपितामहानां
श्राद्धे तन्मातामहपक्षस्यैव, पितरोयत्र पूज्यन्ते तत्र
मातामहाधुवं, ब्रूयन्तेन युक्तत्वात् (५०) ।

नवा तेषां संस्कर्तृपितृणां संस्कार्यपितुः पितृगणमाता-
महगणानां वा ग्रहणां तत्क्रमादित्यन्वयानुपपत्तेः । आद्ये

तत्पदेन प्राग्वुद्विविषयतावच्छेदकपितृत्वेन पितृगणमात्रलाभः तत्
क्रमादित्यनेन सम्बन्धात् संस्कार्य पितृगणस्य विशेषस्य च लाभः तदा-
दिपदेन क्वचित् समभिव्याहार विशेषवशात् बुद्विविषयतावच्छेदकरूपेण
बुद्धविषयस्यापि बोधात् अतएव यदुपदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजन-
इत्यादि प्रयोगः । अत्राचरणीययोर्यत्तत्पदवाच्ययोर्मदेऽपि यत्पदाधीन-
बुद्विविषयतावच्छेदकरूपेण बुद्धविषयस्यैव तत्पदेन बोधनात् । दश-
म्येकादशीविद्वा गान्धारी तामुपोषिता । तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां
परिवर्जयेदिति प्रयोगः गान्धार्युपोषिताया एवात्र दशमीविद्वाकादश्या
बुद्धिस्थिता तदन्यसंज्ञा अपौदानां तदन्याविद्वाकादश्यास्तस्मात्तां परिवर्जये-
दित्यत्र तत्पदेन ग्रहणादिति दिक् (५०) ।

अन्येषां मतद्वयं दूषयितुमुपन्यस्यति नवेति । तेषामित्यस्य संस्कर्तृ-
पितृणामित्येकः पक्षः, स्तेषामित्यस्य संस्कार्य पितृपितृणामित्यपरः
पक्षः । अत्र पितृणामित्यस्य विवरणं पितृगणमातामहगणानामिति ।
तत्क्रमादित्यन्वयानुपपत्तेरिति । तच्छब्देन संस्कार्यग्रहणे तत्क्रमस्य-
बाधादिति भावः । ननु तेषामित्यस्य पितृणामित्यर्थः । तत्र तत्-

संस्कारानुपासत्वात्तच्छब्देनानुपस्थितेः, द्वितीये तेषामित्य-
नेनैव तेषां प्राप्तेस्तत्क्रमादित्यनुवादकतापत्तेरिति । एव-
माभ्युदयमावस्य नित्यत्वाद्वितीयविवाहेऽपीतराज्यलो-
राभ्युदयिकश्राद्धमावश्यकं । सर्वार्थेष्वान्वाहार्थ्यवन्तीत्यत्र
मत्वर्थीयेन त्वविशेषादङ्गत्वप्राप्तेः । न च असकृदयानि
कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा । प्रतिप्रयोगं नैवस्युर्मातरः
श्राद्धमेव च, इति कन्दोगपरिशिष्टान्न तत्र द्विविश्राद्धमिति
वाच्यं । तस्यासकृत्त्वेनैव येषां नियतकरणमुक्तं तत्परत्वात् ।
न त्वनियतपुनःकरणकर्मपरं । अतएव यानि कर्माणि पुनः
पुनः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरं क्रियन्ते वैश्वदेव-
बलिकर्मदर्शपौर्णमासश्रावण्याग्रहायण्यादीनि तेषु प्रथम-
प्रयोग एव श्राद्धं मातृपूजा चेति परिशिष्टप्रकाशप्रभृतिभि-
र्नियतपुनःपुनःकरणकर्मस्वेव विषयो दर्शितः । विष्णुपुरा-
णोऽपि, नामकर्माणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा,
इत्यत्र बालानामिति बहुत्वेन निर्दिष्टं । अतएव ब्रह्म-
पुराणं विवाहस्य शुद्धत्वे तच्छ्राद्धं हेतुरित्याह यथा ।

क्रमादित्यस्य संस्कारक्रमेण संस्कार्यपिब्रह्मक्रमादित्यर्थे बाधनव्या-
नुपपत्तिरित्यत्र आह आदय इति, अनुपासत्वात् प्राक्शब्देनानुपस्था-
नात् तच्छब्देनानुपस्थितेस्तत्परामर्शकत्वासम्भवात् । तु शब्देन
कवचित् प्रक्रान्तत्वेऽपि प्रधानस्य संस्कार्यस्य पिब्रह्मणं विद्यायाग्येषां
पिब्रह्मणपूजयाः स्फुटतरप्रमाणं विनातुचितत्वाच्चेति । द्वितीय इति अत्र
कस्ये तु शब्दोऽप्यर्थे तेषामिति तत्पदेन बुद्धिमानां संस्कार्यपिब्रह्मणानां
ब्रह्मणस्य स्वरसतएवसम्भवेन तत्क्रमादित्यनर्थकं स्यादितिभावः । अन्वा-
हार्थ्यमाभ्युदयिकश्राद्धं तद्वत्त्वं तदङ्गत्वमविशेषात् प्रक्रान्तविवाह
सामान्यपरेण सर्वार्थेष्वेव इत्यनेनाद्यविवाहत्वेनावोधनात् । मानस इति

नान्दीमुखेभ्यः आहस्तु पितृभ्यः कार्य्यमृदये । ततो-
विवाहः कर्त्तव्यः शुभः शुभमुत्तमप्रदः । अतएव मुखदर्श-
नावृत्तौ आवाहृतिप्रसङ्गः स्याद्विवाहवदिति आहविवेकः ।
एतेन पुत्रविवाहादौ वृद्धिआहं नैमित्तिकमित्युक्तमिति
निरस्तं । स्वपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यत
इति कन्दोगपरिशिष्टेन जीवत्पितृकस्यावश्यकआहनिषे-
धेऽपि अहत्वादेव च निषेकादौ जीवत्पितृकेणापि जीव-
न्ममतिदद्यादित्यनेन पितामहादीनां वृद्धिआहमवश्यं
क्रियते । जीवत्पितृकादिना क्रियमाणि आहं पित्रादि-
स्यान्ने पितामहाद्यूहमाह विष्णुधर्मोत्तरं । येषां आहं

गौर्वाद्योमातरः पूज्या इति शेषः । आवणौ आवणपौर्णमासरां साम्नि-
कर्त्तव्यमुपाक्रम्य आपहायणं नवशस्त्रेष्टिःविषयोऽन्नसम्बन्धोऽसक्तद्वयानि
कर्त्तव्योतिवचनसः । निर्दिष्टमिति नामकरणादिभेदेन आहकरणं
निर्दिष्टमित्यर्थः । अहत्वं विलक्षणमुतोत्पत्तिप्रयोजकधर्मविशेषजनकत्वं ।
सुखदर्शनावृत्ताविति विष्णुपुराणे बुद्धादिमुखदर्शनादिके आहमसिद्धितं
तत्रपुत्रादौतत्रादिपदं चाप्यपरं तेन प्राथमिकपुत्रमुखदर्शनत्वेन आहं
प्रतिनिमित्तता पुत्रादिमुखदर्शनस्य क्षणिकत्वेपि स्वजन्यसंस्कारद्वारा
आहं भूतिनिमित्ततोपपद्यते इतिस्वमतं पुत्रादौतत्रादिपदेन पौत्रप्रपौ-
त्रयोरुपसंग्रह इति हलायुधव्याख्याने पुत्रपौत्रप्रपौत्रान्यतममुखदर्शन-
त्वेन निमित्तता स्मर्यते इति तस्मै दूषणं आवाहृतिप्रसङ्ग इति निमित्त-
भेदेन पुनःपुनर्नैमित्तिकाचरणादितिभावः । विवाहवदिति विवाहभेदेन
आवाहृत्तिवदित्यर्थः तेन विवाहमात्रे आहसग्राह्यत्वं शूलपाणेरप्यभिमत-
मितिभावः । न च पुत्रमुखदर्शनत्वेन निमित्ततामतीत्यपि असक्तद्वयानि
कर्त्तव्याणि क्रियेरन्निति वचनाच्च मुखदर्शनावृत्तौ आवाहृत्तिरितिवाच्यं तत्र-
चनस्य अहत्त्वद्वयानि कर्त्तव्याणीतस्य उत्पत्तिविधिना वीक्षितपदादिषट्-
तेन पुनःपुनः कर्त्तव्यतया विहितानि यानि कर्त्तव्याणीतस्य मालोच्य तादृश-
कर्त्तव्यपरत्वस्य परिशिष्टप्रकाशकारादिभिरुक्तत्वात् । अन्यथा मरुप्रति-

पिता दद्यात्तेषामेव स कारयेत् । मन्त्रोद्देशे च कर्त्तव्यं
 तेन श्राद्धं नराधिप । स जीवत्पितृकः । प्रतिनि-
 धिना तु अमुकस्य पितुरित्याद्यभिलापे प्रयोज्यं । मन्त्रे
 तु न तथेति वक्ष्यते । एवञ्च द्विष्ट्राद्धं यदर्थं कृतं तत्कर्म
 चेत्तद्दिने विघ्नान्न क्रियते । तदा दिनान्तरे तत्कर्मणि
 क्रियमाणे तदङ्गत्वेन पुनर्वृद्धिश्राद्धकरणं । प्रधानस्याक्रिया
 यत् साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायास्तु नाह-
 त्तिर्न च तत्क्रिया, इति छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकर-
 णाभिधानात् । मान्दीमुखे छन्दोगैर्योषितां श्राद्धं न
 कर्त्तव्यं (५१) ।

छादौ श्राद्धाहतिर्नसादितिभावः, एवेति निरस्तमित्यनेनासमान्वयः ।
 एतेन श्राद्धस्य विवाहाद्यङ्गत्वेन विवाहादिगतशुद्धितुल्ये न च इत्यर्थः ।
 उक्तमिति शूलपाणिभिरित्यर्थः । यद्यप्यभ्युदयस्य निमित्ततयाऽस्य
 श्राद्धस्याभ्युदयकत्वमुक्तं स्वयमपि श्राद्धतत्वे न च विवाहादेः परभावि-
 तया प्राग्भावि श्राद्धेऽपि निमित्तता नियतपूर्ववर्तिन एव निमित्तत्वा-
 दितिवाच्यं प्रवेशे नववेशमन प्रत्युक्तं नवगृहप्रवेशस्य क्षणिकतया श्राद्ध-
 पक्षेऽस्तस्यायित्वाभावेऽपि तदुद्वेगः श्राद्धकालस्यायित्वेन निमित्ततया
 नवगृहप्रवेशनिमित्तकत्ववत् परभाविनोपि विवाहादेर्निश्चयस्य श्राद्धनि-
 मित्ततासम्भवेन विवाहादिनिमित्तकत्वस्यापि श्राद्धसम्भवादिति, तथापि
 नैमित्तिकत्वेन पारिभाषिकत्वरूपं नैमित्तिकत्वमिह निराकृतं प्रधानकर्म्मण
 एव शास्त्रे नैमित्तिकत्वेन गणनासत्त्वङ्गस्य, अतएव मार्कण्डेयपुराणे पुत्र-
 जन्मादिनिमित्तक एव नैमित्तिकत्वमुक्तं यथा नैमित्तिकमथोवक्ष्ये श्राद्ध-
 मभ्युदयात्मकं । पुत्रजन्मनि तत्कार्थं जातकर्म्मसमं नरेरिति श्राद्धशक-
 श्राद्धनिषेधेऽपि श्राद्धशक्यप्रधानश्राद्धनिषेधेऽपि । अङ्गत्वादवेति प्रधाना-
 धिकारिणो अङ्गाधिकारनियमादितिभावः एवञ्च स्वपितुः पितृकृत्येषु
 अधिकाः शौचविधाने इति वचनं प्रधानश्राद्धादिपरं जीवन्तमतिदद्यादि-
 त्वादिवचनमङ्गोभूतश्राद्धपरमिति वाचनिकोऽप्यधिकारः (५१) ।

न योषिद्वाः पृथग् दद्यादवसानदिनादृते । स्वभर्तृ-
पिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता, इति छन्दोगपरि-
शिष्टनिषेधात् । नचात्र योषिद्वाःपृथग्दद्यादिति
वाच्यं तथात्वे अवसानदिनादृतइतिव्यर्थं स्यात् । तथाहि

न योषिद्वा इति । नचात्रेति, अत्रमान्द्याद्यादौ अष्टयग्दद्यादिति,
तथाच भर्तृ सह मिलितानां मातृणां देवतात्वज्ञानेनोभयोद्देशेन आद्य
मितिभावः नचोभयोद्देशेन पिण्डदाने योषितामपि तत्पिण्डभागि-
त्वात् स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृत्यनेन विरोध इति
वाच्यं स्वस्र भर्ता च तयोः पिण्डं तन्मात्राभ्यस्तदंशेभ्य इति व्याख्या-
नात् अमावस्यादाविति न चामावस्यादौ तदप्राप्तावपि वृद्धादौ मातृ-
आद्यस्य प्राप्तत्वात् तत्रैवाष्टयक्त्वविधायकमिदमिति, तत्रावसानदिने-
ऽपि योषितां आद्यस्य प्राप्तत्वाज्जाष्टयकत्वव्यवस्थायवसानदिनादृते
इत्युक्तमितिवाच्यं अमावस्यादौ मातृयाद्याभावे तत्र मातृणां कथं
तृप्तिरित्याकाङ्क्षानिवृत्तये स्वभर्तृ पिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृत्य-
मावस्यादावप्यव्ययस्य वक्तव्यत्वात् योषितां मिलितदेवतात्वे पुंसामपि
मिलितदेवतात्वमिति योषित्पदवैयर्थ्यापत्तेश्च न च योषित् पदमनु-
वादः सञ्ज्वामेवाष्टयक् आद्यमितिवाच्यं स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यः इति हेतु-
वन्निगदविरोधात् एतेनामावास्यायां पितृभ्यो दद्यादित्यत्रपितृपदं प्राप्त-
पितृलोकपरमिति तन्नामावस्यात्राद्यस्यापि प्राप्तत्वात् तदनुवादेनाष्टयक्-
त्वविधानसम्भव इति परास्तं असावेतत्ते यजमानस्य पित्रे इत्यादि
श्रुत्यैकवाक्यतया पितृभ्यो दद्यादित्यत्र पितृपदस्य पित्नादिपुरुषत्वपर-
त्वाच्च न च मातृजीवने पितुः पृथक्श्राद्धार्थं योषित् पदसार्थक्यं
असावेतत्ते यजमानस्य पित्रे इत्यादि श्रुतिस्तु मातृजीविनपत्ते मातृ-
निर्पेक्षपितृपरा, तत्र पुरुषत्वयपिण्डादिदाने प्रयोगविधानादितरपुरुष-
व्यावृत्तिरर्थवशसम्पन्नेति वाच्यं सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदी-
यते । सर्वेष्वंशहारा माता इति धर्मेषु निश्चय इति शातातपवचने
पित्नादिपिण्डभागहारित्वेन मातादीनां बोधनात् पितृभ्य इत्यत्र पितृ-
प्रदस्य पित्नादिपरत्वावधारणादेदेकवाक्यतालाभाय च स्वभर्तृपिण्ड-

परिप्राप्ते योषितां श्राद्धेऽपृथक्त्वं विधीयते किंवाऽपृथक्-
श्राद्धं विशिष्टं विधीयते । नाद्यः अमावास्यादौ योषि-
हानाप्राप्तौ कथं तदनूद्यापृथक्त्वमात्रविधानं । नान्यः
तथापि अवसानदिनादृत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः अवसान-
दिने तु । स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतं मृताहनि
यथान्यायं नृणां यद्यदिहोदितं, इति मार्कण्डेयपुरा-
णीयेन श्राद्धप्राप्ते विशिष्टविधित्वानुपपत्तेः । तस्माद-

मात्राभ्य इत्यस्य स्त्रीयभर्तृमात्रोद्देश्यकदत्तपिण्डभागपरत्वं नतूक्तव्युत्पत्त्या
उभयोद्देश्यकपिण्डभागपरतेति तद्विरोधेनापृथक्दानस्य पूर्वार्हवोधना-
सम्भवाच्च । नान्य इति, विशिष्टविधित्वानुपपत्तेरिति, अवसानदिने
पृथक्प्रोषितश्राद्धस्य प्राप्तत्वात् सामान्यविशेषन्यायेन योषिद्वेगाऽ-
पृथग्दद्यादिति सामान्यविधेरवसानदिनेतरश्राद्धपरत्वलाभे किमवसान-
दिनादृते इति वचनेनेति भावः । यद्यपि अमावस्यायां पितृभ्यो
दद्यादिति पृथक्पिण्डश्राद्धप्राप्तावप्यपृथङ्मादृश्राद्धस्य विधेयता सामान्य-
विधिवलात् पृथक्श्राद्धापृथक्श्राद्धयोरविरोधात् न चैकश्राद्धेन दत्तिसिद्धौ
श्राद्धान्तरकरणमनर्थकं इति वाच्यं, मादृजौवने पितॄणां पृथक्श्राद्धं
तदुपरमेऽपृथक्श्राद्धमिति विकल्पद्वये विधिद्वयविकल्पनात् । तथाऽव-
सानदिने पिण्डजौवने पृथङ्मादृश्राद्धं तदजौवनेऽपृथङ्मादृश्राद्धमिति
विकल्पापत्त्या अवसानदिनादृते इत्यस्य सार्थक्यसम्भव इति तथापि
अवसानदिनभिन्नकालेऽपृथग्योषिद्वेगादद्यादिति विधौ काश्चविशेषा-
साभात् सामान्यविध्यसम्भवः किन्तु यत्र वृद्धादौ मादृश्राद्धं
सामान्यतो विहितं तत्रैव कृन्दोगानामपृथक्श्राद्धविधायकमिदमिति
कृन्दोगोवृद्धावन्वष्टकायाश्चापृथङ्मादृभ्योदद्यादिति विशेषतो विधि-
कल्पने अवसानदिनादृते इत्यस्य वैयर्थ्यं इदमुपलक्षणं भिन्नभिन्न
विधिकल्पनगौरवञ्चेति अनुवादः उक्तार्थवोधकशब्दः तथाच पृथक्
पदस्यार्थो न विवक्षितः किन्तु उद्धृततया नञः प्रसूदासत्वे तात्पर्य-
श्राद्धक इति भावः । वैपरीत्यं अवसानदिनादृते इति वाक्यमनुवादः

वसानदिनादृतइति वाक्यस्य सार्थकत्वाय पृथक्पदमेवा-
नुवादः । न च वैपरीत्यं तथात्वे वाक्यानुवादः स्यात् ।
अव्ययपदानुवादे तु विभक्तोर्नानुवादकतेति । एवमेवे-
शानन्यायाच्चाव्ययः । तस्मात् । मातृश्राद्धन्तु पूर्व' स्यात्
पितृणां तदनन्तरं । ततोमातामहादीनां वृद्धौ श्राद्धचयं
स्मृतं, इति शातातपवचनात् । अन्वष्टकास्त्रष्टकावदग्नौ
हुत्वा दैवपूर्व' माचे पितामहौ प्रपितामहौ पूर्ववद्वाह्म-

पृथक्पदं नञर्थान्वयितया सार्थकं । वाक्यानुवादः स्यादिति एकस्य
पदस्यानुवादकतया सामञ्जस्ये एकवाक्यानुवादकताकल्पनानौचि-
त्वात् । ननु विभक्तोरपि शक्तिमत्त्वेन पदत्वात् पृथक्पदानुवादेऽपि वाक्य-
स्यानुवादकतास्यादित्यत आह विभक्तोर्नानुवादकतेति, विभक्तोर्मुखादिति-
भावः । शातातपवचनादित्यादिपञ्चमौतयस्य जन्यज्ञानविषयत्वमर्थ-
स्तस्य श्राद्धेऽन्वयस्तथा च शातातपादिवचनजन्यज्ञानविषयेषु वृद्धादिनि-
मित्तकश्राद्धेऽन्वयः विषयत्वान्तस्य वृद्धादि निमित्तकत्वस्य च वाक्यार्थं
न प्रवेशः, किन्तु योषिदितरत्वस्य स्वार्थकार्यं मातृश्राद्धस्यवसान-
दिनमिदं प्राप्ते तज्ज्ञापनाय, तेन हृन्दोगोऽवसानदिनमिदं योषिदि-
तरभ्यः पित्रभ्योदद्यादिति वाक्यार्थः योषिदितरभ्य इतिविशेषण-
सार्थकत्वायेत्युक्त्या पित्रभ्य इतिविशेष्यपदपूरणं सूचितं नचोऽनु-
योगिवाचकपदसाक्षात्त्वात् स्त्रीणामशौचान्तद्वितीयदिनादिश्राद्धेषु
पर्युदासापत्तेश्च अतएव शातातपेन सपिण्डीकरणादूर्ध्वमित्युक्तं तत्र
पित्रपदं प्राप्तपितृलोकपदं अन्यथा योषिदितरत्वस्यव्यावर्तकतापत्तेः
तथाच वृद्धादिनिमित्तकश्राद्धं अवसानदिनमिदं कालीनं प्राप्तपितृ-
लोकश्राद्धत्वेनामावास्यादिनिमित्तकश्राद्धसाधारणरूपेणानूद्य योषिदि-
तरत्वं विधीयते येन रूपेण प्राप्तं तेनैव रूपेणानुवादः क्रियत
इति नियमाभावात् न चावसानदिनेतरस्मिन् हृन्दोगोषिपिण्डे न दद्या-
दिति नञः प्रतिषेधपरतास्तु किं पर्युदासेनेति वाच्यं हृन्दोगानां
मातृश्राद्धस्य प्रत्यवायजनकत्वाश्रयणात् तृप्तिरूपफलस्य भर्तृपिण्डभागि-

णान् भोजयित्वा, इति विष्णुसूत्रात् । मृताह्नि तु कर्त्तव्या स्त्रीणामप्युत्तरा क्रिया, इति विष्णुपुराणात् वृष्टान्वष्टकावसानदिननिमित्तकश्राद्धेषु छन्दोगोऽवसानदिनव्यतिरेकेण योषिदितरेभ्योदद्यात् (५२) ।

ततश्च योषिदितरेभ्य इति विशेषणसार्थकत्वाय तौसां दानाभावे तत्र तस्य योषितां कथं तृप्तिरिति चेत् अमावस्यादिसामान्यनिमित्तात् प्राप्ताभ्यः स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यः । तत्रापि कथं तत्प्राप्तिरिति चेत् । सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते । सर्वेष्वंशहारा माता इति धर्मेणुमिश्रयः, इति शातातपवचनात् । न च छन्दोगेतरौ वृष्ट्यादौ योषिज्ञाः पूथक्श्राद्धं दद्यादिति वाच्यं विधेयप्रागर्थपोषकत्वेन स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यो यतस्तृप्तिरित्यस्य-

तथा सिद्धिप्रदर्शनेन स्वतन्त्रतया मातृश्राद्धस्य निष्कलत्वावगतेः पर्युदासस्त्रीकारात् नञोऽन्योन्याभावे लाघवेन शक्ततया निषेधपरतया लक्षणापत्तेश्च न च योषिदितरश्राद्धविधानेऽपि कथं योषितां श्राद्धनिवृत्तिः मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै दद्यात् इति सर्वशास्त्रिसाधारणविधिना मातृश्राद्धस्यापि प्राप्तेरिति वाच्यं सामान्यतः प्राप्तस्य पुनर्विशेषविधानमनर्थकमित्यनुपपत्तिमुखेनापरविशेषनिवृत्तिरवसीयते ब्रह्मयाचितं भुञ्जीत इत्यादौ याचितभोजननिवृत्तिवदिति (५२) ।

ननु योषिदितरत्वविशेषणं किमर्थमित्यत आह ततश्चेति, नन्वेकमुद्दिश्य दत्तेन पिण्डेनान्यस्य तृप्तावतिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह तत्रापिति, सर्वेष्वंशहरेति, पतिमुद्दिश्य दत्ते धने पत्नीस्वत्ववत् एकत्वं सागतायस्माच्च तन्मन्त्राहुतित्रैतिरित्यादिवचनादिति, छन्दोगस्य प्रक्रान्तत्वेनापस्थित्या तत्र नञर्थभेदान्वयेन छन्दोगेतर इत्यस्य लाभः, विधेयच्छन्दोगेतरकर्तृकयोषित्सम्प्रदानकपिण्डदानरूपः, प्रागर्थः पूर्वार्थस्यार्थस्तदपोषकत्वेन तदनुपयोगित्वेनेति । ननु न योषिज्ञा इति वचनं यदि निरुक्तं-

न्ययानुपपत्तेः । किन्तु न योषिज्ञा इत्यस्य योषिदितरेभ्य
इत्यर्थकत्वे वृद्धादौ योषित्सम्प्रदानकश्रावविधीनां
कन्दोगेतरकर्तृकत्वं प्रतीयते, यजमानेक्षितं हविर्जुहो-
तीतास्यार्थानुरोधेन स्वर्गकामपदस्यान्तेतरपरत्ववत् ।
अथवा न योषिज्ञा इत्यासा कन्दोगेतरौ वृद्धादौ योषिज्ञाः
पृथक्श्राव्यं दद्यादित्येषार्थः । ततश्च वृद्धादौ कन्दोग-
योषितां कथं तृप्तिरित्याकाङ्क्षामुत्थाय उत्तरार्द्धान्वय
इति । अन्वष्टकायास्तु साम्नीनामेवाधिकारः । विष्णु
वचने होमत्वादेवाग्निप्राप्तेरनियङ्गणं तन्नियमार्थं ।
नचानग्नीनामनौकरणहोमे विप्रप्राप्त्यादेर्विधानादत्रापि
तथेतिवाच्यं । प्रकृतीभूतश्रावविध्युक्तस्याधारस्य विकृती-

व्याख्यानम् । कन्दोगयोषित्सम्प्रदानकपिण्डदाननिषेधतात्पर्यकं तदा
वृद्धादौ मातृश्रावपरवचनस्य तत्रवाधाद्विरोध इत्यत्र आह किन्त्वित्यादि ।
अन्वष्टकाधिकारित्वे तस्येक्षणासम्भवादयजमानेक्षितत्ववाधेन तत्तत्
श्रुतिविरोधः स्यादिति स्वर्गकामपदस्यान्तेतरस्वर्गकामपरत्ववदित्यर्थः ।
ननु न योषिज्ञा इति वचनस्य योषिदितरत्वरूपसम्प्रदानविशेषणविधा-
यकत्वप्रफलं । स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु, इत्यादि
कन्दोगपरिशिष्टादि वचनेन योषिदितरेषां पित्रादीनां श्रावस्याप्राप्तत्वात् ।
कन्दोगयोषितां श्रावस्याप्राप्तत्वाच्च न तासां श्रावकारणप्रसङ्गः । मातृ-
श्रावस्तु पूर्वं स्यादित्यादि वचनस्य कन्दोगेतरपरत्वलाभाय तत्समा-
नार्थकतामभिप्रेत्य न योषिज्ञा इति वचनव्याख्यानमाह अथवेति ।
अत्र पृथक्पदमपि सार्थकं तस्य मात्रादिक्रमेण श्रावतात्पर्यकत्वात् ।
उक्तार्थस्य प्रागर्थ्यापोषकत्वेऽपि सार्थक्यायाह ततश्चेति अत्र केचिद् जीवत्
पतिकानां मृतानां कन्दोगयोषितां वृद्धादौ तृप्तभावप्रसङ्गः पितृश्रावा
भावादिति, न योषिज्ञा इति वृद्धादौ विहितमातृश्रावमवसानदिन-
भिन्नकालीनयोषित्श्रावत्वेनानूद्य तत्रापृथक्त्वं विधीयते अत्र हेतु-

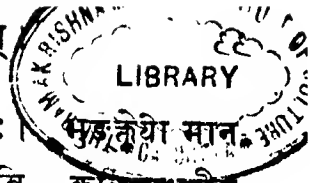

भूतश्रावविशेषविहिताधारेण बाधात्, शरमयवर्हिर्विष
कुशमयवर्हिर्वाधवत् । न वा लौकिकाग्नौ होमः
न पैत्रयज्ञीयोहोमोलौकिकाग्नौ विधीयते, इति
मनुना निषेधात् । वाचस्पतिमिश्रोऽप्येवं । (५३) ।

अथैकादश्युपवासव्रताधिकारिणः । यावन्नापवसेज्जन्तु
पद्मनाभदिनं शुभमितात्र जन्तुपदश्ववर्णात् । अष्टा

शब्दोद्योगयोपितां उभयोद्देश्यकदत्तपिण्डभागादेव दत्तिजननादिति शेषां
न च तावता कथं जीवत्पतिकाया योषितस्तृप्तिरुभयोद्देश्यकपिण्ड
भावादिति वाच्यं । न योषिणा इत्यत्र प्राप्तपितृलोकपतिकाभ्य इति
विशेषणं पूरणीयं । आसामित्यस्यापि प्राप्तपितृलोकपतिकाशब्दोद्देश्य
योषितामित्यर्थः । पृथक्पदं भर्तृसाहित्याभावविशिष्टपरं तत्र नञो
योगे भर्तृसहिताभ्य इत्यर्थोऽसंभ्यते, एवञ्च जीवत्पतिकाभ्यः पृथग्दा
विशुद्धादिसामान्यवचनात् । सपिण्डोक्त्यणादूर्ध्वमिति शातात्प
वचनं सर्वशाखिसाधारणममावस्यादौ मातृश्राद्धाभावेऽपि तासां तृप्ति
बोधकमित्याहुः । तच्चित्त्यं नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दै
वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः माता
महेभ्यः प्रमातामहेभ्यः ह्यप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां । न स्वभ्यः
प्रयुञ्जीतेति गोभिलसूत्रे पित्रादिषट्पुरुषाणामेव विशेषतो निर्दिष्टादिति
होमत्वहेति हेति पदलब्धादित्यर्थः, तन्नियमार्थं प्रकृतौभूतमष्टका
श्राद्धं आधारात्तरं विप्रपाण्यादि, विज्रतौभूतमन्वष्टकाश्राद्धं तत्र विशेष
विहितोऽग्निरूपाधारस्तोन बाधादित्यर्थः प्रकृतौभूताग्निहोमवार्ग
कुशमयवर्हिर्विहितं तद्विज्रतौभूतयागं शरमयवर्हिर्विधाकात् कुशमय
वर्हिर्विषोवाधवदित्यर्थः न वा लौकिकाग्नौ होम इति तावतापि अग्निनिय
मस्य साग्निकार्त्तव्यतायाश्च सम्भव इति भावः (५३) ।

अथैकादश्युपवासव्रताधिकारिण इति वैष्णवावैष्णवगृहस्यत्यादिभेदे
नाविज्ञातिविशेषभेदाय बहुवचनं । अधिकारो विधिनियोज्यतया
करणाकरणयोः पुण्यपापभागिता । मर्त्तपदवैयर्थ्यापत्तेरिति तथाच

द्वादधिकोमर्त्तगोह्यपूर्णशीतिवत्सरः ।
 बोमोहादेकादश्यां स पापकृदिति कालिमाधवीय-
 धृतनारदवचने मर्त्तमानवपदयोः श्रवणात् मनुष्यमात्र-
 स्थाधिकारो न जात्याश्रमविचारः । एवञ्च नित्योपवासी
 योमर्त्तः सायं प्रातर्भुजिक्रियां । संयजन्मतिमान् विप्रः
 संप्राप्ते हरिवीसरे । इति कात्यायनवचने मर्त्त इत्यभि-
 धानानन्तरं विप्र इति नदं तस्याधिकदोषार्थं । अन्यथा
 मर्त्तपदवैयर्थ्यापत्तेः । नच, अनङ्गान् ब्रह्मचारीच
 आहिताग्निश्च ते त्रयः । अश्रन्त एव सिद्ध्यन्ति नैषां
 सिद्धिरनश्रतां । इति स्मरणात् साग्निकब्रह्मचारिणोर-
 चानधिकार इति वाच्यं । हेमाद्रिधृताग्नपुराणवचनेन
 तयोरप्यधिकारावगमात् । यथा । गृहस्थोब्रह्मचारी च

विप्रस्य मर्त्तत्वकीर्तनं मर्त्यत्वेनोपवासाधिकारं सूचयति । विहिता-
 करणनिविद्धाचरणयोरधिकदोषताप्रयोजकविप्रत्वमतिमत्त्वाभ्यामुपादानञ्च
 भोजनेऽधिकदोषं दर्शयति न तु विप्रत्वमतिमत्त्वाभ्यामधिकारमिति
 भावः । परन्तु वचनमिदं भोजनचतुष्टयमिदृश्यात्मकोपवाससमर्थं
 भोजनद्वयनिवृत्तिरावश्यकीति प्रदर्शयन्नित्योपवाससत्तत्त्वपरमिति बोध्यं ।
 अनङ्गान् वृषः अयञ्च दृष्टान्तार्थः ब्रह्मचारी अकृतसमावर्तनः । सिद्ध्यन्ति
 स्वकार्यक्षमा भवन्ति वृषस्य कार्यं भारवहनादि, ब्रह्मचारिणः कार्य-
 मध्ययनगुरुश्रमश्चादि, आहिताग्निकार्यं होमतदर्थकाष्ठवहनादि ।
 नैषां सिद्धिरिति न सिद्धिः न स्वकार्यकरणसामर्थ्यं । तथाच ब्रह्म-
 चारिणः स्वाध्ययनाद्यनुरोधात् साग्निकस्य होमाद्यनुरोधात् उपवासान-
 धिकारः प्रदर्शितः । अधिकारावगमादिति । तथाऽनङ्गानिति वचनं
 काम्योपवासप्रतिषेधकं वस्तुतस्तु काम्यमपि स्वाध्यायनाद्यविरोधे ब्रह्म-
 चार्यविहितान्निभ्यां शस्त्रं सामान्यनित्यञ्च स्वाध्यायाद्यनुरोधे प्रतिनिधिमा
 संपाद्य एकादश्यादिष्वेवोपवासस्तु स्वयं कर्तव्यः न तु स्वाध्यायाद्यनु-

आहिताग्निस्तथैव च । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयो-
रुभयोरपि । सभर्तृकाया व्रतोपवासादिः पृथङ्निषिद्धो
मनुना, यथा । नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं
नाप्यपोषणं । पतिं शश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे मही-
यते । विष्णुनाऽपि भर्तुः समानव्रतचारित्वमित्युक्तं ।
समानव्रतचारित्वं भर्तृव्रताचरणं तदानुकूल्यकारित्वं ।
यत्र तु सावित्रीव्रतादौ विशेषविधिस्तत्र भर्तृनुज्ञया
पृथगधीति । यथा शङ्खः । कामं भर्तृनुज्ञातव्रतोप-
वासनियमेज्यादीनामभ्यासः स्त्रीधर्म इति । यत्तु, पत्न्यौ
जीवति या नारीउपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुः संहरते
पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत् । इति विष्णुस्तं तदननु-
ज्ञातविषयं । कात्यायनः, विधया या भवेन्नारी भुञ्जी-
तैकादशीदिने । तस्मात्तु सुकृतं नश्येद् भूणहत्या
दिने दिने । जीमूतयाहनः, एकादश्यां न भुञ्जीत
पक्षयोरुभयोरपि । वनस्थयतिधर्मीयं शुक्लमेव सदा
गृही । इति गोभिलवचनाद्गृहीतः शुक्लैकादश्यामेवाधि-
कारः । न च गृहीतरपरत्वे कृष्णैकादश्याः, कथं,
दशम्यां नियताहारोमांसमैधुनवर्जितः । एकादश्यां न
भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । इति विष्णुधर्म्मोत्तरमतस्य-

रोधात् प्रतिनिधिना सम्याद्यंतयोगपि विशेषोपदेशादितिभावः । तदानु-
कूल्यकारित्वमिति पतिव्रतकर्म्मणैव स्त्रीणां तत्फलभागहारित्वादिति-
भावः । पत्नीसङ्गभावेन क्रियमाणे कर्म्मणि यदुपवासादिकमङ्गं तत् पत्रा
कार्यमिति बोध्यं । भूणहत्या भूणहत्यापापं दिने दिने प्रत्येकादशि^{१०}
अवसितं मृतं तत्सम्बन्धीति यावत्, अपयित्वा पक्षा यतीनां मांस-

पुराणवचने उभयपक्षीयदशम्यां मांसमैथुनवर्ज्यविधान-
मिति वाच्यं । वानप्रस्थस्यापि ऋतौ मैथुनसंभवात् ।
अतएव पुराणे ऋषिकुमाराः श्रूयन्ते । पुत्रेषु भार्यां
निःक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा । इति मनुवचनाच्च
तस्य मांसभोजनमप्याह वीधायनः । अथ वानप्रस्थ-
हैविध्यं पचमानका अपचमानकाश्चेत्युपक्रम्य । कियदूरे
स्वतोऽवसितमाममांसं व्याघ्रकश्येन हतमिथेवमादिभिर्-
न्यैर्वा हतमानीय अपयित्वा सायं प्रातरग्निहोत्रं
कृत्वा अययतिथिव्रतिभ्यश्च दत्त्वा अथैतं केषमभत्या इति ।
मधुमांसवर्जनन्तु वनस्थानाममांसं सत्तीनामित्यादि ।
तस्मात् कथं दशम्यां निप्रताहार इत्यादि वचनवत्ताद-
पुत्रस्य गृहिणोऽप्युभयैकादश्युपवासप्रतमिति । तथा इन्दु-
क्षयेऽर्कसंक्रान्ताग्रामिकादश्यां सिसेत् । उपवासं न
कुर्वीत पुत्रवन्धुनञ्जयात् । इति वायुपुराणवचने वधु-
पदश्रवणाच्च । न हि वधुशून्यः कश्चिद्गृही पितृभ्रात्रा
दिषु वधुपददर्शनात् । वधुपदस्थाने दारिति क्वचित्
पाठस्तत्रापि तथैवेति । यच्च न कुर्व्यात् पुत्रवान् गृही-
त्यत्र पुत्रवानितिपदं तत्पुत्रवतां वानप्रस्थादीनामपि ।
निषेधार्थमित्याह । हेमादिरपि, शुक्लमेव सदा गृही-

भोजननिषेधादयतीति । इतरवत् गृहस्थ इव । अमांसं सत्तीनां त्यक्त-
मांसभोजनानां स्त्रीविरहिणां तेषां निवृत्तिधर्मत्वात् । न च श्रौतेन
पशुना मांसं यजेत वनाग्रमीत्येकादशस्कन्धवचनमप्येतत्परं । वधु-
पदश्रवणाच्चेति वधुपदं गृहिमात्रस्य निषेधाधिकारं सूचयति, तत्र वीज-
माह न ह्रीत्यादि । तथैवेति तथाच दारपदमपि गृहिमात्रमधिकां-

तिवचनार्थालोचनया सकलकृण्वैकादशीषूपवासाभाव-
प्राप्ती । शयनीबोधनीमध्ये या कृण्वैकादशी भवेत् ।
सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृणा कदाचन । इति
ब्रह्मवैवर्तवचने शयनबोधनमध्यवर्तिकृण्वैकादशीषूपवास-
विधानात्तास्त्रेव गृहिणीऽधिकारः, नान्यत्र प्राप्तभावात् ।
सामान्यविशेषयोर्विकल्पासम्भवात् पश्यादास एव ।
तेन शयनबोधनमध्यवर्तिकृण्वैकादशीष्वपि पुत्रवतोगृह-
स्थस्य नाधिकार इत्याह (५४) ।

अबोच्यते । गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव
च । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोस्तभयोरपि । इति
हलायुधहेमाद्रिधृतान्निपुराणवचने गृहस्थमात्रस्य कृण्वै-

रितया सूचयति तद्वचने कर्तृविशेषाश्रयणादितिभावः । अपुत्रस्येति
शुक्लमेव सदा गृहीति वचने गृहिपदस्य पुत्रवदगृहिपरत्वादितिभावः ।
इन्दुक्षयेऽभावाऽस्यायां । वानप्रस्थादीनामपीति, तथाच गृहिणां पुत्र-
वत्पञ्च निषेधः न तु पुत्रवत्त्वं गृहिविशेषणं पुत्रवन्मुषनक्षयादित्यविशेष-
श्रवणात् । पुत्रवतो गृहस्थस्य नाधिकार इति गृहस्थसामान्यनिषेधे पुनः
पुत्रवदगृहस्थस्य निषेधोविशेषनिषेधायेति भावः (५४) ।

मतद्वयं दूषयति, अबोच्यत इति, अप्रयोजकमिति, तथाच पुत्रादि-
क्षयरूपांनिष्ठसूचनाय पुत्रवत्पदं न तु कर्तृविशेषणतया विवक्षित-
मितिभावः । दोषकथनस्य दोषविशेषज्ञापनाय योऽनुवादः कृण्वैका-
दश्यां कथं गृही गोपत्रसेदित्याकाङ्क्षोत्थापितं वाक्यं तद्विषयं तेन
बोधितमित्यर्थः न च कर्तृविशेषणार्थमिति न तु कर्तृविशेषणतया
बोधितमिति, वन्मुषस्त्वेऽप्युपवास इति भावः । कर्तृविशेषणतया
बोधितं पुत्रवत्त्वमित्यर्थः । अतएव कचिदर्थवादस्य प्रामाण्यानुरोधा-
देव । अप्रामाण्यमितीति । व्यवहारात् पदानां शक्तिप्रवृत्त्याहि
केनचिद्द्वेन घटमानय इत्युक्ते तत् शुक्लाऽपरिण हवेन घट आनीतः

कादश्यावासप्राप्तौ शुक्तामेव सदा गृहीति पुत्रवद्गृहि-
विषयं तस्यैव कृष्णायां निषेधश्रुतेः । तथाचोऽवास-
मधिकृत्य ब्रह्मपुराणं । एकादशीषु कृष्णासु रविसं-
क्रमणे तथा । चन्द्रसूर्योपरागे च न कुर्व्यात् पुत्र-
वान् गृहीति । न च वक्षुमत्त्ववत् पुत्रवत्त्वमप्यप्रयो-
जकं । 'वक्षुपदं' दोषकथनार्थवादमात्रं नतु कर्तृविशे-
षणार्थं न कुर्व्यात् पुत्रवान् गृहीति विधिवान्ने पुत्र-
वानिति कर्तृविशेषणमिति विशेषः । अतएव मीमां-

ततः पार्श्वस्थी वाली घटानयनरूपं कार्यं घटमानयेति शाब्दप्रयोज्य-
मित्यवधारयति ततश्च घटमानय गामानय इत्यादिवाक्यादावादीहपाठ्यां
कार्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्णाति, इत्यस्य भूतले घट इत्यादिशब्दाश्च
शाब्दबोधः घटादिपदानां कार्यान्वितघटादिवोध एव सामर्थ्यावधारणात्
कार्यताबोधं प्रति च लिङादीनां सामर्थ्यावधारणादिति लिङ्पदाद्य-
घटितवाक्यान् शाब्दबोध इति मीमांसकैकदेशमतं तदभिप्रायेणेदं ।
सिद्धान्तसूत्राभ्यामिति, वेदसामान्यस्य प्रामाण्यसाधकसूत्राभ्यामित्यर्थः
प्रामाण्यमुक्तमित्यनेनास्यान्वयः । विधिशक्तिर्विधिसामर्थ्यं अथसौदन्ती
फलत्वेनाप्राप्ते बहुवित्तव्ययायाससाध्ये हेषोदयेन प्रवृत्तिरुज्जनदन्ती
स्तुत्यादिभिः 'फलसाधनत्वाद्युपस्थापकवाक्यैरुक्तमर्थे फलसाधनताबोध-
द्वारा हेषविवर्तनेन प्रवृत्तिजननोन्मुखी-क्रियते यथा रात्रीर्जुहोतीति
विधिना प्रतिष्ठितं नैवै य एता रात्रीरुपयजन्तीत्यादिस्तुतिबादक-
स्यैकवाक्यतया प्रामाण्यं तत्र प्रतिष्ठितं नैति समुदितवाक्यालक्षणाया
प्रतिष्ठाकामस्योपस्थित्या रात्रिसंकरणं प्रतिष्ठाकामकार्यमिति
वाक्याभ्यां बोधः । न च वाक्यस्य पदसमुदायात्मकस्य शक्त्यभावात् कथं
वाक्यसम्बन्धरूपलक्षणेतिवाच्यं पदार्थस्यैव विशिष्टपदार्थरूपवाक्यार्थस्यापि
शक्त्या प्रतिपादितत्वात् तत् सम्बन्धस्यैव वाक्यलक्षणापदार्थत्वात् एकेन
पदेन लक्षणाप्रतिष्ठाकामादेरुपस्थापने पदान्तरवैयर्थ्यं स्यादिति ।
यवमन्त्रत्रयथायोगं विवेच्य सिद्धार्थाभ्यामिति स्तुतिभिन्नानामर्थवादा-

सायां आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानामिति सूत्रेण आम्नायस्य वेदस्य क्रियार्थत्वात् कार्यार्थत्वात् अत-
दर्शानां कार्याप्रतिपादकानामानर्थक्यमप्रामाण्यमिति पूर्वोक्तयित्वा सिद्धान्तसूत्राभ्यां विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थत्वेन विधीनां स्युरिति क्वचिद्विधितार्थानाञ्च क्रियार्थेन समाम्नायादि धेताभ्यां क्वचिद्विधिगतिरेवावसीदन्ती स्तुत्यादिभिरुक्तभूत इति न्यायात् क्वचिद्विधितार्थानां सिद्धान्तार्थानां क्रियार्थेन सहैकवाक्यत्वाच्च प्रामाण्यमप्युक्तं । अतो न कुर्यात् पुत्रवान् गृहीति निषेधविधौ पुत्रवत्त्वेनैवाधिकारित्वं (५५) ।

अत्रैव पुत्रवन्मुधनक्षयार्थवादः । अतः पुत्रवतएव गृहस्थस्य कृष्णायामनधिकारः । अत्रैव शयनबोधन-
मध्ये प्रतिप्रसवः । जीमूतवाहनस्तु । यदीच्छेद्विष्णुना

नामित्यर्थः यथा यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमित्यादर्थवादानामौखर सुपासोनेत्यादिवाक्यैरेकवाक्यतया प्रामाण्यमिति वेदमात्रस्यैव साक्षात् परमत्याया क्रियाकार्यतापरतया प्रामाण्यमिति भावः । क्वचिच्च विधि वाक्ययोरेष्यङ्गाङ्गिभावलाभायैकवाक्यता यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्यानां समिधोयजतीत्यादिवाक्यैरेकवाक्यता । द्योतं भट्टपादैः स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यवस्थया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संज्ञक्य जायत इति । एतन्नायस्य प्रकृतोपयोगमाह निषेध-विधा-
विति, अत्र सप्तम्यर्थबोध्यत्वं तस्याधिकारित्वमित्यनेनान्वयः पुत्रवत्त्वेनैवाधिकारित्वमिति गृहस्थस्येति शेषः । एवञ्च यत्र वाक्ये केवलगृहस्थपदं तत्र गृहस्थपदं पुत्रवदगृहस्थपरमिति भावः (५५) ।

अत्रैवेति एतन्निषेधवाक्ये एवेत्यर्थः पुत्रवन्मुधनक्षयार्थवादः पुत्र-
वन्मुधनार्थबोधकार्यवादैकवाक्यता एवञ्च पुत्रवन्मुधनक्षयादित्यत्र क्षयपदं
क्षणं तादृशुपवासनिष्ठक्षयसाधनतापरं प्रयोज्यता च पक्षस्यर्थः तस्याश्चा-

वासं पुत्रसम्पदमात्मनः । एकादश्यां न भुञ्जीत
पक्षयोरुभयोरपि, इति गृहिणो न निषिद्धं काम्यत्वात् ।
अत्र पुत्रार्थिनः सकृद्विधानं विष्णुना सहवासार्थिनस्तु
यावज्जीवाचरणं । काम्ये ख्यादिदोषोनास्ति नित्ये
स इत्याह । हेमाद्रिरपि । केचित्तु । वैष्णवस्य गृहिणः
पुत्रिणोरुक्माङ्गदादेः कृष्णैकादश्युपवासश्रवणात् सर्व-
धामुभयैकादश्यां नित्यव्रतोपवासेऽधिकारः कृष्णानिषे-

ख्यातार्थसाध्यत्वेऽन्वयः प्रतियोगिनिर्दिष्टसाधनत्वस्याभावेसाध्यताप्रयो-
जकत्वात् तथाच कृष्णैकादश्युपवासकरणाभावः कृष्णैकादश्युपवास-
करणनिष्ठपुत्रादिद्वयसाधनताप्रयोज्यपुत्रवदगृहस्थसाध्यतावानिति पर्थ-
वसितोषोऽर्थः । साध्यता च क्षैमिकी । उपसंहरति अतइति, अत्रैव
पुत्रवदगृहस्थस्य कृष्णैकादश्युपवासनिषेध एव प्रतिप्रसवः बाधकं पुन-
र्विधानं । बहवस्तु प्रामाणिकाः प्रथमतः कार्यान्वितघटादौ शक्त्यव-
धारणेऽपि पश्चात्तस्य त्यागस्यौचित्यात् गर्भिणी ते कन्या पुत्रस्ते जात
इत्यादौ मुखप्रसादमालिन्याभ्यां सुखदुःखेऽनुमाय तत्कारणत्वेन
परिशेषाच्छब्दबोधं निश्चित्य तदेतुतया तच्छब्दस्यावधारणेन व्यभि-
चाराच्च न कार्यान्विते शक्तिरित्यर्थवादानां विध्येकवाक्यतां विनापि
प्रामाण्यमिति प्राहुः । सकृद्विधानमिति, कालविशेषानियमात् सकृद्वि-
धानेनैव पुत्रादिसम्पदादकादृष्टसिद्धौ च पुनरिच्छानुत्पत्तेः पुत्रोत्पत्तौ
च पुत्रवत्त्वेन निषेधविषयत्वाच्च । विष्णुना सह वासस्तु पारलौकिकतया
तत्कालवाङ्मयाय तदर्थं यावज्जीवमाचरणस्य युक्तत्वादिति भावः ।
एवञ्च गृहस्थस्य कृष्णैकादश्यां न नित्योपवासधिकारः शयनी
बोधनी मध्येऽधिकारोऽस्ति तत्रापि पुत्रवतां गृहस्थादीनां नाधि-
कारः । पुत्रवतामपि सर्वेषां विष्णुसहवासकामानां यावज्जीव-
मधिकार इति जौमूतवाहनमतं । न नित्य इति एवञ्च रुक्माङ्गदादीनां
यत् कृष्णैकादश्यां व्रताचरणं तत्काम्यतयेति भावः । हेमाद्रिमत-
• निष्कर्षसायं पक्षद्वये काम्ये मानवमात्रस्याधिकारः नित्यव्रते शक्त्यायां

धस्तु गृहिविषयः काम्य एवेत्याहुः । तन्न । पुत्रवां-
श्चैव भार्यावान् धर्मयुक्तस्तथैवच । उभयोः पक्षयोः
काम्यं कुर्याच्च वैष्णवं व्रतमिति वचनेन काम्य
एवाधिकारो न नित्यद्रव्याह (५६) ।

वस्तुतस्तु वैष्णवानां सपुत्राणां गृहस्थानामपि सर्व्याः
कृष्णानित्या हलायुधहेमाद्रिधृततत्त्वसागरवचनात् ।
तद्यथा । यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा ।
तुल्ये ते मन्यते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते । कालमाधवीये

नरमात्रस्याधिकारः कृष्णायां शयनीवोधनीमध्यव्यतिरिक्तायां गृहस्थस्य
नाधिकारः शयनीवोधनीमध्ये कृष्णायां गृहस्थस्याधिकारस्तत्रापि पुत्र-
वतोगृहस्थस्य नाधिकार इति । अत्र केचित् नित्ये व्रते उभयपक्ष एव
नरमात्रस्याधिकारः नित्योपवासीति वचने संप्राप्ते हरिवासरे इति
सामान्यत एवोक्तोः, इन्दुक्षये इति वचनस्य तत्साहचर्यात् काम्यव्रत-
परत्वात् काम्यव्रते च कृष्णैकादश्यां पुत्रवतोगृहस्थस्य नाधिकारः न
तु गृहस्थमात्रस्य गृहस्थोब्रह्मचारी चेति वचनविरोधात् न कुर्यात्
पुत्रवान् गृहीति वचनैकवाक्यत्वाच्च शयनीवोधनीमध्ये तस्याधिकारः
पुत्रवांश्च सभार्यश्चेति वचनं यदीच्छेदिति वचनञ्च पचमानवानप्रस्थ-
परं । न च वनस्थयतिधर्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृहीतिवचने सदापद-
श्रवणान्नित्यव्रत एव निषेध इति वाच्यं तत्र सदापदस्य फलाभिसन्धि-
दशायां तदभावदशायाञ्च इत्यर्थकत्वादित्याहुः (५६) ।

मतद्वयं दूषयित्वा स्वमतमाह वस्तुतस्त्विति स वैष्णव उच्यते इति ।
अत्रेदमवधेयं गृहीतविष्णुमन्त्रत्वेनाधिकारितावौधकं नेदं वचनं किन्तु
उभयपक्षीयैकादशीव्रतस्य वैष्णवव्रतत्वेन सर्वैरेव तत्कर्तव्यमन्यथा वैष्णव-
त्वज्ञान्या विष्णुभक्तिरतो दैव आसुरस्ताद्विपर्यय इत्युक्तमहानमर्थः स्यादिति
बोधयति, पुत्रवदगृहस्थस्य निषेधस्तु कामनान्तरं व्यावर्त्तयति, वनस्थय-
तीनां निष्कामतया संसारनिवर्त्तकविष्णुभक्तिकामतया चासाधारणाधि-
कारित्वं सूचयति । वनस्थयतिधर्मोऽयमिति । य इच्छेद्विष्णुना वासं

नारदः । नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः । पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणं । अत्र विष्णुपरायणानां पक्षे पक्षे चेति वीक्षया यावत्पक्षैकादश्युपवासस्य नित्यता प्रतीतेः । श्रीपतिव्यवहारनिर्णये । शुक्ले वा यदि वा कृष्णे विष्णुपूजनतत्परः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि, इति वचनात् । नित्यं भक्तिसमायुक्तैरित्यनन्तरं सपुत्रश्च सभार्यश्च स्वजनैर्भक्तिसंयुतः । एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि । स ब्रह्महा सुरापश्च कृतघ्नोऽगुरुतल्पगः । विवेचयति योमोहादेकादश्यौ सितेतरौ । गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निर्यतिस्तथा । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि, इत्येतैर्हलायु-

पुत्रसम्पदमात्मन इति वचने यत् पुत्रसम्पदोऽभिधानं तदानुषङ्गिकफलत्वेन मुख्यफलन्तु विष्णुना सहेत्युक्तविष्णुसालोक्यं तदपि मुक्त्यन्तरोपलक्षकं, यच्चात्तं उभयोः पक्षयोः काम्यमिति, तदपि सुक्तिसाधनत्वेनाभिलषितज्ञापकं एवमुत्तरत्रापि विवेच्यमिति । समात्मा समदर्शी भगवदधिष्ठानत्वेन निजाचारान्निजवर्णाश्रमधर्मात् विष्णौ समर्पितोऽखिलाचारो येन सः । आचर्यतेऽयत् इतिष्युत्पत्त्या लौकिकवैदिककर्म, तदर्पणं भगवत्प्रेरणया प्रवर्त्तितीऽहं त्वत्प्रीत्यर्थमेव करोमि नतु स्वफलार्थमित्यादि निवेदनरूपं कृतकर्मणः समर्पणन्तु त्वत् प्रेरितेन कृतमिदं त्वत् प्रीतये भवतु नतु समफलान्तरायेत्यादिज्ञापनरूपं यथा स्वामिनि भृत्यो निवेदयति मयेदं कृतमिति, यथैकादशे, श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरुक्तकर्मणः । जन्मकर्मगुणानाञ्च तदर्थोऽखिलचेष्टितं । इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियं । दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत्परस्मै निवेदनमिति । दारादेरपि भगवदर्थत्वेन विभावनमेव समर्पणमिति । प्राणः प्राणमयकोषः क्रियाशक्तिमान् । बुद्धिः विज्ञानमयकोषः ज्ञानशक्तिमान् मनोमयकोषस्याप्युपलक्षणं देहः स्थूल-

धेन तथाव्यवस्थापितत्वात् । वैष्णवानां तथा व्यवहाराच्च ।
 मुमुक्षुत्वेन सुतरामेव तथा, तथाच भविष्ये, शुक्ला
 गृहस्थैः कर्त्तव्या भोगसन्तानवर्द्धिनी । मुमुक्षुभिस्तथा
 कृष्णा तेन तेनोपदर्शिता । वाराहेऽपि, यथा शुक्ला
 तथा कृष्णा उपोष्या च प्रयत्नतः । शुक्ला भुक्तिप्रदा
 नित्यं कृष्णा मुक्तिं प्रयच्छति । द्विजन्मनोविशेषतोऽपि,
 यथा गोविन्दमानसोल्लासकृत्यमहार्णवयोर्भविष्योत्तरीयं,
 उभयोः पक्षयो राजन्नेकादश्यां द्विजन्मवान् । योभुङ्क्ते
 नीरुजः सोऽपि प्रेत्य चण्डालतां व्रजेत् । एतद्वचनं
 भविष्यपुराणीयमिति कृत्यकल्पलता । सोऽपीत्यत्र
 सोऽथेति विशेषः । अत्र कश्चित् । आदित्येऽहनि
 संक्रान्त्यामसितैकादशीदिने । व्यतीपाते कृते आदौ पुत्री
 नोपवसेद्गृही, इति ब्रह्मपुराणवचनादेकादश्यां रवि-
 वारादावुपवासनिषेधमाह । उपवासनिषेधे तु किञ्चि-
 द्भक्ष्यं प्रकल्पयेत् । उपवासान्न दूष्येत उपवासफलं

देहः तेषां धर्मः स्वभावः अधिकारोनित्यनैमित्तिककर्मज्ञानशास्त्र प्राप्ता-
 धिकारः तस्मादित्यर्थः एतेन लौकिकवैदिकयोः संयहः । सुषुप्तिदशा-
 यामपि प्राणसञ्चारोऽस्ति ततश्च श्वासप्रश्वासाभ्यां मज्जिकादेरुदरप्रवेशम-
 रणादिना पापमुत्पद्यते गङ्गाजलसंयुक्तवायुप्रवेशादिना पुण्यमप्युक्तं
 वाचा वागिन्द्रियेण ब्रह्मार्पणं ब्रह्मार्पितं ब्रह्मणि निवेदितमितियावत् ।
 स्वमात्मानं जुहोमि त्वयि गमयामीति स्वाहापदार्थः भगवत्याविष्टोभ-
 वामीति पर्यवसितोऽर्थः । पौराणिकस्त्विति समर्पणमन्त्रइतिशेषः ।
 विष्णुपरायणैः सङ्गिरित्यर्थः । विवेचयतीतिपुस्तकतोऽहस्यस्य मम
 कृष्णैकादशीव्रतेऽधिकारोनास्ति किन्तु शुक्लैकादशीव्रते इत्यादिकं यो
 विवेचयति स ब्रह्मज्ञादितुल्यो भवतीत्यर्थः सर्वत्र पञ्चम्यन्तः वैष्णवपुस्तकद-

लभेदिति वराहपुराणादनोदनादिकमप्याह । तन्न ।
विष्णुधर्म्मोत्तरे । एकादश्यां यदा राम आदित्यस्य
दिनं भवेत् । उपोष्या सा महापुण्या पुत्तपौत्तप्रवर्द्धिनी ।
भृगुभानुदिनोपेता सूर्य्यसंक्रान्तिसंयुता । एकादशी
सदोपोष्या सर्व्वसम्पत्करी तिथिरित्यादिवचनेषु एका-
दश्यां रविवारादौ प्रत्युतानुषङ्गिकफलश्रुतेः । न च
नित्ये निषेधः काम्ये फलमिति जीमूतवाहनोक्तं युक्तमिति
वाच्यं सदापदश्रुतेः कामित्वाकामित्वरूपविशेषाभा-
वात् (५७) ।

किन्तु संक्रान्त्यादिषु उपवासनिषेधस्तु तन्निमित्तो-
पवासपरः । तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

गृहस्थानां कृष्णैकादश्यामधिकारे हेतु र्वाध्यः मुमुक्षुत्वे सर्व्वेषा-
मेव कृष्णैकादश्यामुपवासाधिकार इत्यभिप्रायेणाह मुमुक्षुत्वेनेति
शृङ्गायां भोगसन्तानफलकत्वात्तया कृष्णायां तत्फलकामनिषेध आया-
तीति, मुमुक्षुभिरिति कर्त्तव्येत्यनेनान्वयः । तथा मुक्तिफलिका कृष्णा
कृष्णापि तेन तेन वेदव्यासादिमुनिना । भुक्तौत्युपलक्षणं तेन मुक्ति-
प्रदापौत्यर्थः । द्विजन्मनोऽपि द्विजमात्रस्यापि । कश्चिदिति आर्हतिपद-
द्वयेनास्यान्वयः । व्यतीपातमाह बृहन्मनुः । श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रा नाग-
दैवतमस्तके । यद्यमारविवारेण व्यतीपातः स उच्यते इति । उप-
वासादित्यस्य नजयैऽन्वयः तथाच उपवासहेतुको यो दोषाभावस्तद्वानि-
त्यर्थः । यद्वा उपवासादिति रविवाराद्युपवासहेतुको यो दोषस्तदभाववान्
पञ्चम्यर्थस्य दुषधात्वर्थेऽन्वयादित्यर्थः (५७) ।

तन्निमित्तकोपवासपर इति, रविवारनिमित्तकोऽभावस्यादौ अमा-
वस्यादिनिमित्तको रविवारादौयथासम्भवस्तग्राज्यः एकादशीनिमित्तकस्य
नित्यतया न कुत्रापि त्याज्यता व्यतीपातनिमित्तस्तु आर्हदिने संक्रान्तौ
च निषिद्धः इत्येवं विवेच्यं वस्तुतस्तु तत्तन्निमित्तकोपवासपर इति, संक्रान्ति

नानुषङ्गकृतोग्राह्योयतोनित्यमुपोषणमिति जैमिनिस्मृतेः ।
 संक्रान्त्यादिनिमित्तकोपवासः सम्बर्त्तेनोक्तः । अमा-
 वस्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः । एताः
 प्रशस्तास्तथयोभानुवारस्तथैव च । अत्र स्नानं जपो-
 होमोदेवतानाञ्च पूजनं । उपवासस्तथा दानमेकैकं
 पावनं स्मृतं । तथा । उपवासञ्च ये कुर्युरादित्यस्य
 दिने तथा । जपन्ति च महाश्वेतां ते लभन्ते यथेप्सितं ।

निमित्तकरविवार-निमित्तक-व्यतीपातनिमित्तकोपवासाः पुत्रवता गृह-
 स्थेन न कार्या इत्यर्थः । काम्ये रविवारादिनिमित्तककाम्योप-
 वासेनिषेधकमिति शेषः । नित्ये तु नित्योपवासे तु आहसामानाधिकरण्य-
 प्रदर्शनेन तदाधकत्वाभावबोधकादिति पूरणीयं कात्यायनान्तपदार्थेना-
 ऽस्यान्वयः । स्यष्टमुक्तं स्कान्दे । यस्मिन्दिने पितुः आहं मातुश्चापि भवेद्-
 गुह । तस्मिन्नेव दिने तात भवेदेकादशी व्रतं । तदाकृत्वा तु वै आहं
 भुक्तशेषन्तु यद्भवेत् । तत् सर्वं दक्षिणे पाणी गृहीत्वान्नं शिखिध्वज ।
 अवजिघ्रेदनेनैव तेन आहं शिखिध्वज । पितॄणां दक्षिणं जातं व्रतभङ्गो न
 विद्यते इति । प्रागुक्तेति, सप्तवारानुपोष्येतिवचनोक्त्यर्थः । एतत्-
 पारणस्यैव संक्रान्त्यां निषेधः, संक्रान्त्यां प्राप्तमितीति, अस्यैव च रविवारे
 निषेधः नतु एकादश्यापवासपारणस्य रविवारे रविसंक्रान्तौ च निषेध इति
 भावः । वस्तुतस्तु प्रागुक्तेति, तथाच शनिवारनिमित्तकोपवासपारणं
 रविवारे पुत्रवतो गृहस्थस्य निषिद्धमित्यर्थः संक्रान्त्यां प्राप्तमितीति
 एतत् संक्रान्त्यां पारणं पुत्रवतो गृहस्थस्य निषिद्धमित्यर्थः । एतेन
 शनिवारे संक्रान्तिपूर्वदिने च गृहस्थपुत्रवतो नोपवासः परदिने पारण-
 स्योत्सर्गिकस्य निषेधादिति । यद्य सम्बर्त्तवचने अभावस्याद्वादशीचेत्य-
 नेन द्वादश्यापवासउक्तः सोऽपिनित्यः यथा हरिभक्तिविलासे । यथा
 चैकादशी राजन् द्वादशी च तथा नृणां । समाना तत्फलप्राप्ता
 व्रतेऽस्मिन् चक्रपाणिनः । परन्तु क्वचिदेकादश्यापवासेन द्वादश्यापवास-
 सिद्धिः क्वचिच्च द्वादश्यापवासेन एकादश्यापवाससिद्धिः क्वचिच्चाभययो-

महाश्वेतामन्त्रस्वागमे । ह्रामित्युक्त्वा ततोद्गीन्तु सकारश्च
विसर्गवान् । महाश्वेताख्यमन्त्रोऽयं भानोस्त्राक्षरईरितः ।
संवत्सरप्रदीपे । सप्त वारानुपोष्यैव सप्तधा संयतेन्द्रियः ।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । कृते श्राद्धं
इति काम्ये, नित्ये तु वराहपुराणविष्णुधर्मात्तरकात्या-
यनाः । उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।
उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितं । यत्तु ।

गेन तन्त्रेणोभयसिद्धिः । एकादशीमुपवसेद्वादशीमथवा पुनः । विमिश्रा-
वापिकुर्वीत न दशम्यायुतां क्वचित् इतिवचनात् । तथा पाद्मे ।
एकादशी द्वादशी च तत्र सन्निहितो हरिः । उपोष्य रजनीमेकां ब्रह्म-
हत्यां व्यपोहति । रात्रावपि द्वादशीयोग एव द्वादशप्रवाससिद्धिर्यथा
ब्रह्मवैवर्तः । ये कारयन्ति कुर्वन्ति द्वादशीं दशमीयुतां । शुद्धये तन्मुखं
वीक्ष्यसूर्यदर्शनमाचरेत् । नमो नारायणायेति जपेद्वा द्वादशाक्षरमिति
अत्र वेधरहितत्वे कर्तव्यतासूचनं । द्वादशगामुपवासभेदमाह हरि-
भक्तिविलासे पद्मपुराणं । उन्मीलनी वञ्जुली च त्रिस्तुशा पक्षवर्द्धिनी
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी । न करिष्यन्ति ये लोका
द्वादशाष्टौ ममास्त्रया । तेषां यमपुरे वासीयावदाहूतसंज्ञवः । ब्रह्म-
वैवर्तः । द्वादश्याऽष्टौ समाख्याता या पुराणैर्विचक्षणैः । तासामे-
कापि च हता हतं पुण्यं पुराकृतं । तथा तत्रैव । एकादशीतु
संपूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा । द्वादशी न च वर्द्धत कथितोन्मीलनीतु
सा । वर्द्धते परादिनगा सा एकादशी, द्वादशी अहोरात्रव्यापिनी सती
न च वर्द्धत न परादिनगा तदा सा द्वादशी उन्मीलनी द्वादश्या
अहोरात्रव्यापित्वाभावे त्रिस्तुशाख्येन नोन्मीलनीति बोध्यं । संपूर्णा-
लक्षणमतुपदं वक्तव्यं तथाच तत्रैव । द्वादशीव विवर्द्धत नचैवैकादशी
यदा । वञ्जुलीति भृगुश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी । पाद्मे च संपूर्णैका-
दशी यत्र द्वादशी च यदा भवेत् । तयोदश्यां मुहूर्तार्धं वञ्जुली
सा हरिः प्रिया । अत्र संपूर्णैकादशी न परादिनगा तथाविधद्वादशी

रविवारेऽर्कसंक्रान्ताग्रामेकादश्यां सितेतरः । पारणञ्चोप-
वासञ्च न कुर्यात् पुनश्चान् गृहीति पारणनिषेधो-
रविवारसंक्रान्तिप्राप्तोपवासनिषेधवत् रविवारसंक्रान्ति-
मात्रप्राप्तपारणपरः । तयोरेव पारणान्तु प्रागुक्तशनि-
वारोपवासानन्तरं रविवारे । नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं
विषुवतोर्द्वयोः । चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्वसु ।
अहोरात्रोषितः स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपं । यः करोति

च परदिनगा तदा वञ्चलीत्यर्थः । शुक्लपक्षे तथा कृष्णे यदा भवति
वञ्चली । एकादशीदिने भुक्त्वा द्वादश्यां कारयेद्भूतमिति । अत्र
यदि द्वादश्यपि न वर्धते तदा शुद्धेकादश्यामुपवासः एकादशीमुप-
वसेदित्युक्तेः पारणञ्च द्वादश्या आद्यपादमुत्तीर्यति । त्रिस्त्रिंशत् प्रसिद्धा ।
ब्रह्मवैवर्ते । कुहूराके यदा वृद्धिं प्रयाति पक्षवर्द्धनी । विह्वयैकादशीं
तत्र द्वादशीं समुपोषयेत् । पाप्मे । अमा वा यदि संपूर्णा सम्पूर्णा
जायते यदा । भूत्वा च षष्टिघटिका दृश्यते प्रतिपद्दिने । अश्वमेधा-
युतैस्तुत्या सा भवेत् पक्षवर्द्धनी इयमप्येकादश्याः संपूर्णत्वे ज्ञेया
तदसम्पूर्णत्वे एकादशीद्वादश्यामिष्यतया तत्रैव व्रतमिति बोध्यं । अन्ये तु
एकादशीद्वादश्याोर्द्वयोर्वर्द्धौ पक्षवर्द्धनी भवति पक्षपदस्य एकादशीद्वादश्या-
भयपरत्वात् हितयं वर्द्धते यदीत्येकवाक्यत्वाच्च कुहूराके इत्यादिकवचनं
मतान्तरमिति प्राहुः । ब्रह्मवैवर्ते । पुष्य-श्रवण-पुष्याद्य-रोहिणीसंयुतास्तु
ताः । उषोपिताः समफला द्वादश्याऽष्टौ पृथक् पृथक् । तत्र पुष्ययुता पाप-
नाशिनी गोविन्दद्वादशीति विख्याता श्रवणयुता विजया वामनद्वादशी ।
पुष्याद्यः पुनर्वसुस्तदयुता जया-रोहिणीयुता ज.र.क्री । तथाच ब्रह्मपुराणे
वशिष्ठसंवादे । यदा तु शुक्लद्वादश्यां पुष्यं भवति कर्हिचित् । तदा
सा तु महापुष्या कथिता पापनाशिनी । यदा तु शुक्लद्वादश्यां
नक्षत्रं श्रवणभवेत् । विजया सा तिथिः प्रोक्ता तिथीनामुत्तमा तिथिः ।
द्वादश्यान्तु सिते पक्षे ऋतं यदि पुनर्वसुः । नाम्ना सा तु जया ख्याता ,
'तिथीनामुत्तमा तिथिः । यदा तु शुक्लद्वादश्यां प्राजापत्यं प्रजायते ।'

प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयन्तु तदिति ब्रह्मपुराणोक्तसंक्रान्ति-
पूर्वदिनोपवासविधानेन संक्रान्त्यां प्राप्तमिति (५८) ।

अथ पूर्णतिथिलक्षणं । स्कन्दपुराणे । प्रतिपत्-
प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्वेः । संपूर्णा इति विख्याता
हरिवासरवर्जिताः । हरिवासरएकादशी । अतएव
सौरधर्मे, आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्तद्वयान्विता ।
सैकादशीति संपूर्णा विद्वान्या परिकीर्त्तिता । अत्र च

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति । तत्र व्यवस्था
स्कान्दे । द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादशमायुता विभो । सदा कार्या
च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैरिति (५८) ।

उदयात् सूर्योदयक्षणमारभ्य उदयात् अपरसूर्योदयपर्यन्तं वरि-
रित्यस्य उभयत्वान्वयात् । सौमार्थं आङ्गशब्दस्तेन पूर्वसूर्योदय-
मारभ्यापरसूर्योदयाव्यवहितप्राक्क्षणस्थायिनीत्यर्थः । तेन परदिनसूर्यो-
दयस्यर्गं तदस्यर्गं च सम्पूर्णाभवतीति तात्पर्यार्थः । हरिवासर-
वर्जिताः हरिवासरभिन्ना हरिवासरशब्दस्य कचिद्द्वादशमपि प्रवृत्तेराह
हरिवासर एकादशीति । अतएव हरिवासरवर्जनादेव । अत्र च प्रति-
पत्प्रभृतयइतिवचने च । तत्तिथेरैकोदयमारभ्यापरोदयपर्यन्तस्थायिहरि-
वासरभिन्नतिथेः । उदयानन्तरावस्थितावपि परदिनगतत्वेऽपि । उदयात्
प्राक् परदिवसीयोदयात् प्राक् इदं तूदयादित्यस्य विवरणं । सम्पूर्णत्व-
कीर्त्तनं समाप्तत्वकीर्त्तनं । सत्त्वेऽपीति, तत्तत्तिथिखण्डस्येतिशेषः । अशुद्ध-
त्वेन तत्तत्तिथिमलरूपत्वेन । असत्त्वख्यापनाय असत्तुल्यताख्यापनाय-
कीर्त्तनमित्यनेनास्यान्वयः, तथाचेति परदिवसीयतिथिखण्डस्याशुद्धत्व-
ज्ञापकश्चेत्यर्थः । तिथिस्त्विति तुरवधारणे सेतानेनास्य सम्बन्धः । तथाच
याएवम्भूतातिथिः सैव हि निश्चितशुद्धा न परदिनसम्बन्धिनी तिथिमल-
रूपाऽशुद्धेत्यर्थः । सार्वतिथ्य इति, एकादशीव्यतिरिक्तसर्वतिथिविषयक
इत्यर्थः । षष्टिनाड्योहीति, हि यतस्तिथिः षष्टिनाड्यात्मकः तदधिकस्य
परदिनगतस्य न तिथित्वं किन्तु तिथिमलत्वमितिभावः । परे दिने

तत्तिथेरुदयानन्तरावस्थितावधिं यदुदयात् प्राक् संपूर्णत्व-
कीर्तनं तदुदयानन्तरं तत्तिथेः सत्त्वेऽपि अशुद्धत्वेन कर्मा-
नर्हत्वादसत्त्वस्थापनाय, तथाच कालमाधवीये नारदीयं,
आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिका । तिथिस्तु सा
हि शुद्धा स्यात् सार्वतिथ्योद्भयं विधिः । सूर्यसिद्धान्तोऽपि,
सर्वान्तेतस्य तिथय उदयादोदयस्थिताः ।
शुद्धादिति विनिश्चेयाः षष्टिर्नाड्योहि वै तिथिः । एतस्य
रवेः । कालविवेके, षष्टिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे । अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं
विना । अथ पूर्णैकादश्युपवासः । प्रचेताः, पूर्णाऽ-

तिथिमलमिति, तत् निष्क्रमिततिथिखण्डमित्यर्थः । एकादशीं विनिति,
निष्क्रमितैकादशीतिथिखण्डं विनित्यर्थः, एवञ्च सूर्यादयमारभ्य षष्टि-
दण्डात्मिकायाः प्रतिपदादितिथिस्तु पूर्णत्वकथनात् सौरधर्मवचने सैका-
दशीतिवचने तत्पदेन सूर्यादयमारभ्य षष्टिदण्डात्मिकेत्यर्थोबुध्यते तत्-
फलस्तु पूर्णाधिकैकादशी त्याज्या द्वितयं वर्धते यदि । द्वादश्यां पारणा-
लाभे पूर्णव परिगृह्यते । इत्यादौ पूर्णापदेन पूर्वदिनसम्बन्धित्तिथि
ग्रहणं अन्यथा दिनद्वय एव सूर्यादय-प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विततया तदन-
ध्यवसायः स्यात् प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्वितत्वविशेषणफलश्चारुणोदये दशमी-
योगे विहात्वेन तद्व्यावर्तनं । तथाक्तं विद्यान्या परिकीर्त्तितेति अन्या-
प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्वितान्या विद्या दशमीविहात्वेन त्याज्या इति यावत् ।
अतएव हरिभक्तिविलासे ब्रह्मवैवर्त्तवचनं । अरुणोदयवेलायां यास्तौ-
कापि तिथिर्भवेत् । पूर्णां सेत्यवगन्तव्या प्रभूता नोदयं विना । अत्र
हरिभक्तिविलासोयटीका तिथिरैकादशी अरुणोदयश्च विना न
प्रभूता सम्पूर्णा एकप्ररुणोदयमारभ्यापरारुणोदयं यावद्वापिन्येव
सती संपूर्णा स्यादित्यर्थ इति । तथा गारुडे । आदित्योदयवेलाया-
मारभ्य षष्टिनाडिका । संपूर्णैकादशीनाम त्याज्या धर्मफलसुभिः । शिव-

येकादशी त्याज्या वर्द्धते द्वितयं यदि । द्वादश्यां पार-
णालाभे पूर्णैव परिगृह्यते । द्वितयमेकादशीद्वादश्या ।
भृगुः, संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रो-
पोष्या द्वितीया तु परतोद्वादशी यदि । विष्णुधर्म्मोत्तरे
बृहद्वशिष्ठसंहितायाञ्च । संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुन-
रेव सा । 'लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ।
उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः । एवमेव
गारुडे, किन्तु मध्याह्नमेवं, त्रयोदशी उषःकाले
उपोष्या तत्र का भवेदिति । अत्र द्वैतनिर्णयः । एका-
दशीद्वादश्याोरुभयत्र सर्वेषामुपवासविधानं तत्सङ्गशुक-

रहसाञ्च । उदयात् प्राग्यदा विप्र मुहूर्तहयसंयुता । संपूर्णैकादशी-
नाम तत्रैवोपवसेद्गृहीति । अत्र तत्रोत्तरां यतिः कुर्यात् पूर्वामुप-
वसेद् गृहीतिवचनस्वरसात् परदिवसीयतिथिखण्डव्यावर्तनाय पूर्वदिव-
सीयाहोरात्रव्यापित्तिथेः पूर्णत्वमाख्यातमिति बोध्यं । एवञ्च वज्रुल्यादि-
लक्षणे यदेकादश्याः पूर्णत्वमुक्तं तदरुणोदयमारभ्यापरारुणोदयपर्यन्त-
स्थायित्वं बोध्यं । केचित्तु अरुणोदयकालस्य त्रियामां रजनीमिति वच-
नेन परदिवसीयत्वकथनात् तदारभ्य षष्टिदण्डालि कैकादशी संपूर्णेत्याहुः ।
द्वादश्यां पारणालाभे खण्डापरदिने पारणयोग्यद्वादश्यालाभे । अत्र
केचिदिदमपि द्वादश्या अहोरात्रव्यापित्व एव, अन्यथा रात्रिशेषे त्रयो-
दशीलाभेन त्रिसृशात्वेन सर्वैः खण्डोपोष्येति धेयमित्याहुः । हरि-
'भक्तिविलासि भविष्यपुराण' । एकलिप्ता समायुक्ता यदि दृष्टा परा
तिथिः । अथैकादशी नास्ति दशम्या वाथ संयुता । द्वादशी तु
कला काष्ठा यदि सप्तादपरिहृनि । द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु
पारणमिति काष्ठया अन्यूनत्वे बोधयति, काष्ठा अष्टादशनिमेषाः, अष्टादश
निमेषास्तु काष्ठास्त्रिंशत्तुताः कलाइत्यमरात् । पूर्णैव परिगृह्यत इति गृहपरं
तत्रैवोपवसेद्गृहीति वचनात् पूर्वामुपवसेद् गृहीतिवचनाच्च । द्वादशी-

अद्विधानाजडजनविषयं एकेनैवोपवासेन फलसिद्धावपर-
वैयर्थ्यादिति । तन्न । एकेनैवोपवासेनेत्यादिस्वीकृतहेतोरे-
कैकपुरुषस्य उभयत्राकाङ्क्षाविरहाद्युक्तोविकल्पः (५६) ।

तथाच भविष्ये । स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षा-
पूरणे सति । एतेन साकाङ्क्षएव स्मृतीनां परस्परान्वयः

मिथितान्नाद्या सर्वत्रैकादशीतिथिः । द्वादशी च त्रयोदशी विद्यते
यदि वा न वेति वचनं गृहिभिन्नपरं, लुप्यते नश्नाति तस्मिन् दिने
प्रभाते इयमुन्मीलनी । उपः काले रात्रिशेषे इयं त्रिस्पृशा ।
सङ्गुकोऽस्थिरः सन्देहयुतइतियावत् सन्देहहितुद्योभयदिने दशमी-
वैधरहितैकादशीत्वं । द्वे तिथौ तिथिखण्डे एकादशीयुक्ताद्वादशी
दिनद्वय इति यावत् । इतरत्रेयर्थ्यादिति, एकविधिप्राप्तस्यासङ्गदनु-
ष्ठानानुपपत्तेरित्यर्थः तथाचेच्छाविकल्पएवेति द्वैतनिर्णयतात्पर्यं मत-
मिदं दूषयति तत्रेति । विकल्प इत्यत्र द्वैतनिर्णयमतानुवादः ।
आकाङ्क्षाविरहात् एकादश्यानुपवासेनैव विहितपालनसिद्धेरन्यत्राकाङ्क्षा-
विरहात् उपवासविधीः एकादश्यास्तथैरन्येनैव कालविशेषाकाङ्क्षा-
निवृत्तेस्तथ्यन्तगन्वयानुपपत्तेरिति वा (५६) ।

आकाङ्क्षापूरणं उभयोरकतरणकाङ्क्षानिवृत्तौ । परस्परान्वयोवाक्य-
द्वयैकवाक्यतया युगपत् पर्यायेण बोभयोः कर्तव्यतापरता । तत्रे-
त्यादिस्वमतं तत्र विकल्पमध्ये । प्रमाणत्वेति, प्रमाणत्वाप्रमाणत्वयोः
परित्यागप्रकल्पनमित्यर्थः तत्र प्रमाणत्वस्य परित्यागः अप्रमाणत्वस्य
प्रकल्पनमिति क्रमान्वयः तद्वदिति समुच्चयार्थकं तदुज्जीवनहानाभ्यामिति
वा पाठः । तत्र तयोः प्रमाणत्वाप्रमाणत्वयोरुज्जीवनहाने ताभ्यामित्यर्थः ।
प्रत्येकं प्रतियोगं तथाच प्रत्येकप्रयोगे दोषचतुष्टयात् उभयत्राष्टदोष-
वत्त्वं अत्र ब्रौह्मिभिर्यजतेत्यनेन प्रकृतयागसाधनीभूतपुरोडाशसम्पादक-
द्रव्याकाङ्क्षानिवृत्तौ यवैर्यजतेति श्रुतिरेवं यवैरिति श्रुत्यानाकाङ्क्षिता ब्रौहि-
भिरिति श्रुतिरिति परस्परानपेक्षत्वात् विकल्पाश्रयणं, न च मिलित
योर्व्रीहियवयोर्यागाङ्गतालाभायोभयोपादानमितिवाच्यं तथात्वे ब्रौहि-
यवाभ्यामित्यस्य वक्तव्यतापातात् भिन्नभिन्नवाक्योपस्थापितानां मिलि

सूचितः, अत्र नेष्ठाविकल्पोऽष्टदोषग्रासात् तथाच,
प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पनात् । तदुज्जीवनहाना-
भ्यामित्येवमष्टदोषता । तथाहि ब्रीहिभिर्यजत यवै-
र्यजत, इति श्रूयते । तत्र ब्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्य-

तोपकारकत्वाभावात् अन्यथा विष्णुं यजत रुद्रं यजतेति वाक्याभ्यां
विष्णुरुद्रयोर्मिलितदेवतात्वं स्यादिति बोध्यं, प्रकृतयागविध्यन्तर्गततया
यवैर्यजतेति श्रुत्या प्रकृतयागसामान्ये यवकरणकत्वस्य प्रामाणिकत्वरूपं
प्रामाण्यप्रापाततः स्वीकृतं, तच्च ब्रीहिकरणकप्रकृतयागे यवकरण-
कत्वानन्वयेन परित्यक्तं तथाच वेदस्थले औत्सर्गिकस्यैकपदार्थसामान्ये-
ऽपरपदार्थानुयवबोधस्य परित्यागः ननु यागसामान्ये यवकरणकत्वस्या-
नन्वयेन यवस्य नियतानुष्ठानं न स्यात् किन्तु कदाचित् ब्रीहियागेऽपि
यवसम्बन्धोऽस्त्वित्यत आह अप्रमाणत्वेति, न प्रमाणत्वं यत इति श्रु-
पत्या अप्रमाणत्वपदेन स्वार्थस्याभावो बोध्यते तथाच यथा-श्रुत-शब्दे-
नाप्रतीतस्य यवकरणकत्वाभावस्य ब्रीहियागे कल्पनादित्यर्थः तथाच
ब्रीहिभिर्यजतेत्यत्र यजिधातुना यवकरणकत्वाभावविशिष्टयागबोधस्य
लक्षणया स्वीकारादिति गौरवमिति, एवं यतैर्यजतइत्यस्य सार्थकत्वाय
यवैरित्यस्य कुत्रचिदयागेऽन्येन प्रामाण्यव्यवस्थापनं तदेवाह उज्जीवनेति,
प्रामाण्यस्योज्जीवनमित्यर्थः । तथाच वाक्यभेदस्वीकारस्यावश्यकतेति
भावः । ननुदं बाधितं यागसामान्य एव यवकरणकत्वाभावबोधनात्
तत्र च तादृशार्थतात्पर्यग्राहकं यतैर्यजतेति श्रुतिवाक्यमित्यत आह
हानेति हानं त्यागः अप्रमाणत्वस्य त्यागइत्यर्थः तथाच यागविशेष एव
यवकरणकत्वाभावानुयेन यागविशेषे यवकरणकत्वस्य न बाधः परन्त्व-
• भावानुयेऽपि औत्सर्गिकस्य सामान्येऽन्यबोधस्य त्यागः इति दोषचतुष्टयं
तथा यवप्रयोगे ब्रीहिभिरिति श्रुत्या यवकरणकयागे ब्रीहिकरणकत्वान-
न्येन औत्सर्गिकस्य सामान्येऽन्यबोधस्य त्यागइत्येवं प्रामाण्यत्यागः
यवैर्यजतेत्यत्र यजिधातोर्ब्रीहिकरणकत्वविरहविशिष्टपरताकल्पनरूपम-
• प्रमाणत्वकल्पनं तथाच यागविशेषे ब्रीहिकरणकत्वानुयस्वीकारस्तथा
• यागसामान्ये ब्रीहिकरणकत्वाभावस्याननुयइति दोषचतुष्टयं मिलित्वाऽष्टौ

परियागः अप्रतीतयवाप्रामाण्यकल्पनं इदं तु पूर्वस्मात्
पृथक् अन्यथा समुच्चयेऽपि यागसिद्धिः स्यात् । अतएव
विकल्पे नोभयः शास्त्रार्थद्वयुक्तं । तथा प्रयोगान्तरे यत्र
उपादीयमाने परित्यक्तयवप्रामाण्योज्जीवनं स्वीकृतयवा-
प्रामाण्यहानिरिति चत्वारो दोषाः । एवं ब्रीहवपि
चत्वार इत्येव दोषाद्वाविकल्पे । तथाचोक्तं ।

दोषादितिभावः । अत्र च यवकरणकत्वाभावविशिष्टब्रीहिकरणकयाग-
त्वेनैकं मुख्यकृतं प्रति जनकत्वमपरञ्च ब्रीहिकरणकत्वाभावविशिष्ट
यवकरणकयागत्वेनेति परस्परव्यभिचारवारणाय फलवैजात्यद्वयं कार्य-
तावच्छेदकं कल्पनीयमिति न मिलितयागं 'फलसिद्धिरितिबोध्यं' ।
द्वौहिप्रयोगे द्वौहिकरणकयागः । इदं न्वति अप्रामाण्यकल्पनन्वित्यर्थः
पूर्वस्मात्प्रामाण्यपरित्यागात् पृथगिति, अप्रमाणत्वपदस्य प्रमाणत्वाभाव-
परत्वे पूर्वस्मादभेदः प्रमाणत्वपरित्यागस्यापि प्रमाणत्वाभावकल्पनरूपत्वा-
दिति अप्रमाणत्वपदं स्वार्थयवकरणकत्वाद्यभावपरमिति पूर्वस्माद्विन्न-
प्रत्ययः । नन्वेतत्कल्पनं व्यर्थमित्यत आह अन्यथेति अप्रमाणत्वकल्पना-
भावइत्यर्थः, विकल्पेन परस्परभावसहकारेण शास्त्रार्थः शास्त्रवैधित-
फलजनकः । अष्टदोषइतिविकल्पविशेषणं । केचित्तु यवपत्रे स्वार्थस्य
बौहिस्तागः अन्यार्थस्य ब्रीह्यभावस्य कल्पनं ब्रीहिभिरिति तृतीयार्थ-
माधनत्वस्य प्रकृत्यर्थं ब्रीह्यवननूयः ब्रीह्यभावेऽनूय इतिचत्वारः, एवं
ब्रीह्यपत्रेऽपि चत्वारइत्याद्यौ दोषाः, तथाच भट्टपादाः । स्वार्थत्यागो-
ऽन्यार्थकृतिः प्रकृत्यर्थत्वननूयः । अनूयश्चाप्रकृत्यर्थं द्वयोरित्यष्टदोषतति ।
अत्र ब्रीहिभिर्यजितित्यनूये यवपदं लक्षणया यवाभावपरं यवैर्यजितैत्यनूये
ब्रीह्यपदं ब्रीह्यभावपरं, एवं ब्रीह्यपदं यवपदञ्च तत्तद्वाक्यार्थानूये स्वार्थ-
परमपि । ननु ब्रीह्ययागे यवाभावस्य यवयागे ब्रीह्यभावस्य कथं
करणततिचेन्न ब्रीह्ययागजन्यकार्येऽपूर्वं स्वकरणकयागसम्बन्धेन यवस्य
प्रतिवश्यकतया तदभावस्य हेतुत्वादिवञ्च यवाभावकरणकत्वस्य ब्रीहि-
यागकार्येऽन्ययः, एवं यवयागकार्यं ब्रीहिः स्वकरणकयागसम्बन्धेन प्रति-

एवमेवाष्टदोषोऽपि यद्ब्रीहि-यववाक्ययोः । विकल्प
आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यतइति । ननु यदि पुरो-
डाशाय ब्रीहियवौ विहितौ तर्ह्याग्नेयादिवत् समुच्चयद्वया-
गतिरस्त्विति चेन्न । प्रकृतक्रतुसाधनीभूतपुरोडाशद्रव्य-
प्रकृतितया हि परस्परानपेक्षौ ब्रीहियवौ विहितौ
शक्नुतश्चैतौ प्रत्येकं पुरोडाशं सम्पादयितुं । तत्र यदि
मिश्राभ्यां पुरोडाशः सम्पद्येत तदा परस्परानपेक्षे ब्रीहि-
यवविधादृणी उभेऽपि शास्त्रे बाध्यतामिति (६०) ।

वन्धकतया तदभावस्य कारणत्वमिति सामञ्जस्यादित्याहुः आग्नेया-
दिवदिति आग्नेयादौ दधिपदसोः समुच्चयवदित्यर्थः प्रकृतितयेति, पुरो-
डाशात्मकद्रव्यस्य प्रकृतितयेत्यर्थस्तत्प्रकृतित्वञ्च तदारम्भकावयवारण्यत्वे-
सति तज्जनकनाशप्रतियोगित्वं यवादपदानां दवाद्यवयवे लाक्षणिकत्वे
प्रकृतित्वमवोपादानकारणत्वं बोध्यं । पुरोडाशमिति, यच्चाहुतयेत्यर्थः
परस्परानपेक्षे सति लौकिक प्रमाणेन पुरोडाशसम्पादकत्वमोषधिमात्रस्य
प्राप्यतइति । ब्रीहेऽपि पक्षतः प्राप्तं । तत्र च विशेषाकाङ्क्षायां ब्रीहि-
भिर्यजेतेति श्रुतिनियमार्था नियमः पाक्षिकं मतीत्युक्तेः तत्र च ब्रीहिपदं
ब्रीहि-प्रकृतिकपुरोडाशपरं नियमश्च इतरनिरपेक्षत्वं ब्रीहीतराकरणक-
ब्रीहिकरणकप्रागवोधकत्वं नचेतरनिरपेक्षत्वं न नियमफलं अपदार्थत्वात्
किन्तु गुरिसंख्याफलं नियमस्तु नियतग्रहन्तिविषयत्वं सच ब्रीहेः कारणत्व
बोधेनैव सम्भवति तथाहि ब्रीहेः कारणत्वे लब्धे कारणं विना कथं
यागसिद्धिः स्यादिति विवेकेन ब्रीहेर्नियतानुष्ठानं द्रव्यस्वलितत्वे कथं
तदाधः स्यादिति वाच्यं तथापि मुहूर्तादिस्वलितब्रीहिसाधितपुरोडाशे-
नापि क्रतुः स्यादिति, श्रुतेः प्रमाणान्तरनिरपेक्षतया ब्रीहीतराकरणकत्व
बोधे तात्पर्यकल्पनात्तेन यादृच्छिकप्रवृत्त्यावृत्तिः । वरञ्च यदि
ब्रीहियवसम्बलितादपि पुरोडाशसिद्धिः स्यात्तदाकथितपरस्परनिराकाङ्क्ष-
श्रुत्योर्विरोधः स्यादित्यगत्या विकल्पकल्पनं यत्र च श्रुत्योः साकाङ्क्षता
तत्रैकवाक्यतया समुच्चयपरतन्तिभावः । शास्त्रेश्रुतिवाक्ये (६०) ।

अथ मा भृद्वाञ्छदसामर्थ्यात् समुच्चयः, अङ्गसहित
प्रधानानुष्ठानादिप्रयोगविधिर्ब्रीहियवौ समुच्चेतुमर्हतीति
चेन्न । स हि यथाविहितान्यङ्गानि समीक्ष्य प्रवर्त्त-
मानोनैतान्यन्ययति मिश्रणे चान्यथात्वं तेषामिति ।
ननु मा मिश्रेयातां ब्रीहियवौ उभयविध्यनुरोधादेकस्मि-
न्नेव प्रयोगे ब्रीहिभिरैकवारं यवैरप्यपरवारमिज्यता-
मिति चेन्न । अङ्गानुरोधेनाश्रुतप्रधानाभ्यासस्यायुक्तत्वात् ।
एवञ्च न केवलब्रीहियवसमुच्चये प्रमाणाभावः किन्तु

अथेति । अङ्गसहितप्रधानानुष्ठानेऽपि यस्य तादृशसाङ्गप्रधानं
कथं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षयैव विधुःप्रत्यानात् प्रयोगविधिः समुच्चेतुमर्हति
तथाच ब्रीहियवयोरङ्गत्वात् उभयाङ्गकमेव यागं साधयितुमर्हतीति-
भावः । स हि प्रयोगविधिर्हि यथाविहितानीति, समीक्षाङ्गविधितः
समीक्षणानन्तराकाङ्क्षादलादुत्थाय प्रवर्त्तमान इतिकर्तव्यताबोधजन-
नोन्मुखो न तान्यन्ययति अन्यप्रकारेण ज्ञापयति तथाच ब्रीहियव-
योर्विकल्पतयाभिहितत्वात् विकल्पेन ब्रीहिभिर्यदैर्यागं कर्त्तव्यतया
विदधातीति, अन्यथाऽनाकाङ्क्षिताभिधानं स्यादितिभावः । अङ्गानुरोधेन
ब्रीहियवयोर्विधानानुरोधेन प्रधानस्य होमस्याभ्यासः पुनरनुष्ठानं ।
इत्यञ्च एवं विरोधद्वौ च प्रमाणाभावः समुच्चयबोधकचकारादय-
भावः प्रमाणविरोधः प्रमाणयोः श्रुतिवाक्ययोः परस्परविरोधः । प्रमाण-
विरोधमेव दर्शयति तथा होत्यादिना, पुरोडाशविधिनैव पुरोडाशेन
यज्जेत्यादि-विधिवोधितपुरोडाशे पुरोडाशपदवाच्यताबोधकप्रमाणेन
यस्मिन् कस्मिंश्चिदिति यथेच्छमेकस्मिन्नित्यर्थः । पक्षतद्वच्छातः निर-
पेक्षेति प्रमाणान्तरनिरपेक्षेति तदर्थः । एतेन यवैर्यज्जेत्यादि-श्रुतिम-
पेक्षया ब्रीहिभिरैवेति एवकारेण ब्रीहौतरयवेतरकरणकत्वबोधकल्पनेन
विरोधपरीहारो निरन्तरः । ब्रीहिभिरैवेति ब्रीहौतराकरणकत्वरूपनियमं
गमयेत् साक्षात् परम्परयाबोधयति सिद्धे सत्यारम्भोनियमायेति न्यायात् ।
दृश्याकवेदे यत्कस्मैसाधनतया यद्दृश्यं श्रुतं तच्च तद्दृश्यवाचक-पदस्ये-

प्रमाणविरोधोऽपि तथाहि पुरोडाशविधिनैवौषधिद्रव्ये यस्मिन् कस्मिंश्चित् प्राप्ते ब्रीहयोऽपि पक्षे प्राप्तास्तत्रा-
प्राप्तांश्च प्रापणार्था निरपेक्षब्रीहिश्रुतिर्व्रीहिभिरेवेति
नियमं गमयेत् । एवञ्च तत्र यवसमुच्चये निरपेक्षब्रीहि-
श्रुतिबाधः स्यात् । एवं यवश्रुतेरपि नियमार्थत्वाद्ब्रीहि-
समुच्चये तद्बाधः स्यादिति । अतएवोक्तं गतिरन्या न
विद्यतइति । एकार्थतया विविधं कल्पतइति वि-
कल्पः (६१) ।

तस्मादष्टदोषभिर्या उपोष्ये द्वे तिथी इत्यत्र नेच्छा-
विकल्पः किन्तु व्यवस्थितविकल्पः । अतएव द्वैतनिर्णये
स्कन्दपुराणं । सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

तरासम्बलिततद्द्रव्यपरतानियमाच्च तत्र ब्रीहिकरणकत्वं कथं साक्षादि-
तराकरणकत्वं परम्परया यथा प्राप्तस्य पुनः प्रापणमितराकरणकत्व-
बोधं विना निरर्थकमित्यनुपपत्त्या तद्बोधइति । वस्तुतोब्रीहपदस्य
ब्रीहीतरासम्बलितब्रीहीवेदस्थल कृतमलक्षणया बोधइति । एवञ्च नियम-
बोधकत्वे च, तत्र ब्रीहियागे, यवसमुच्चये यवैरिति विधिना निरुक्त-
यागसामान्ये यवकारकत्वानुयेन यवस्यापि प्राप्तौ निरपेक्षब्रीहिश्रुति-
प्राप्तब्रीहीतराकरणकत्वेन विरोधः । एवञ्च, एवं रौल्याच, एकार्थतया एक-
जातीयफलं प्रति ण्यारणिमणिन्यायेन कारणतया विविधं यागादिकर्म
कल्पतइति विकल्पो विकल्पपदार्थः (६१) ।

तस्माद्विकल्पे दोषाष्टकसत्त्वान्नेच्छाविकल्पइति । अत्रैकादश्यामुप-
वसेदिति सामान्यविधयन्तरं पूर्णाखण्डयोरुपस्थित्या उपवासः कथञ्चवे
दित्याकाङ्क्षायां पूर्णायामेकादश्यामुपवसेदित्युक्ते खण्डायामुपवासव्यावृत्ति
रायाति खण्डायामुपवसेदित्युक्ते पूर्णव्यावृत्तिरितिविरोधस्तत्परिहाराय
पूर्णैकादश्युपवासभावविशिष्टे खण्डोपवासस्य खण्डोपवासभावविशिष्टे
पूर्णोपवासस्य च श्रुतिवाक्यद्वयेन बोधनेऽष्टदोषप्रसङ्गइतिभावः ।

उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद्गृही । कूर्मपुराणे-
ऽपि । एकादशी प्रवृद्धाचेच्छुक्ते कृष्णे विशेषतः ।
तत्रोत्तरां यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद्गृही । एका-
दश्येव प्रकर्षेण वृद्धा परदिने निर्गता न दशमी नापि

व्यवस्थितविकल्पइति, अधिकारिभेदेन विविधकल्पइत्यर्थः । ननु दर्शपीर्ण-
मासाभ्यां यजेतेत्यत्र यथासमुच्चयस्तथा उपोष्ये हेतिथीतत्रेत्यत्रापि समुच्चयः
स्यादित्वेनोक्तेखादित्यत्र आह अतएवेति, प्रभाते पुनरेव सेति, परदिने
द्वादश्यनिर्गमचेति पूरणीयं, पूर्णाप्येकादशी त्याज्या हितयं वर्हते यदी-
त्युक्तत्वात् गृहीतिसामान्यतो निर्द्देशात् वैष्णवस्यापि ग्रहणं उपोष्ये हे तिथी-
तत्रविष्णुप्रीणनं तत्परैरित्यत्र उभयत्रविष्णुप्रीणनतत्परइत्यन्वयाद्विष्णु-
भक्तस्यापि गृह्यतिभेदेन व्यवस्थावोधनाच्च । विधवायाश्चेति, चकारेण
ब्रह्मचारिग्रहणं पत्याज्ञावशात् सधवाया उपवासश्चेत् स तदा तस्याः पूर्व-
दिने, पतिसमानधर्मदर्शनादिति बोध्यं । अत्रघटिकेत्युपलक्षणं प्रभाते
पुनरेवसेति सामान्यत एवोक्तत्वात् एकादश्यामिव द्वादश्यामप्युपवासस्य
विहितत्वात् हे तिथी तत्रेत्यनेन एकादश्यापवासोभयपरत्वमस्तु किं
व्यवस्थितविकल्पपरत्वकल्पनेति चेन्न एकादशीमुपवसेद्वादशीमथवापुन-
रित्यादिनैकोपवासेनैवोभयसिद्धेरुक्तत्वात् तत्रोत्तरां यतिः कुर्यादित्या-
दिना विकल्पवोधनाच्च । नचयत्र त्रयोदशीदिने किञ्चिद्वादशीलाभः नतुसा-
पारणयोग्या तत्र यत्र वा पूर्णैकादशी-परदिने निर्गता द्वादशीचाद-
शोदयव्यापिनी न परदिने निर्गता तत्र पूर्णाखण्डयो गृहि-यत्यादि-
भेदेन व्यवस्थापरमुत्तरान्तु यतिः कुर्यादित्यादिवचनं नतु त्रिस्त्रिंशत्परा-
तत्र क्रतुशतं पुण्यमित्यनेन सामान्यत स्तत् प्रशंसनादिति वाच्यं द्वादश्यां
पारणालाभे पूर्णैवपरिगृह्यतइत्युक्तद्वादशीपारणालाभहेतोरविशेषात्
त्रिस्त्रिंशदवचनविषयस्य अनुपदमेव दर्शयिष्यमाणत्वात् । न च निरुक्त-
पूर्णाखलीयद्वादश्या उन्मीलनीत्वेन त्रिस्त्रिंशत्त्वेन वा तदुपवासस्य नित्य-
त्वेन गृह्यतां तत्परित्यागे नितरातिक्रमदोषः स्यादिति वाच्यं उन्मी-
लनीतप्रागे दोषश्च वणस्य यतशादिपरत्वात् तेषामेव तत्रोपवासविधानात्
त्रिस्त्रिंशदाया नितरात्वाभिधानन्तु दशमीविहैकादशी परदिवसीयश्चि

द्वादशीत्यर्थः । पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् । तत्रोपवासोविहितोवनस्थस्य यतस्तथा । विधवा-
याश्च तत्रैव परतोद्वादशी न चेत् । तेन पारणदिने
द्वादशीलाभे सर्व्वेऽप्येव पूर्णां त्यक्त्वा खण्डामुपवसेत् ।
तदलाभे गृही पूर्वाभितरस्तूत्तरां विधवापीति
लभ्यते (६२) ।

अथ त्रिस्पृशैकादशी । यदा पूर्व्वदिने दशमी पर-
दिने चैकादशी स्वल्पा ततोद्वादशी रात्रिशेषे त्रयोदशी तदा
सैव सर्व्वैरुपोष्या । एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
अत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति हलायुधधृत-
वचनात् । हेमाद्रिस्तु परिशेषखण्डेस्कान्दं । एकादशीकला
यत्र द्वादशी च क्षयंगता । नक्तं तत्र प्रकुर्व्वीत नोप-
वासोऽगृह्याश्रमे । अत्रच उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्व्यत्यं प्रक-
ल्पयेदिति सामान्यशास्त्रस्य नक्तविधायकविशेषशास्त्रेण

स्पृशापरं तदन्यत्रिस्पृशा च यत्प्रादीनामेव नित्येतिविवेकः, त्रयो-
दश्यान्तुपारणं, विवादिषु च सर्व्वेषु द्वादशांसमुपोषणं । पारणञ्च
त्रयोदश्यामात्रेयं मामकी मुने । हेतुवादीनकर्त्तव्योहेतुना पतते न इति ।
पूर्व्वदिने सूर्य्योदयपूर्व्वमूर्द्ध्वान्तर्यामिण्यैकादशी, परदिने यत्रैकादशी द्वादशी
त्रयोदशीति तिथित्रयं तत्र विकल्पेनोपवासमुक्त्वा पूर्व्वदिने दशमी
विहैकादशी परदिनेच त्रिस्पृशा तत्र त्रिस्पृशायां सर्व्वोपोष्यतां विशेष-
फलञ्च वक्तुमाह (६२) ।

अथ त्रिस्पृशैकादशीति । परतः परदिने द्वादशी न चेदिति
एतच्च रात्रिशेषे त्रयोदशीलाभार्थं, परतोद्वादशी न चेदित्यत्र रात्रिशेषे
त्रयोदशीति क्वचित् पाठः । अत्र पूर्व्वदिने एकादश्याः पूर्णत्वे गृहिणां
पूर्णायामुपवासविधानादेतद्वचनं पूर्व्वदिने दशमीयुक्तैकादशीस्वलाभि-

वाधः । एकादशीकलाऽप्येका द्वादशी यत्र लुप्यते । तत्रोपवासं कुर्वीत निष्कामोविष्णुतत्परः । इत्याह । अत्र परवचनपर्यालोचनया नक्तविधानं कामिनः काम्य-व्रतविषयं । निष्कामस्य नित्योपवासार्थिनोविष्णुपरा-यणस्य गृहस्थस्याप्युपवासइति तत्त्वं । अतएव नित्यं भक्तिसमायुक्तैरित्यनेन पक्षे पक्षे नित्यमुपोषणमित्युक्तं । अतएवात्र द्वादशीहानियुक्ताविज्ञाधिकेति विज्ञायाः सप्तमे प्रकारे पूर्वोक्तरूपे सप्तमग्रान्तु व्यवस्थितिरित्यनेन स्व-वाक्येन विश्वरूपेणाप्येषैव व्यवस्थोक्ता । नचात्र, नि-ष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा । सकामस्तु सदा पूर्वामिति वौधायनोऽब्रवीदिति विष्णुरहस्य-वाक्यात् सकामेन दशमीविज्ञा कार्या निष्कामेण द्वादशीयुक्तैकादशीति वाचस्पतिमिश्रोक्ता व्यवस्थायुक्ता । पूर्वोपदर्शितनक्तबोधकवक्ष्यमाणदशमीविज्ञानिन्दावचन-विरोधात् । विष्णुरहस्यानार्पत्वस्य दानसागरे अनिरुद्ध-भट्टेनाभिहितत्वाच्च यथा लोकप्रसिद्धमेतद्विष्णुरहस्यं

प्रायकृप्तिभिभावः । वाधइति, तेन न दिवसे किञ्चित् भक्षणं कार्य-मितिभावः । हेमाद्रिभावाथं स्फुटयति तत्रपरवचनेनेति । तत्र हेमाद्रौ । द्वादशी हानियुक्तेति परदिने द्वादशीक्षये पूर्वदिने दशमी-युक्तैकादशी द्वादशीहानियुक्ता विज्ञोच्यते साधिकासप्तमीतार्थः । सप्तम्या-न्विति सप्तम्यां विज्ञायामितार्थः व्यवस्थितिः व्यवस्था । न चात्रेति द्वादशीक्षयस्थलइतार्थः पूर्वोपदर्शितेति, नक्तव्रतविधायक-हेमाद्रिद्वित-स्कान्दवचनेनेतार्थः । अनिरुद्धभट्टाभिधानमाह यथेति न परिगृहीतं स्मृतान्तरविरोधे न ग्राह्यमितार्थः, अत्रहेतुतया विशेषणमाह संप्रहृरूप-इति अत्र चकारो हेत्वर्थः संप्रहृरूपमिदानीन्तनरचितमनार्थमितियावत् ।

शिवरहस्यञ्च हयमिह न परिगृहीतं संहरूपञ्च यत्न-
तोऽवधार्येति । यत्तु शिवरहस्यमिति कृत्वा तिथि-
विवेकोऽभिहितं तन्मुनिवचनस्य स्वव्याख्यानसंवादाय । अ-
त्रापि विष्णुरहस्यं (६३) ।

वक्ष्यमाणशुक्लपक्षीयारुणोदयवेधे वैष्णवावैष्णवगृहि-
विधिसंवादायेति । समयप्रदीपेऽपि यत् पूर्वदिने दशमी-
विद्वा परदिने द्वादशीमिश्रा दिनान्तरे च द्वादशी न
वर्द्धते तदा द्वादशीमिश्रैवोपोष्या प्रधानकालानुरोधात् ।
पारणादौ तु द्वादशीवाध एव । एतन्मूलकमेव गौडी-
यवचनं । एकादशी द्वादशीमिश्रा परतोऽपि न
वर्द्धते । गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः ।
एतद्विस्पृशि विस्पृशि च सम्भवत्यविशेषात् ।
अथ दशमीविद्वैकादशी । सा च द्वेधा पूर्व्याहे दशम्या
उत्तराहे द्वादश्या च युता दशम्य निर्मुक्ता चेति, तत्रोभयो
दशमीयुतामनुपोष्य पूर्व्वं द्वादशीयुतामेकादशीं उत्त-
रं शुद्धां द्वादशीमुपवसेत् । एकादशीमुपवसेद्वा-
दशीमथवा पुनः । विमिश्रां वापि कुर्व्वीत न
दशम्या युतां कचिदितिवचनाद्वक्ष्यमानवचनजाताच्च ।

मुनिवचनेति, मुनिवचनस्य यद्वाख्यानं तस्य संवादाय यथार्थव्याप-
नाय नतु स्वतः प्रमाणतयेत्यर्थः । अत्रापि एतदग्रन्येऽपि, विष्णुरहस्य-
मिति उक्तमितिशेषः संवादायेत्यनेनानुयः (६३) ।

वक्ष्यमाणेति शुक्लपक्षेऽरुणोदयविद्वायामवैष्णवानामुपवासः परदिने
वैष्णवानां गृहिणामिति योवक्ष्यमाणविधिस्तत्संवादायेत्यर्थः । तथाच
• विष्णुरहस्यवचनमध्येतद्व्यवस्थाभिधायकमिति । नतु कामिनां विद्वासा-

उत्तरपक्षे विशेषोऽपि वक्ष्यते । यत्तु एतेन दशमीविद्या-
निन्दाबोधकवचनजातानि तान्युभयतोर्वेधे द्रष्टव्यानि ।
दशमीमात्रवेधे तु सैवोपोष्या । एकादशी न लभ्येत
सकला द्वादशी भवेत् । उपोष्या दशमीविद्या ऋषि-
महालकोऽज्ञवीदिति ऋष्यशृङ्गस्मृतेः । ज्ञये पूर्वान्तु
कारयेदिति विश्वरूपनिवन्धाच्च । न द्वादश्युपवासः
प्रमाणाभावात् । एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः ।
इत्यस्य राजाद्यलिखितत्वेनामूलकत्वादिति वर्द्धमानोपा-
ध्यायवाचस्पतिमिश्रमतं । तन्न । तदुपजीव्यहरिनायो-
पाध्यायेन महाजनपरिग्रहीतत्वेन तद्वचनस्याभिधानात् ।
न हि राजाद्यलिखितमेवाप्रमाणं रामायणादेस्तथात्वा-
पत्तेः । न हि दशमीविदेति वचनं राजलिखितं ।
तस्मान्नानादेशीयसंग्रहकारलिखितवचनसंवादादेव प्रामा-
ण्यपरिग्रहइति । उपोष्या दशमीविदेतासा विषय
उदयपूर्ववेधे वक्ष्यते । नवा नानासंग्रह-धृतनानामुनि-
वचनान्यत्रादृता संग्रहकर्तुर्विश्वरूपस्य संवमेतादृशवस्था
युक्ता । तथाच समयप्रदीपे श्रीदत्तोप^{क्रिश्चित}ः । यदि
तु, एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः । विमिश्रां
वापि कुर्वीत न दशम्या युतां क्वचिदिति गौडीय-
वचनं प्रमाणं तदानेनैव विधे द्वेधे एकादशी-

त्रोपवासविधायकं, इदन्तुबोध्यं कामिनां पूर्णायां निष्कामिनां त्रिस्त-
शायामित्येतत् परत्वमपि सम्भवतीति । न चात्रविष्णुरहस्यवचने निष्का-
मस्तुष्टहीत्युक्तं नतु वैष्णवइति कथं तत्सम्वादइतिवाच्यं विष्णुर्पिता-
स्त्रिधाचारः स हि वैष्णव उच्यते इत्यनेन वैष्णवस्यनिष्कामत्वलाभात्

कार्ये द्वादशीर्दिध्युक्त एव द्वादशुपवासः । नचेदं
व्रतान्तरमेव एकादशीसन्दंशपाठात् अथवेत्यनेन पूर्वार्-
पेक्षितविधेश्च । पक्षहानौ स्थिते सोमे लङ्घयेद्दशमीयुता-
मिति वाक्यमुदयपूर्वकालीनदशमीयोगविषयं वचनान्तरं-
बलादिति प्रपञ्चितं जितामित्रादिभिरित्याहुः । तथाच
कालविवेककृत्यमहार्णवयोर्भविष्यपुराणं । एकादशीं
दशायुक्तां वर्द्धमाने विवर्जयेत् । पक्षहानौ स्थिते सोमे
लङ्घयेद्दशमीयुतामिति । वर्द्धमाने सोमे शुक्लपक्षे । पक्ष-
हानौ स्थिते सोमे कृष्णपक्षे । लङ्घयेत् उपवसेत् ।
क्षयमार्गस्थिते सोमे कुर्वीत दशमीयुतामिति कालमाध-
वीयपाठे व्यक्तएवार्थः । केचित्तु । विज्ञाप्येकादशी
ग्राह्या परतोद्वादशी य चेदिति । मुहूर्त्तं द्वादशी न
स्यात्तयोदशां यदा मुने । उपोष्या दशमीविज्ञा सर्व्वे-
रेकादशी तदेति । त्रयोदशां यदा न स्याद्वादशीघटिका-
हयं । दशम्येकादशी विज्ञा सैवोपोष्या सदा तिथि-
रिति मता । नारदीयवचनैरेवम्भूता दशमीविज्ञैवो-

परतोऽपीति । ^{११}चक्रमे परतः परदिने न वर्द्धतेऽपि द्वादशीत्यर्थः ।
द्विस्त्रिंश एकादशीर्दिश्याद्वादशी यदि त्रयोदशीदिन-प्रथमंक्षणे नष्टा
द्विस्त्रिंशति । यदिचैकादशी द्वादशी त्रयोदशीचैकदिने त्रिस्त्रिंशति
अथैतावताग्रन्थेन गृहिमात्रस्य पूर्णैकादशीलामे त्रयोदशीदिने द्वादश्य-
लामे पूर्णायामेवोपवासः नतुत्रिस्त्रिंशदावपि परदिने यत्र विर्द्धैकादशी
परदिने निःसरति द्वादशी-क्षयश्च तत्र त्रिस्त्रिंशायामेव सर्व्वेषामुपवासः,
परन्तु तद्दिने कामिनां वैष्णवेतर गृहिणां न काम्योपवासः किन्तु तेषां
नक्तव्रतं नित्योपवासस्त्वस्येवेति ग्रन्थकृतं पदव्यवसितं प्रतीयते । केचित्तु
उपोष्ये हे तिथौ एकादशी दशौ तिथिः एवोपवासविधानात् एतच्च

पोष्या त्रयोदशां द्वादशीनिर्गमे तु समुच्चुभिर्द्वादश्यु पोष्या
 सकामैस्त्ववाग्नि दशमीविहैव । शुद्धैव द्वादशी राजन्नु-
 पोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिः । तथा, निष्कामस्तु गृही कुर्या-
 दुत्तरैकादशीं सदा । सकामस्तु सदा पूर्वामिति
 वौधायनोऽब्रवीदिति विष्णुरहस्यवचनादिति वदन्ति ।
 अत्र, विज्ञाप्येकादशीत्यादिवचनानां नानादेशीयसंग्रह
 कारधृतनानावचनतत्तद्वाक्यानादनुपदं विषयः स्फुटी-
 भविष्यति । अनार्घविष्णुरहस्यवाक्यमपि उत्तरैकादशी-
 मित्यभिधानान्नोक्तविषयं किन्तु वक्ष्यमाणानुगोदयवेध-
 विषयं । यदग्नि, कुर्यादलाभेसंयुक्तां नालाभेऽपि प्रवे-
 शिनीं । उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदशान्तु पारणं ।
 उदयात् प्राग्दशम्यास्तु शेषः संयोगदृश्यते । उपरिष्ठात्
 प्रवेशस्तु तस्मात्तां परिवर्ज्येत् । इत्यनयोः समूलत्वेऽपि
 अलाभे त्रयोदशां द्वादशालाभे संयुक्तां सूर्योदयात्

गृहिपरं तदन्येषामेकादशपवासः परदिने, तत्रोत्तरां यतिः कुर्यात्
 पूर्वामुपवसेदगृहीत्युक्तेः उत्तरां परदिनसौम्यैकादशीं तदयुक्तदिनमिति
 यावत् । तत्रोपवासइयासामर्थं परदिन एव तिथिध्ययोगस्य बलवत्त्वेन
 नित्योपवाससिद्धेरित्याहुः । सा चेति, दशमीविहैकादशीचेत्यर्थः । पूर्वदिने-
 दशमीयुता सती परदिने द्वादशीयुतत्वेका दशमीनिर्मुक्ति, अपरा तत्र
 द म्यनिर्मुक्ता दशमीयुता परदिने न निर्गता । पूर्वत्र प्रथमविहा-
 स्तुले उत्तरत्र द्वितीयविहास्यले । उभयोर्वेधे दशमीद्वादशोर्वेधे ।
 दशमीमात्रविहादशमीयुक्तदिने क्षयङ्गताचेत् सैवोपोष्याइत्यर्थः, तु शब्दो-
 यदौ यर्थः । राज्ञा भोजराजेन, तदुपजीयेति, भोजराजोपजीयेत्यर्थः ।
 विश्वरूपस्य वा स्यादुपवस्येति निष्कामसकामभेदेन भिद्येत्यर्थः । एका-
 दशीकार्यं एकादशीजन्यफलनिमित्तं द्वादशीविधैर्द्वादशीमथवापुनरि-

प्राग्वक्त्रावलोकनसमये दशम्यायुतां षष्टिदण्डात्मिकामे-
कादशीं कुर्यादित्यर्थः । द्वादश्यां पारणालाभे पूर्णैव परि-
गृह्यत इति प्रचेतोवचनैकवाक्यत्वादितिभावः । लाभे तु
संयुक्ता न ग्राह्या अलाभइति वचनस्वरसात् पूर्णाप्येका-
दशीत्याज्या इत्यनेनैकश्रुतिमूलकत्वाच्च । नालाभेऽपि प्रवे-
शिनौमिति द्वादश्यास्वयोदश्यामनिर्गमेऽपीत्यर्थः । यत्र
दशमी सूर्योदयात् परतः, परदिने चैकादशी द्वादशी
रात्रिशेषे त्रयोदशी चेति त्रिस्पृशा तत्र दशमीविद्वैका-
दशीनिषेधकमिदं । अयमाशयः । एकादश्यां प्रकुर्वन्ति
उपवासं मनीषिणः । उपासनाय द्वादश्यां विष्णोर्य-
द्दियं तथेति भविष्यपुराणवचनात् परदिने द्वादश्यां
विष्णूपासनार्थत्वमेकादश्यापवासस्यावगतं तच्चोक्तविषये
दशमीविद्वैकादश्युपवासमन्तरेण न सम्भवति सोऽप्य-
स्त्वित्याशङ्कोक्तमुपोष्या द्वादशी तत्रेति । एकादशी
द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । तत्र क्रतुशतं पुण्यं

त्वन्नेयद्वादश्युपवासविधेः, नचेदमिति द्वादशीमथवा पुनरिति वचन-
मित्यर्थः ब्रह्मान्तरं एकादश्युपवासव्रतादन्यदेव द्वादशीव्रतं बोधय-
तीति शेषः, एकादशीसन्दंशपाठात् एकादशीव्रतप्रकरणपाठात् पूर्वा-
पेक्षितविधेरिति, विधेः द्वादशीविधेः पूर्वापेक्षितत्वस्य एकादशीव्रते
कालविशेषाकाञ्चयोत्थापितत्वस्य बोधनादित्यर्थः । उदयपूर्वकाली-
नेति, अह्णोदयकालीनेत्यर्थः सर्वैर्गृहस्थवनियतिप्रभृतिभिः । एवम्भूत-
दशाविद्वा उभयवधयुता, संदेति नित्योपवासपरत्वलाभाय । वचना-
नामित्यस्य विषय इत्यनेनान्वयः, नोक्तविषयमिति, पूर्वविकंकादश्या
परदिने न निःसरति द्वादशी च त्रयोदश्यां निःसरति न तत्पद-
मित्यर्थः । अत्र हेतुहतरैकादशीमित्यभिधानादिति परदिने एका-

त्रयोदश्यान्तु पारणमिति वचनात् । त्रयोदश्यामिति नतु द्वादश्यां विष्णुपूजां कृत्वा । नच एकादश्याः परदिने द्वादशीसम्बन्धे द्वादश्युपोष्या इत्यसङ्गतं । एकादशीयुक्तद्वादश्या अपि द्वादशीत्वाक्षतेरित्याहुः । तदप्यशङ्केयं । यतो जीमूतवाहनहलायुधप्रभृतिभिस्तद्वचनमभिहितं यथा श्रुतं व्याख्यातञ्च । हेमाद्रिमाधवाचार्य-प्रभृतिधृतवचनान्तरसंवादिशिष्टाचारपरिगृहीतञ्च । ततश्च तद्वचनस्यार्थान्तरकल्पनं कल्पनमेव । तथाहि । एकादशीमुपवसेद्वादशीमथवा पुनः । विमिश्रां वापि कुर्वीत न दशम्या युतां क्वचित् । इत्यभिधाय कुर्यादलाभ-

दशो निर्गमबोधकादित्यर्थः यदा च पूर्वविहैकादशी परदिने निःसरति तत्रा द्वादशी परदिनगा तत्र सर्व्वरेव उत्तरैकादश्या उपोष्यत्वात् परदिने द्वादश्यनिर्गमे पूर्व्वैकादश्या सर्व्वेषामेव तैरुपोष्यत्वेनोक्तत्वाच्च, न च तत्परत्वसम्भव इति, तेषां विष्णुरहस्यवचनोपादानमनर्थकमिति भावः । यद्वा नोक्तविषयं न विज्ञाप्यैकादशी इत्यादि वचनदत्तविषयपरं तस्य परदिनासम्बन्धरूपोदयविहैकादशीपरत्वादिति भावः । पूर्णवेति उदयादुदयादवेरित्युक्तपूर्णलक्षणाभिप्रायेणदं । लाभेतु त्रयोदश्यां पारणयोग्य-द्वादशीलाभेतिव्यर्थः । तत्रेति न तु प्रवेशिनीसामान्यनिषेधकं तेन दशम्यैकादशी द्वादशी चेति त्रिसृशोपोष्येति । ननु यन्नैकादशीत्यादि त्रियित्रयरूपा त्रिसृशा तत्र प्रवेशिनी सर्व्वथा निषिद्धेवेति तद्व्यवस्थया प्रसक्त्या कथं तन्निषेधकमिदमित्यत आह अयमाशय इति द्वादश्यां विष्णुपूजां कृतेति, त्रयोदश्यामित्यस्यादौ पूरितं तद्वचनं । कुर्यादलाभे संयुक्तामिति वचनं यथाश्रुतं प्रवेशिनीसामान्यनिषेधकं । समूलत्वेऽपीत्यनेन यत् सन्दिग्धमूलकत्वमुक्तं तदपि दूषयति हेमाद्रीत्यादि । ततश्च तद्वचनस्य समूलत्वाच्च समूलत्वं तत्र हेतुरुत्तरैकादशीमित्यभिधानादिति परदिने एकादशी निर्गमबोधनापकतत्सम्वादवचनं प्रदर्शयन्नर्थान्तरकल्पने बाधक-

इत्यादिवचनद्वयं कौर्मैवाभिहितं । तत्र प्रकृतत्वान्न-
दशम्या युतामित्यस्यैवाप्रवादकं विधायकञ्च कुर्यादलाभ-
इत्यादि (६४) ।

एवञ्च संयुक्तैकादशीकरणविधानादलाभइत्यत्रायेका-
कादश्या एव परदिनेऽलाभइति प्रतीयते नतु त्रयो-
दश्यां द्वादश्यालाभोऽनुपस्थितेः । यदुक्तं पूर्णैवेत्येक-
वाक्यत्वं तदपि न भवदुक्तविषये पूर्णत्वा योगात् । तथाच
सौरधर्म, आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता ।
सैकादशीति संपूर्णा विज्ञान्या परिकीर्त्तिता । इत्य-
नेनैकादशीपूर्णत्वस्य सूर्योदयप्राक्कालीनमुहूर्त्तद्वयान्वि-
तत्वेन विशिष्टाभिधानात् । स्कान्देऽपि । प्रतिपत्-
प्रभृतयः सर्वाऽदयादोदयाद्वेः । संपूर्णाइति विख्याता-
हरिवासरवर्जिताः । अतस्तदुक्तपूर्णाविषये पूर्व्याया विज्ञ-
त्वात् परेकादश्युपोष्या । कुर्यादलाभे संयुक्तामित्य-
नेन द्वादश्यामेकादश्यालाभे संयुक्तां प्रातर्वक्त्रावलोकन-
समयविज्ञां कुर्यात् अथाद्वादश्यामेकादशीलाभे तादृश
विज्ञां न कुर्यादित्यवगतेस्तत्र परोपोष्येति गम्यते ।
एतद्विषये, षष्टिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे

माह तथाहीत्यादि, कौर्मै एवेत्यनेन समूलत्वं दर्शितं प्रकृतत्वात् प्रकान्ता-
त्वात् भवदुक्तविषये अरुणोदयकालीनदशमीविधविषये । अर्थादलाभा-
दित्युपादानात् अन्यथा तद्वार्थं स्यादिति भावः (६४) ।

संकीर्णा विज्ञा अत्रापि पूर्वदिने अरुणोदयविज्ञा परदिनगायत्र
तत्रापीत्यर्थः नीचेत् त्रयोदशाद्वादश्यालाभे एकादशीमुत्तीर्येति द्वादशां
पारणनियमादितिभावः । द्वादश्या आद्यपादमुत्तीर्येतिपाठः । तत्रापि

परे । अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विनेति-
सङ्गच्छते । तथा कालमाधवीये गारुडं । आदित्यो-
दयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिका । संकीर्णैकादशी नाम
त्याज्या धर्मफलेप्सुभिः । अत्रापि त्रयोदश्यां द्वादश्य-
स्त्राभएव परोपोष्येत्यवधेयं । नचेत्तत्र पूर्वामुपोष्य
परदिने द्वादश्याद्यपादमुत्तीर्य पारणं कुर्यादिति ।
विज्ञाप्येकादशी ग्राह्या परतोद्वादशी नचेदित्यादि
प्रागुक्तवचनैर्भ्यः । अथैवं विज्ञापूर्णयोर्व्यवस्थायामविशेष-
इति चेत् । द्वादश्यां पारणालाभे पूर्णैव परिगृह्यते ।
इत्यविशेषाद्वैष्णवेनापि पूर्णोपोष्या । अरुणोदयविज्ञा तु
द्वादशीपारणस्यालाभेऽपि वैष्णवैर्नोपोष्या किन्तु खण्डैका-
दश्युपोष्येति विशेषः । दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरु-
णोदयः । नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनेकादशीव्रत
मिति गारुडं वैष्णवेनैव्यभिधानात् । तत्रापि कृष्णपक्षे-
ऽरुणोदयविज्ञैवोपोष्या शुक्लपक्षे तु न तथेति विशेषः
एकादशीं दशायुक्तां वर्द्धमाने विवर्जयेत् । पक्षहानौ

परदिननिःसृतप्रागरुणोदयविज्ञैकादशी स्थलेऽपीति, चेन्निति, अस्य एका-
दशी द्वादशी चेतिवचनस्य अस्य च विषयेत्यनेन बाधकत्वमित्यनेन चान्वयः
उदयोपरिविज्ञाया एकादश्याः परदिने विषयस्य त्रिसृशैकादश्याप-
वासरूपस्य सभवात् अरुणोदयविज्ञा च पूर्णाचेति ते अरुणोदयविज्ञा-
पूर्णं विषयो ययोस्तयोर्विशेषवचनयोर्बाधकत्वेनेत्यर्थः ते च वचने विज्ञा-
प्येकादशीग्राह्या परतोद्वादशी नचेदिति द्वादश्यांपारणालाभे पूर्णैव
परिगृह्यत इति, विशेषत्वञ्चास्य सामान्यत्रिसृशाविषयकवचनमपेक्ष्य,
तथाच सामान्यविशेषयोर्दिशेषविधेर्वैलवत्त्वात् त्रिसृशाविषयकवचनस्य
सामान्यस्य चाद्वयोदयविज्ञापूर्णा परदिवसीयेतरत्रिसृशा विषयकत्वमिति-

स्थिते सोमे लङ्घयेद्दशमीयुतामित्येकवाक्यत्वात् ।
 एतच्छ्रुतपक्षैकादशीसंवादाय । निष्कामस्तु गृही
 कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा । सकामस्तु सदा पूर्वामिति
 बौधायनोऽब्रवीदिति विष्णुरहस्यवाक्यमिति । अथा-
 नृणोदयविज्ञोत्तरैकादशी पूर्णोत्तरैकादशी च द्वादश्या-
 स्त्रयोदश्यामनिर्गमे सञ्चरेव कथं नोपोषाते । एका-
 दशी द्वादशी च परतोद्वादशी नच । तत्र क्रतुशतं
 पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति वचनादिति चेन्न ।
 अस्योदयोपरिविज्ञैकादशीपरदिने विषयसम्भवात् नारुणो-
 दयविज्ञापूर्णाविषयकविशेषवचनवाधकत्वमिति । अस्म-
 न्मते तु नालाभेऽपि प्रवेशिनीमित्यनेन अलाभेऽपि
 परदिने एकादश्यालाभेऽपि सूर्योदयानन्तरवेधमात्र-
 निषेधः । भवतांमते परदिन एकादशीलाभ एवेति
 सङ्कोचः स्यात् । उपोषा द्वादशीत्यत्र द्वादशीपदस्य
 एकादशीयुक्तद्वादशीपरत्वे प्रमाणं नास्ति लक्षणा च
 स्यात् । किन्तु द्वादशीमथवा पुनरित्यस्या प्रवेशिन्य-
 न्तरितकेवलद्वादशीपरत्वप्रदर्शनार्थं नालाभेऽपि प्रवेशिनी
 मिति । तथा च कालविवेके जीमूतवाहनः । एका-
 दशी दशाविज्ञा परतोऽपि न वर्द्धते । गृहिभिर्यति-

भावः । प्रवेशिनी तु कदाचिदपि नोपोष्येत्याह अस्मन्मतेत्विति नालाभे-
 पीत्यपिना परदिने एकादशीलाभ इति लभ्यते तथाच प्रवेशिनीमात्रे
 नोपवास इतिपर्यवसितमुपदर्शयति सूर्योदयानन्तरवेधमात्रे निषेधइति
 सङ्कोचइति तथाच दशमीविज्ञां वर्जयेदित्यत्र परदिने एकादशीलाभ-
 इति विशेषणज्ञानं परदिने एकादश्यालाभे विज्ञायां उपवासविधि-

भिश्चैव सैवोपोषा सदा तिथिरिति भविष्य-
पुराणीयात् । दशा दशमी, तत्र द्वादशीदिने एका-
दशीकलार्द्धमात्रस्राप्यनिर्गमे दशम्या विद्वैकादशी उपो-
ष्येति प्रचरति शास्त्रार्थः स तु सौरधर्मीत्तरकूर्मपुरा-
णादिविरुद्धः । तथाच सौरधर्मीत्तरे । एकादशीमुप-
वसेद्वादशीमथवा पुनः । विमिश्रां वापि कुर्वीत न
दशम्या युतां क्वचित् । कौर्म्ये । एकादशीमुदवसेद्वादशी-
मथवापुनः । विमिश्रां वापि कुर्वीत न दशम्या
युतां क्वचित् । कुर्यादलाभे संयुक्तां नालाभेऽपि प्रवे-
शिनीं । उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणं ।
उदयात् प्राग्दशम्यास्तु शेषः संयोगद्वेषाते । उपरि-
ष्ठात् प्रवेशस्तु तस्मात्तां परिवर्जयेत् । अस्यार्थः । द्वादश्यां
कलार्द्धमात्रमयेकादश्यान्निर्गमे यदि दशमी नोदयं
स्पृशति तदा संयुक्ताच्यते सैवोपोषा अथोदयं स्पृशति
तदा सैव प्रवेशिनीपदवाच्या तां विहाय द्वादशीमेवो-
पवसेत् तदिदमुक्तं नालाभेऽपि प्रवेशिनीमिति । सौर-

कल्पनञ्च गौरवयेतिभावः । यच्चोक्तं विद्वापरदिने एकादश्यादि-
तिथित्रयस्मिन् तद्दिने उपवासविधायकमुपोष्या द्वादशी तत्रेतिवचन-
मितिद्वादशीपदं एकादशीपरमिति तदपि दूषयति एकादशीयुक्तेति,
किन्त्वित्यादि । द्वादशीमथवा पुनरित्यस्य यत् शुद्धद्वादशमुपवासपरत्वं
तत् कुत्रेत्याकाङ्क्षायां तत्स्थलमाह नालाभेऽपि प्रवेशिनीमित्यनेन सूख्य-
दयानन्तरं विधमात्रं निषिद्धं तत्परदिने एकादश्यालाभे शुद्धद्वादश-
पोष्यादित्यवेदयितुमाह उपोष्या द्वादशी तत्रेतिभावः । परतोऽपि परदिने
च न वर्धते न निःसरति । एकादशीशुद्धैकादशीद्वादशीं शुद्धद्वादशीं
विमिश्रां द्वादशीयुतां । दशम्या युतां उदयानन्तरदशमीयुतां क्वचिदि-

धर्मात्तरे सूतउवाच । कीदृशस्तु भवेद्देधो योगोवि-
प्रेन्द्र कीदृशः । योगवेधौ समाचक्षु याभ्यां दुष्टमुपो-
षणं । व्यास उवाच । या तिथिः स्पृशते सूत
प्रातर्वक्त्रावलोकिनी । स वेधइति विज्ञेयोयोगः सूर्यो-
दयी मतः । सूर्योदयात् प्रागन्योन्यमुखावलोकन-
योग्यं प्रातःकालं यदि दशमी स्पृशति नतूदयं स
वेधइति परिभाषितं यस्य कूर्मपुराणवचने शेषः
संयोगइत्युक्तं । यस्य तूपरिष्ठात् प्रवेशस्त्वित्युक्तं सोऽनेन
योगः सूर्योदयी मतइत्युक्तं (६५) ।

परिभाषितत्वादेवास्य परस्परविरोधो न वाच्यः ।
तेन सूर्योदयकाले दशमीस्पृष्टैकादशी न कदाचि-
दुपोषा । किन्त्वैकादशी निःसरतु न निःसरतु वा
त्युक्तेः । ननु त्रियामारजनीं प्राङ्गुरित्यादिवचनवलात् प्रदोषे घटिका
युग्मंप्रभातेघटिकादयं । दिनवत्सर्वकर्माणि कारयेन्नविचारयेदित्यादि
वनमाञ्चाण्योदयकालस्यापि दिनत्वतिदेशात् अत्र दशमीयोगे एकादशी-
त्याज्या न वेत्याकाङ्क्षायामाह कुर्यादलाभ इति । अत्र प्रवेशिनीस्थले ।
संयुक्तलक्षणमाह उदयात् प्रागिति उपरिष्ठादिति उदयस्येत्यर्थः । दशम्याः
शेष इत्यनुषङ्गेनान्वयः प्रवेशइत्यास्यच उच्यते इत्यनुषङ्गेनान्वयः तां संयोग-
युतां प्रवेशयुताञ्च । व्यश्याभेदायसंयोगप्रवेशभेदेन वेधद्वयमुक्तं साच
व्यश्या दर्शिता कुर्यादलाभइत्यादिना । सैवोपोष्येति द्वादश्यां
पारणालाभे द्वादशग्रामेकादशनिर्गमे चेतिशेषः । एवञ्च भविष्य-
पुराणवचने दशाविज्ञेयस्याण्योदयविज्ञेयार्थः । सूर्योदयी सूर्योदय-
कालीनः (६५) ।

परिभाषितत्वादेवेति परिभाषाया स्तत्तद्व्यत्ययसंज्ञाया व्यवस्था-
भेदाय कृतत्वादेवेत्यर्थः । एवकारेण सङ्गोदो नदीदिक इति सूचितं ।
व्यवस्थाभेदस्तु वेदे शब्दान्तरेण कथित इति भाष्ये परस्परविरोधः ।

द्वादशीवोषोषा । यदा तु वक्त्रावलोकनमात्रं स्पृशति दशमी नोदयं परदिने चैकादशी न निःसरति तदा एकादशीं वेधवतीमुपवसेत् । एकादशी दशयुक्तेत्यादि दशमीयुतामिति दशम्याहीत्यादिकमप्यस्मिन् विषये बोद्धव्यमिच्छाह स्म । स्मृतिमहार्णवे भोजदेवोऽयेवमेव वचनमाह । एवमेव कालकौमुदी । तस्मात् पूर्वोक्तामात्स्यकौर्मनारदीयवचनानां । दिग्भीरुद्रे समायुक्ते जयेऽहनि तथागरे । उपवासस्तु पूर्वदुर्नोपवासः परेऽहनि । इति विष्णुधर्म्मोत्तरीयस्याप्यरुणोदयविज्ञायामिव व्यवस्था नतुव्यवस्थान्तरं जीमूतवाहनलिखितकूर्मपुराणसौरधर्म्मोत्तरविरोधात् । एवमन्यान्यपि वचनानि व्याख्येयानि संवत्सरप्रदीपे हलायुधोऽप्येतन्मतानुसारी सन्निदमधिकमुक्तवान् यथा । अरुणोदयवेलायां दशमी सङ्गता यदि । उपोषा द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यान्तु पारण । दशमीशेषसंयुक्तोऽदि स्यादरुणोदयः । वैशाखेन न कर्त्तव्यं तद्विनैकादशीव्रतं इत्यादिवचनेषु अरुणशब्द आदित्यवाचकोवोद्धव्यः अरुणोभास्करेऽपि स्यादित्यभिधानात् । तस्मादेकादशी

कूर्मपुराणेऽरुणोदयकालीन दशमीयोगे संयुक्तेति संज्ञा उदयानन्तर संयोगे वेधसंज्ञा सौरधर्म्मोत्तरं तद्वैपरीत्यमिति परस्परविरोधः । इत्याह इति जीमूतवाहनइत्यनेनास्यान्वयः । सवचनं प्रमाणवचनसहितं । तस्मात् प्रवेशिन्याः सर्वदा निषेधात् । पूर्वोक्तेति केचिच्चित्यादिनोक्तानां विज्ञाऽप्येकादशीप्राज्ञा इत्यादिवचनानामित्यर्थः । दिग्भिः समायुक्तोऽद्रे इत्यन्वयः दिक्पदं दशमीपरं । बहुवचनमनेकस्थलाभिप्रायेण रुद्र एकादशी

त्याज्या दशमीपलमिश्रिता । उपोष्या द्वादशी शुद्धा
त्रयोदश्यान्तु पारणं । यत्तु । द्वादश द्वादशीर्हन्ति
त्रयोदश्यान्तु पारणमिति तत्परदिने द्वादशीलाभे तां
त्यक्त्वा पारणे वोढव्यं (६६) ।

हेमाद्रिरपि दशमीविद्यायामुपवासानुपवासविधाय-
कानि वचनानि यथाक्रमं सकाममुमुक्षुविषयकाणि, यथा
कौर्म्ये, द्विस्पृशैकादशी यत्र तत्र सन्निहितोहरिः ।
तामेवोपवसेन्मर्त्यः सकामोविष्णुतत्परः । दशमीं द्वाद-
शीञ्च या स्पृशति सैकादशीद्विस्पृक् । सुमन्तुसयत्रतौ ।
दिनक्षये तु शुद्धाच द्वादशी मोक्षकाङ्क्षिभिः । उपोष्या
दशमीविद्या नोपोष्यैकादशी सदा । पुत्रवद्बृहन्नात्रेण
दशमी विद्या नोपोष्या किन्तु शुद्धा द्वादश्युपोष्या । यथा
पितामहः, एकादशीदिनक्षये उपवासं करोति यः ।
तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डद्वेयथा । दिन-
क्षये तु संप्राप्ते नोपोष्या दशमीयुता । यदीच्छेत्
पुत्रपौत्राणामृद्धिं सम्पदमात्मनः । एकादश्यां यदा
तथापरेश्वरि क्षये सति द्वादशीक्षयेसति एकादश्यादितिथित्रयस्पर्शं
सतीतियावत् । अरुणोदयविद्यायामेवेति, तथाच पूर्वोक्तमत्स्यपुराणादि-
वचनेषु विहापदं अत्र च समायुक्तपदमरुणोदयविद्यापरमित्यर्थः । व्यव-
स्थान्तरं उदयोपरिविद्यायामुपवासपरत्वं इदं वक्ष्यमाणं । अत्र पूर्व-
वचनस्यापि वैष्णवपरत्वं परवचने वैष्णवपदश्रवणात् तथाचारुणोदयपदं
यथाश्रुतं सङ्गच्छतइत्यवधेयं । वोढव्यमित्यन्तोहलायुधग्रन्थः (६६) ।

हेमाद्रिरपीति । आहिति परेणान्वयः । दशमीविद्यायामित्यादि-
तत्र दशमीविद्या सकामैरुपोष्या मुमुक्षुभिर्निष्कामैरनुपोष्येत्यर्थः । दशमीं
दशमीयुक्तपूर्वं दिनमरुणोदयकाले दशमीयोगेऽपि पूर्व दिनमिति यावत्

वत्स दिनक्षयतिथिर्भवेत् । तत्रोपोष्या द्वादशी स्थाप्यो-
दश्यान्तु पारणं (६७) ।

व्यासः । दशमीमिश्रिता पूर्वा द्वादशी यदि लुप्यते ।
एकादश्यां महाप्राज्ञ उपवासः कथं भवेत् । शुद्धैव
द्वादशी राजनूपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिः । पारणान्तु त्रयो-
दश्यां पूजयित्वा जनाङ्गनं । भविष्ये । दशमीशेष-
संयुक्तो यदि स्यादशुभोदयः । वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दि-
नैकादशीव्रतं । ब्रह्मवैवर्त्तः, चतस्रो घटिकाः प्रातर-
शुभोदय उच्यते । यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भः सदृशः
स्मृतः । त्रियामां रजनीं प्राहुस्तत्प्रायान्तचतुष्टयं ।
नाडीनां तदुभे संधेः दिवसायान्तसंज्ञिते । तथा, नन्दा
शरीरं देवस्य भद्रा ह्यात्माक्षयोमतः । तस्मात् सरोगं
त्यक्त्वा इमात्मानमुपवासयेत् । नन्दा एकादशी । भद्रा
द्वादशी । तथा, वरमेकादशी त्याज्या न कार्या दश-
द्वादशी द्वादशीयुक्तदिनं परदिनमितियावत् यैकादशीमृशति सा द्विस्-
गित्यर्थः एकस्मिन्दिने दशमीद्वादशीयुक्तत्वेन द्विस्गित्युक्तौ तस्याः
प्रवेशिनीत्वेन कस्याप्यनधिकायात् । काचतु एवम्भूतद्विस्त्वं प्रवेशिन्यपि
सकामैरुपोष्येति हेमाद्रिमतमित्याहुः । दिनक्षये एकादशीक्षये चेत
निश्चितं शुद्धाएकादशीयोगरहिता दशमीविषैकादशीनोपोष्येत्य-
न्वयः (६७) ।

व्यासइति पूर्वाएकादशी । तत्परदिने द्वादशीलुप्यते द्वादशीक्षय
एकादश्यादिति त्रयस्पर्शइति यावत् । शुद्धा मिश्रिता यद्वादशमीयुत
पूर्वाएकादशी अनन्तरं रात्रिशेषे द्वादशी परदिनेच लुप्यते तत्र शुद्धा
एकादशीयोगरहिता द्वादश्युपोष्यत्यर्थः । यतीनां स्नानकालोऽयमिति
अशुभोदयकालस्य दिनत्वातिदेशकं त्रियामामिति तदुभेतेष्वेकादश्यादिव
चतुष्टयमन्तर्दण्डचतुष्टयञ्च अशुभोदयदण्डचतुष्टयस्य रात्रित्वनिरासेन पा

मीयुता । इत्यरुणोदयवेधनिषेधवाक्यं यदा द्वादश्यां कियन्मात्रायेकादशी दृश्यते त्रयोदश्याच्च कियन्मात्रा द्वादशी दृश्यते तदा पूर्वा त्याज्या इत्येतत्परं (६८) ।

काम्यैकादशीव्रतविषयं वा । अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । न तत्रैकादशी कार्या धर्मकार्थदायिनी, इति श्रवणादित्याह । पाश्चात्यनिर्णयामृते भविष्योत्तरीयं । अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । सा विद्वैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणं भविष्यपुराणीयमेतदिति माधवाचार्यः । ततश्चारुणोदयवेधे तु भागवतैर्नोपवासः कार्यः । स कालः स्कान्दे उक्तोयथा । उदयात् प्राक्चतसस्तु नाडिका अरुणोदयः । तत्र स्नानं प्रशस्तं स्यात्तद्वि पुण्यतमं स्मृतं । विश्वादर्शं, वेधसूदये निषिद्धः । दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः । तेन दुष्टं हरिदिनं तद्वत्तममुराय हि, इति स्मृतेः । अत्र दत्तं जम्भामुराय त्विति माधवाचार्यः पठति । कालमाधवीये माधवाचार्योऽपि, ब्रह्मवैवर्तः,

दिनत्वातिदेशः तेन तत्र दशमीयोगे तद्विषयीकादशी विद्वाभवातीत्यर्थः । देवस्य विष्णोः । सरोगंदशमीयुतं सर्व्ववृत्तिद्विहययोग एकदिनवृत्तित्वं । अरुणोदयनिषेधकमिति, योगमात्रस्याभिधानात् । यद्वा अरुणोदयनिषेधकमपीति तदर्थः । ननु अरुणोदय विद्यायामप्युपवास श्रवणात् कथं तन्निषेधइत्यतश्च यदेत्यादि द्वादश्यां एकादशनिर्गमे पारणायोग्यत्वे वाऽरुणोदयविज्ञायां उपवास विधानान्न विरोधइतिभावः । स्थलविशेषकल्पनां विनाप्याह (६८) ।

काम्यैकादशीव्रतविषयंवेति अत्र वाकारोऽनास्थायां हिस्सृशैकादशी । यत्रेति प्रागुक्तकूर्मपुराणवचनविरोधात् एतद्वचनेऽरुणोदयकाले त्वित्यत्र-

कीदृशस्तु भवेद्वेधोयोगोविप्रेन्द्र कीदृशः । योगवेधौ
समाचक्ष्व याभ्यां दुष्टमुपोषणं । चतस्रोघटिकाः प्रातर-
रुणोदयनिश्चयः । चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलो-
दितः । अरुणोदयवेधः स्यात् सार्धं नु घटिकाद्वयं ।
अतिवेधोद्विघटिका प्रभासन्दर्शनाद्वेधः । महावेधोऽपि
तत्रैव दृश्यतेऽर्कोन दृश्यते । तुरीयस्तत्र विहितोयोगः
सूर्योदये वुधैः (६६) ।

तथा । यातुधानव्रतं योगे महावेधे तु राक्षसं ।
जम्भामुरस्यातिवेधे मोहिते वै प्रवेशिनी, इत्यनेन तत्त-
देकादशी फलं तत्तदनुरः प्राप्नोतीति विशेषः । घटिका
दण्डं । उदयात् प्राक्चतसस्तु नाडिका अरुणोदयः,
इति स्कान्दनारदवचनैकवाक्यत्वात् । कण्वः । उदयो-
परिविद्धा तु दशम्यैकादशी यदि । दानवेभ्यः प्रीणनार्थं
दत्तवान् पाकशासनः । गारुडं । दशमीशेषसंयुक्तो-
यदि स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्य वैष्णवेन तद्दिनेकादशी-
रुणपदस्य सूर्यपरत्वात् अतएवतुकारोऽपि सङ्गच्छते अन्यथा पर-
दिनगत्वेऽपि द्वादश्याः सर्वैरुपोष्यत्वात्तदुपादानमनर्थकं स्यादिति ।
केचित्तुपुनररुणोदयनिषेधकवचनजातं वैष्णवपरमित्याहुः । प्रान्तं शेषं ।
तद्वत् मसुरांयहीतत्र । सार्धं अर्धघटिकासहितं घटिकादण्डः । तथाच
षट्पञ्चाशदण्डोपरि सार्धदण्डद्वयमध्ये दशमीयोगश्वेदरुणोदयवेधः ।
द्विघटिकायां योगोऽतिवेधः । प्रभासन्दर्शनात् तत्पर्यन्तं अत्र दण्ड-
द्वयं न सम्पूर्णं प्रथमार्धदण्डस्यारुणोदयवेधगतत्वात् परदण्डस्य किञ्चिद-
भागमा महावेधगतत्वाच्चेति । अत्रैवारुणोदयकालमध्ये एव न
दृश्यतेइति तेन सूर्यदर्शनाव्यवहितप्राक्क्षणपर्यन्तं सूर्यदर्शनसंशययोग्य-
काले दशमीयोगोमहावेधइति (६८) ।

. वाष्कलोसुरविशेषः । मोहितं मोहिताख्यासु मोहिनीतिपाठे ।

व्रतं । उदयात् प्राग्यदा विप्रमुहूर्त्तद्वयसंयुता संपूर्णैका-
दशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद्गृहीत्यादि वचनजातात् सूर्य्यो-
दयानन्तरविद्धा सर्व्वेरेव नोपोष्या । अरुणोदयविद्धा
तु वैष्णवैर्नोपोष्या इत्याह । तेन जीमूतवाहनप्रभृतीनां
मते सूर्य्योदयानन्तरदशमीविह्वैकादशीं पप्रित्यज्य शुद्धां
द्वादशीमुपोष्य द्वयोदशां पारणमिति वर्त्तुलार्थः । तथाच
कालनिर्णये स्मरति । अतिवेधमहावेधा ये वेधास्तिथिषु
स्मृताः । सर्व्वेऽप्यवेधाविज्ञेयावेधः सूर्य्योदये सति । एवञ्च
सूर्य्योदयकालीनवेधः सर्व्वथा त्याज्यः । अरुणोदयवेधे
तु प्रतिप्रसवसत्त्वात् कचिद्दुष्टाद्यत्वमिति । अत्र
गौडीयानां विशेषतोदेशाचारादुदयोपरिविद्धा सर्व्वथा
नोपोष्या । तथाच मरीचिः । येषु स्थानेषु यच्छौचं
धर्म्माचारश्च यादृशः । तत्र तन्नावमन्येत धर्म्मस्तत्रैव
तादृशः । येषु देशेषु ये देवा येषु स्थानेषु ये द्विजाः
येषु स्थानेषु यत्तोयं या तु यत्नैव सृत्तिका । सैवतत्र
प्रपूज्या स्थात्तेषु कृत्यं विधीयते । राजमार्त्तगडे भोज-
देवः । देशाचारस्तावदादौ नियोज्योदेशे देशे या स्थितिः
सैव कार्या । लोकद्विष्टं पण्डितानाचरन्ति शास्त्रज्ञो-
ऽतोलोकमार्गेण यायात् । अतएव यत्र न्यायागमयोर्न
निश्चायकता तत्रानृषिरसर्व्वज्ञस्य धर्म्मतत्त्वसाक्षात्-

मोहाख्यासुरसम्बन्धिनीत्यर्थः । प्रवेशिनी । सार्धदण्डद्वये दशमीयुतैका-
दशी तत्रैवेत्येवकारेण उदयात् उदयपर्यन्तस्थायिन्याः संकीर्णायाम्ब्राह्मि-
नोपोष्येत्याह इति पूर्व्वोक्तं माधवाचार्य्य इत्यनेनास्यान्वयः । तिथिषु
'एकादशीषु ये वेधा महावेधास्तते सर्व्वे अवेधाः कचिद्दुष्टाः सूर्य्योदये

कारासम्भवाच्छिष्टाचारं प्रमाणमाह हेमाद्रिनिवस्ये
व्यासः (७०) ।

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयोविभिन्ना नासौ मुनिर्यस्य मतं
न भिन्नं । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो-
येन गतः स पन्थाः । स्कान्दे, येषां विश्वेश्वरे विष्णौ
शिवे भक्तिर्न विद्यते । न तेषां वचनं ग्राह्यं धर्मनिर्णय-
सिद्धये । कालमाधवीये, यस्मिन् देशे यस्मिन् काले
येषु शिष्टेषु नीरागद्वेषस्य स्वस्य प्रामाण्यातिशयबुद्धिस्तदा
तादृशस्याचारस्य मुख्यत्वमिति । एतदभिप्रेत्य गुरोः
शिष्यानुशासने तैत्तिरीयाः समामनन्ति । अथ ते
यदि धर्मविचिकित्सा वृत्तिविचिकित्सा वा स्यादये
तत्र ब्राह्मणाः सम्यग्दर्शिनोयुक्ता आयुक्ता अरुद्धाधर्म-
कामाः स्युर्यथा ते तत्र वर्त्तेरन् तथा तत्र वर्त्तेया-
द्वति । सम्यग्दर्शिनः शास्त्रतत्पराः युक्ता युक्तिकुशलाः
आयुक्ता स्तदर्थानुष्ठाननिरताः अरुद्धा क्रोधादिवर्जिताः
धर्मकामा जीवन्मुक्तवत् कर्मण्योदासीन्यमकुर्वन्ना-
द्वतार्थः । अतोदशमीविज्ञानिन्दावचनान्यविशेषाद्विश-
निर्मुक्तायामपि । यथा स्कन्दपुराणं, दशम्यैकादशी

सति यो वेधः सर्वदा दुष्ट इत्यर्थः । ये देवा उपास्याद्वति
शेषः । द्विजाः उत्तमत्वेन प्रसिद्धा यत्तोयं शुद्धत्वेन शिष्टैर्व्यवहियमाणं
यत्रसैवमृत्तिकेत्यन्वयः । तत्तत्कर्मणि नियोज्यमानाः । तत्रदेशे सैव-
देवादिविततिः प्रयोक्तव्या उपादेयास्तेषु देवादिविषु कृत्यं पूजा-
दिकं (७०) ।

अनृपेः ऋषिभिन्नस्य ऋषिज्ञानार्थः तेनासर्वज्ञस्येत्यर्थः । अप्रतिष्ठः
अनवस्थादुःखः तदुक्तं यत्रेनापादितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमद्भूमिः । अभि-

विद्या गांधारी तामुपोषिता । तस्याः पुत्रशतं नष्टं
तस्मात्तां परिवर्जयेत् । तथा, सुरायाविन्दुना स्पृष्टं
यथा गाङ्गं जलं त्यजेत् । तथा चैकादशीं रम्यां
दशम्या दूषितां त्यजेत् । ये कारयन्ति कुर्वन्ति
दशम्यैकादशीयुतां । आलोक्य तन्मुखं ब्रह्मन् सूर्य-
दर्शनमाचरेत् । यैः कृता दशमीविद्या जडवाक्यात्तु-
मानवैः । ते गता नरकं घोरं युगानामेकविंशतिं ।
ब्रह्मवैवर्तः । दशमीशेषसंयुक्तां यः करोति विमुढधीः ।
एकादशीफलं तस्य नश्येद्वादशवार्षिकं (७१) ।

तत्र संक्षेपः । पारणदिने द्वादशीलाभे सर्व्वएव
पूर्णां त्यक्त्वा स्वर्ण्डामुपवसेत् । तदलाभे गृही पूर्वां
तदन्यः परां विधवापि । यदा तु पूर्व्वदिने दशम्या
उत्तरदिने द्वादश्या युतैकादशी तदोत्तरामुपोष्य द्वादश्यां

युक्ततरैरन्यैरन्यथै वोपपद्यते, इति । मतंदर्शनं संहिता न्यायादिशास्त्रं
तदपि विभिन्नमिति शेषः कचिद् परस्परविरुद्धार्थकमितितदर्थः । निहितं
गुहायां गुहायां निहितमिव उच्छन्न-प्रच्छन्नश्रुतिषु स्थितमित्यर्थः ।
शिवे शिवेच, शिष्टेषु आचारिषु प्रामाण्यातिशयबुद्धिः प्रमाणसिद्धताव-
धारणं बहुभिर्गृहीतत्वादिनिति शेषः । तादृशस्याचारस्येत्यभेदान्वयः ।
यद्वाशिष्टेषु भ्रमप्रमादादिशून्यतया प्रश्रितेषु प्रामाण्यं प्रमादत्वं कर्त्तरि
श्लुट् । प्रमाश्रयत्वं प्रमा च शास्त्रतत्त्वादिविषयिका । तादृशस्य जनस्य
य आचारस्तस्येत्यर्थः । ते तव विचिकित्सा संशयः स्यादिति तदेति शेषः
यत्नं यस्मिन् काले देशेचेत्यर्थः । जीवन्मुक्तवदित्यतिरिक्ते दृष्टान्तः ।
तथाच जीवन्मुक्ता यथोदासीनास्तथानित्यर्थः । दशम्यनिर्मुक्ताया-
मपि (७१) ।

अत्रेदमवधेयं । उपोष्य हेति धीतत्रेति हेति धी एकादशीद्वादश्यौ
उभययुक्तदिनमितियावत् एकादशी द्वादशी च तद्वसन्निहितो हर्षः ।

पारणं कुर्यात् । परदिने द्वादश्यनिर्गमे त्रयोदश्याम
 पीति । यदा सूर्योदयानन्तरं दशमीयुतैकादशी अथच
 परदिने न निःसरति तदा तां विहाय द्वादशीमुपवसेत् ।
 यदा तु सूर्योदयात् प्राक्कालीनदशमीविद्वैकादशी
 परदिने च न निःसरति तदा तामुपवसेत् । यदा तु
 तथाविधा सती परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च
 द्वादशी तदा तां विहाय खण्डामुपोष्य द्वादशां
 पारयेत् । यदा तूभयदिने तद्विद्वैकादशी परदिने च
 न द्वादशी तदा षष्ठिदण्डात्मिकां विद्वामुपोष्य परदिने
 द्वादशाः प्रथमादमुत्तीर्य पारयेत् वैष्णवस्तत्रापि शुक्ल-
 पक्षे परामुपोष्य त्रयोदशां पारयेदिति । सर्व्वस्यां
 कृष्णैकादशां वैष्णवानां सगुच्छाणां गृहस्थानामप्युपवासो-
 नित्यः । ब्राह्मणस्य तु विशेषतो नित्यः । वैष्णवतरेषां
 तादृशाणां हरिशयनमध्यवर्त्तिनीषु कृष्णैकादशीपूपासो-
 नित्यः । अपुच्छवतां गृहिणान्तु सर्व्वस्वेव नित्याधिकारः ।
 काम्योपवासे तु अविशेषेणैव सर्व्वेषामधिकारः । नित्योप-
 वासे रविशुक्रादिदोषोनास्ति । अष्टाब्दाधिकापूर्णाशीति-
 वत्सरो मानवो नित्याधिकारी । विधवायास्तु सर्व्व-
 उग्रोत्थरजनौमेकां ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति विष्णुपुराणवचनैकवाक्यत्वात्
 अत्र विष्णुपीणनतत्परइति श्रवणात् द्वादशां पारणालाभे पूर्णैव परि-
 गृह्यते इतिवचनं पूर्व्वामुपवसेदगृहीति वचनञ्चावैष्णवपरं द्विसृष्टैका-
 दशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः । तामेवोपवसेन्नार्थः सकामोविष्णुतत्-
 परइति कूर्मपुराणवचनस्यापि द्वेतिथौ एकादशीद्वादश्योस्तृशतः यद्दिनं
 तद्विष्णुक् तद्दिनवृत्तिरेकादशीति यावत् । यथा द्विसृक्शब्देन तिथितय-
 युक्तदिनवृत्तिरेकादशी लभ्यते तथाच पूर्णापरदिवसीयखण्डतिथिपरत्वं

स्वेव नित्याधिकारः । अत्र मलमासादिदोषोनास्त,

तथा पद्मपुराणे । द्वादशीमिश्रिताग्राह्या सर्वत्रैकादशीतिथिः । द्वादशी
च त्रयोदश्यां विद्यते यदिवा न वेति । तथा, एकादशीकलाप्येका द्वादशी
यत्र लुप्यते । तत्रोपवासहुर्वीति निष्कामो विष्णुनत्पर इति हेमाद्रि-
धृतवचनञ्च । नचैतद्वचनं पूर्वदिने एकादशा दशमीविहत्वे तत्पर-
मिति वाच्यं तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावात् ह्रस्वी त्याज्या वेधहीनत्यादि
वचनाच्च एवं वैष्णवानां एकादशीद्वादशोस्तुत्यत्वेन तदुभययुक्तदिनस्य
कदाचिदपि न त्याज्यता । यथाचैकादशी राजन् द्वादशीच तथानृणा-
मित्यादिवचनात् । पूर्वपरदिवसीकैकादशीयुक्तद्वादश्याउन्मीलनीत्वेन
विस्मृशालेन वा वैष्णवानामावशकत्वाच्च ततोन्मीलनीलक्षणं प्राग्दर्शितं ।
विस्मृशालक्षणञ्च यथा वैष्णवान्मृतं पद्मपुराणे जाल्लवीं प्रति भगवद्वाक्यं ।
एकादशीं द्वादशीच रात्रिषु त्रयोदशी । विस्मृश सा हि विज्ञेया
दशमीमंयुता नहीति । दशमीमंयुता विस्मृश तत्रैव जाल्लवीप्रये यथा,
दशम्येकादशी भद्रा दिनैकस्मिन् यदाभवेत् । विस्मृश संभवेदेव कान्या
वा वद मे प्रभो । अत्र माधवस्योत्तरं । आसुतेन हरेवि सा त्वम्
परिकीर्तिता । वर्जनीया प्रयत्नेन यथा शूद्रीपतिद्वजा । तथ्यन्ते
ह्रस्वी त्याज्या वेधहीना श्रवणादियुता तथा । उपोष्या द्वादशी भद्रा
नोपोष्यैकादशी मता । पक्षह्रस्वी विशेषेण सन्देहं समुपदिशति । समाज्ञया
प्रकर्तव्यं द्वादशीवल्लभा मम । समाज्ञयाप्रकर्तव्यं महिनं मत्परायणैः ।
महिनं तद्विजानीयाद्दशमीवेधवर्जितमिति । कूर्मपुराणेच । एकादशी
कलाप्येका परतोऽपि न वर्हते । गृहिभिः पुत्रवृद्धिश्च सर्वोपोष्या सदा
तिथिरिति । यतः परतिषिद्धादशीत्यर्थः सैव कलारूपैव । अत्र गृहि-
पदं वैष्णवपरं ह्रस्वी एकादशीमात्रस्य वा पक्षह्रस्वी तदुभयह्रस्वी । पक्षस्य
पक्षान्तदिनयोर्मास्यप्रावास्यान्तरतिथेर्द्वादशिति हेमाद्रिगृहिभित्तिवि-
लासादयः । स्कान्दे । एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रान्तिनः ।
तत्कथं द्वादशीनाम नोपोष्या क्रियते जनैः । हेमाद्रौ पद्मपुराणे ।
बहुवाक्यविरोधेन सन्देहोजायते यदा । द्वादशीतु तदाग्राह्या त्रयो-
दश्यान्तु पारणं । तथा त्रिवाटेषु च सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणं । पारणञ्च
त्रयोदश्यामात्रेण मामकी मुने । एवञ्च कुर्यादलाभे संयुक्तेति यदुक्तं

प्राग्, ज्योतिःपराशरः, अनादि देवताह्वासु काल-

तदपि वैष्णवतरपरं तथाच भविष्ये । दशमीशेषसंयुक्तो यदिष्टादशुणो-
दयः । वैष्णवेन न कर्तव्यं तद्दिनेकादशीव्रतमिति । एकादशीमुपवसेदि-
त्यादि सर्वसाधारणव्यवस्थां निरूप्य कुर्यादलाभ इत्यादिकं वैष्णवतरपरं
वचनमुक्त्वा कूर्मपुराणे वैष्णवपरतया द्विस्पृशैकादशीयचेत्यादिकमुक्तं तथा
अत्रैष्णवेन परदिने एकादशश्लामिऽरुणोदयविधोपोष्येत्तुं यदि चैकादशी
परदिने निःसरति तत्परदिने च द्वादशी न निःसरति तत्रापिवैष्णवेन
विद्यायाह्वा विद्यायेकादशी ग्राह्यापरतोद्वादशी न चेदित्यादिवचनात्
विद्याऽरुणोदयविद्या यदि च परदिने द्वादशी निःसरति तदाप्यवैष्णवेन
क्षणपक्षेऽरुणोदयविध्वीपोष्या शुक्लपक्षे परोपोष्या न च क्षणपक्षे वैष्णव-
गृहिणामुपवासनिषेधात् कथमेतदितिवाच्यं शयनी बोधनी मध्ये तेषा-
मप्यधिकारादिति । एकादशीं दशायुक्तां वर्द्धमानं विवर्जयेत् । पञ्च-
हर्षनास्थिते सोमलङ्घयेद्दशमीयुतामिति वचनात् । लङ्घयेत् उपवसेत्
दशमीयुतामरुणोदयविद्यां सूर्योदयविद्यां सर्वत्रैव सर्वदा त्याज्येति
वैष्णवानामकम् ब्रह्मविद्यापि सर्वदा त्याज्येति । यदाच सूर्योदय
सुहूर्तदयः । तादृशीरात्रव्यापिनी परदिने न निःसरति द्वादश्यपि न
। तत्परदिने तत्रैव केवलैकादशी वैष्णवेनोपोष्या तथा वैष्णवेन तादृशी
युक्ता पोष्येति विधीनोक्तं एकादशीमुपवसेदिति । यदिचैकादशी संपूर्णा
न निःसरति द्वादशीव तत्परदिने निःसरति तदा वैष्णवेन शुद्धा
द्वादशीग्राह्या, तथोक्तं, संपूर्णैकादशी यत्र द्वादशी च तदाभवेत् तयोदशां
मुहूर्तार्द्धं वञ्चुली सा हरः प्रिया । शुक्लपक्षे तथाक्षणे यदाभवति
वञ्चुली । एकादशीदिने भुक्त्वा द्वादशां कारयेद्ब्रतमिति । अत्र
संपूर्णा संपूर्णापोष्यः तेन पूर्वदिने दशमीविहैकादशी परदिने
शुद्धद्वादशी तत्परदिने च निःसरति तदापि वञ्चुलीति यदिचाविहैका-
दशी रात्रौ द्वादशी भूत्वा तत्परदिने षष्टिदण्डात्मिका तत्परदिनेच
निःस्रियत्रः तदादशमिथत्वादिकादशुपोष्येति विष्णुरहस्यवचनस्य पूर्णा-
खण्डस्थिताभिप्रायेण । विष्णुरहस्यकर्तुरनृपित्वेपि बोधायनसम्वादि-
त्वेन प्रामाणिकत्वमाख्येयं । वैष्णवास्मृतजयादिद्वादशीमाहात्म्यं यथा ।
यस्याष्टौ कलिकाले तु कर्मणा मनसा गिरा । हृदयाच्चापसर्पन्ति ।

दोषो न विद्यते । नित्यास्वभ्यासयोगेन तथैवे-
कादशीव्रते (७२) ।

अथ दशमीनियमाः । सूरिसन्तोषे । कांस्थं मांसं
मसूरञ्च चणकं कोरदूषकं । शाकं मधु परान्नञ्च
न्यजेदुपवसन् स्त्रियं । अन्नोपवसन्निति तद्दिने भोजना-
सम्भवात् सामीप्यात् पूर्वोपरदिनयोर्ग्रहणं । स्मृतिः,
शाकं मांसं मसूरञ्च पुनर्भोजनमैथुने । द्यूत मत्स्य-

धन्योऽसौ वैष्णवः प्रिये । जया जयं प्रकुरुते विजयाच्च महाजया ।
जयन्ती नाशयेच्छ्वेदं पापं पापप्रणाशिनी । उक्थीलनी हरेत्पापं
जन्मकोटिशतोद्भवं । यच्छते वज्रुली मोक्षं त्रिस्तुष्टापक्षवर्दिनी । जयाच
विजयाचैव जयन्ती पापनाशिनी । महापुण्यप्रदाह्येताः प्रातरुत्थाय-
कीर्तिताः । उक्थीलनी वज्रुलीच त्रिस्तुष्टा पक्षवर्दिनी । वाञ्छितार्थ-
प्रदा नित्यं प्रातरुत्थायकीर्तिताः । तथा, यस्य प्राणप्रिया नित्यं द्वादश्यो-
ऽष्टौ कलौयुगे । कल्पान्तं स्वपितृणान्तु दत्तं तेन हरिः पदं । ये न
जानन्ति सर्वत्र द्वादश्यष्टौकलौयुगे । कल्पान्तं स्वपितृणान्तु दत्तं
तेनैरकं पदमिति भगवतो प्रति रुद्रवाक्यं । तत्रैवान्यत्र, प्रीताः
पितामहास्तेषां यावदाहुतसंज्ञवं । उक्थीलनीवज्रुलीच ये कृतापक्ष-
वर्दिनी । त्रिस्तुष्टाच विशेषेण जयन्ती विजया जया । पापघ्नी दैत्य-
शार्दूल ये कृता व्रतसंयुता । अमीष्टा द्वादशीह्येषा प्राणदापिगरीयसी ।
ये न कुर्वन्ति पापिष्ठाः कल्पान्तं नारका हि ते । दशमीविज्ञाप्रवचनानि
शुक्र-मायाकृतान्यासुराणि यथा वैष्णव-स्मृते स्कन्दपुराणे । येषां कलौ
न तुष्टोऽहंसशल्यं वासरं मम । तं कुर्वन्ति न सन्देहः शुक्रमाया विमो-
हिताः । तत्रैवान्यत्र । एकादशीं यदा विज्ञां कुरुते पञ्चलोचने ।
मन्योऽसौ कलिकाले तु दैत्यपक्षविवर्धनः (७२) ।

अथ दशमी नियमादिति । कांस्थं कांसपात्रभोजनं प्रवासं प्रकर्षण-
वासयति सुगन्धनुलेपनानि यद्वा प्रकर्षणं वसत्यस्निन् प्रकष्टं शयनी-
यादि सुखशासंवा । सर्वत्रैव भगवत्स्माधनानुष्ठानपरेण भवितव्यमिति-

पानञ्च दशम्यां वैष्णवस्तार्जत् । कांस्यं मांसं सुरां
 चौद्रं लोभं वितथभाषणं । व्यायामञ्च व्यवायञ्च दिवा-
 स्नपनं तथाञ्जनं । तिलपिष्टं मसूरञ्च दशम्यां वर्ज्य-
 येत् पुमान् । दशम्यामेकभक्तञ्च कुर्वीत नियतेन्द्रियः ।
 आचम्य दन्तकाष्ठञ्च खादित तदनन्तरं । पूर्वं हरि-
 दिनाल्लोकाः सेवध्वं चैकभोजनं । अवनीपृष्ठशयनाः
 स्त्रियाः सङ्गविवर्जिताः । सेवध्वं देवदेवेशं पुराणं
 पुरुषोत्तमं । सक्तज्ञोजनसंयुक्ता द्वादश्याञ्च भविष्यथ ।
 अत्र सक्तज्ञोजनपदं, मुनिभिर्द्विरणनं प्रोक्तं विप्राणां
 मर्त्यवासिनां नियमः । अहनि च तथा तमस्विन्यां
 सार्द्धप्रहरयामान्तरिति च्छन्दोगपरिशिष्टोक्तभोजनद्वय-
 स्यैकमात्राचरणं नतु सक्तदेव द्रवस्य गलाधःकरणं
 विवृतमेतत् प्रायश्चित्तं तत्त्वे । अत्र वैष्णवग्रहणं तस्याति-
 शयदोषार्थं (७३) ।

अथैकादशीनियमाः । प्रातरुत्थायैकादश्यां वाञ्छा-

भावः । तिलपिष्टमित्यत्र शिलापिष्टमितिकचित् पाठः । एकभक्तं एक-
 भोजनं पूर्वोक्तस्मृतिवचने पुनर्भाजननिषेधात् सायमाद्यन्तयोरङ्गा-
 रित्युक्तोपवासाङ्गत्वाच्च न तु दिनाह्नमभ्युत्थीतं भुज्यतेनियमेन यत् ।
 एकभक्तमिति प्रोक्तं रात्रौ तत्रैकदाचरेति स्कान्दवचनोक्तैकभक्तपरमिति
 मन्वत्सप्तप्रदीपव्याख्यानमादरण्येयं । परवचनेऽपि सामान्यत एकभोजन-
 विधानात् एकभोजनादिपदस्य पारिभाषिकत्वाभावात् अतएव नित्यै-
 कादश्यापवासं भोजनद्वयं निवृत्तिरुक्तेति । एतदेकभोजनस्य भोजनचतुष्टयं
 निवृत्तिरूपोपवासमाङ्गत्वाभिप्रायेणोक्तत्वादिति (७३) ।

अथैकादशी नियमादिति, कथं भवेदिति शेषः । जपपूजास्नानः सन्तुष-
 विष्टः कृण्वन् नामसंस्कारान् प्रकीर्तयेत् तथाक्षतप्रखलनादिषु जातेषु

भ्यन्तरशौचं कुर्यात् । तत्प्रकारस्तु । उपविष्टो जपन्
स्नातः क्षुतप्रखलितादिषु । पूजायां नाम कृष्णस्य
सप्तवारान् प्रकीर्तयेत् । पाषण्डिनो विकर्मस्थाद्नालपे-
च्चैव नास्तिकान् । संभाष्य तान् शुचिपदं चिन्तयेद्-
च्युतं बुधः । इदञ्चोदाहरेत् सम्यक् कृत्वा तत्प्रवणं
मनः । शरीरमन्तःकरणोपजातं बाह्यञ्च विष्णुर्भगवान-
शेषं शमं नयत्वस्तु ममेह शर्म योगादनन्ते हृदि
सन्निविष्टे । अन्तःशुद्धिं वहिः शुद्धिं शुद्धोधर्ममयो-
ऽच्युतः । स करोतु ममेतस्मिन् शुचिरेवास्मि सर्वदा ।

तथा पूजायां कर्तव्यायां कृष्णस्य नाम सप्तवारान् प्रकीर्तयेदित्यनु-
षङ्गेणान्वयः । पाषण्डिनः वेदादिशस्त्रवर्तिमुखान् नास्तिकान् धर्म-
कृत्यांषु नास्तीति बुद्धीन् । शुचि शोधकपदं नामोच्चारणस्वरूपञ्च यस्य
तं । तत्प्रवणं अभ्युत्तनिविष्टं । बाह्यञ्चेति अशौचमिति शेषः बाह्यं
पाषण्डालापादिनिवन्धनं अशेषो विश्वात्मा शमं नाशं । शर्म इष्टं
योगात् कर्मयोगात् हृदिसंनिविष्टे मतिः । एतदिति मन्त्रद्वयमिति-
शेषः । उपोषितैरित्युपलक्षणं उपोषितैः आरब्धोपवासैः उपलक्षणत्वं
स्फुटयति नियमस्थैरिति । पाषण्डादीन् संभार्येत्युपलक्षणं नियमान्तर
भङ्गेऽपौडं पाठ्यं । ननु मन्त्रप्रकाशितफलस्यावश्यंभावित्वात् कथं सुमुक्तोः
कर्तव्यतेत्यत आह तथाहीति । एतत्साधनकर्मणः बाह्याभ्यन्तरीण
शौचद्वारोपवासादिसाधनमन्त्रपाठरूपकर्मणस्तत्साधनताया आनुषङ्गिक
कर्मसाधनतायाः सिद्धिर्निश्चयः । लिङ्गन्तु न तत्र साक्षात् प्रमाणमिति ।
अत्र कर्मणः फलेच्छाबोधकमन्त्रपाठत्वं न मन्त्रपाठस्य फलसाधनता-
साधकं यदा कदाचित् पठिते व्यभिचारात् । वैदिकतादृशमन्त्रपाठत्व-
मपि न फलसाधनताप्रमापकं वैदिकक्रियायाः विधिवोधितस्वैवाली-
किकफलस्य जनकत्वनियमात् तादृशमन्त्रपाठे विधिना तत्फलजनकत्वा-
बोधने लिङ्गेन तत्फलजनकत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात् तत्फलजनक-
त्वेन विधिवोधितत्वाभावबोधस्य बाधकत्वादिति भावः । किन्तु तदिति

वाह्योपजातनिरयानौद्रांश्च भगवानजः । शमं नयत्कन-
 नात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः । एतत् सम्भाष्य जप्तव्यं
 पाषाण्डादीनुपोषितैः । उपोषितैर्नियमस्थितैः । एते
 च मन्त्राः शर्मफलकामनारहितेनापि मुमुक्षुणा जप्तव्याः ।
 अविशेषेण विधानात् । यथा योऽस्मान् द्वेष्टि यच्चवयं द्विष्म,
 इति मन्त्रोद्देशाभावेऽपि स्यादिति निर्णीतं । तथाहि
 मन्त्रस्य शर्मसाधनताप्रकाशसामर्थ्यलक्षणलिङ्गे नैवतत्-
 साधनकर्मणस्तत्साधनतासिद्धिर्व्यक्तव्या लिङ्गन्तु न तत्र
 साक्षात्प्रमाणं । किन्त्वेतत्कामद्वयं कुर्यादिति श्रुत्यनु-
 मायकतयैव, तत्र त्विष्टसाधनतापरेण विधिप्रत्ययेनेष्टमेव
 शर्म तद्वाच्यमिति प्रतिपादनादनिष्टस्य कुतोभाव्यता ।
 यथा स्वर्गादसाधनस्याप्यग्निहोत्रादेर्मुमुक्षुं प्रति न तज्जन-
 कत्वमिति । ततश्च प्रातः सङ्कल्पं कुर्यात् तद्विधानं
 वराहपुराणे । गृहीत्वौङ्मुखं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
 उपवासन्तु गृहीत्याद्यद्वा वार्यैव धारयेत् । एकादश्यां

अथ मन्त्र एतत्फलसाधनतया विधिवोधित एतत्फलसाधनताप्रकाशक-
 वैदिकमन्त्रवादित्यनुमानद्वारा लिङ्गं तत्प्रमाणकमित्यर्थः । यो यत्फल-
 साधनता-प्रकाशकवैदिकमन्त्रः स तत्फलसाधनतया वेदवोधितः ।
 यथा शाखौख्यादिरयं मन्त्रः शौचसाधनताप्रकाशकः शौचसाधनत्वेन
 विधिवोधितश्चेति सामान्यतो व्याप्तिस्तत्त्वादिति भावः । अत्र तादृशविधिं
 प्रदर्शयति एतत्काम एतत्कुर्यादित्येति इति इत्यस्य इष्टमेव इच्छा
 विषयीभूतमेव एतदभाव्यमतत्कर्मणा भाव्यमुत्पाद्यमिति प्रतिपादनात्
 अनिष्टस्यानीक्षितस्य न तज्जनकतेति । तथा च कामनाविषयस्यैव
 तत्तत्कर्मणा जननात् मुमुक्षोः कामनाविरहेण न तत्कर्मणा तत्फल-
 मिति । न च शमं नयत्वन्तु ममेह शर्ममिति मन्त्रस्य शर्मप्रार्थना-

निराहारीभूत्वा चैवापरिहृजि । भोक्ष्याहं पुण्डरीकाक्ष
शरणं मे भवाच्युत, इत्युच्चार्य ततोविद्वान् पुष्पाञ्जलि-
मथार्पयेत् । इत्युत्तरार्द्धमधिकं विष्णुनोक्तं ततस्तत्-
पात्रस्यजलं किञ्चित् पिवेत् आचमनजलपानवद्वात्र
दूषणं । यथा स्कान्दे । रात्रिं नयेत्ततः पश्चात्
प्रातःस्नायी समाहितः । उपवासस्तु सङ्कल्पा मन्त्रपूतं
जलं पिवेत् । मन्त्रस्तु कात्यायनेनाक्तः कालमाधवीये ।
अष्टाक्षरेण मन्त्रेण विजिप्तेनाभिमन्त्रितं । उपवासफलं
प्रेम्तुः पिवेत् पात्रगतं जलं । अष्टाक्षरेण नारायण-
मन्त्रेण । ततः प्रार्थयेत् । इदं व्रतं मया देव
गृहीतं पुरतस्तव । निर्व्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु त्वत्प्रसा-
दाज्जनाह्नन । ततो विष्णुपूजनं । तथाच ब्रह्मपुराणं ।
एकादश्यामुभे पक्षे निराहारः समाहितः । स्नात्वा

रूपत्वेन कथं शर्मेच्छारहितमुमुक्षोः पाठइतिवाच्यं इच्छाप्रत्यक्षं प्रत्येव
इच्छायाः हेतुत्वात् इच्छाविनःपि यथाकथञ्चिदिच्छाज्ञानेन इच्छा
बोधकशब्दप्रयोगस्य तदधीनशब्दबोधस्य च सम्भवात् । फलेच्छां विनापि
तादृशफलेच्छाबोधकमन्त्रस्य वेदबोधितक्रियाज्ञतयैव मुमुक्षुणा पाठः
क्रियते । न चाक्रामितफलस्याजनकत्वेन तत्तत् कर्मणि कथं मुमुक्षोः
प्रवृत्तिरितिवाच्यं तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति दृष्टे-
त्यादि श्रुत्या तत्तत्फलकामनां विना कृतवैदिकक्रियामात्रस्य मोक्ष-
साधनपरमेश्वरतत्त्वज्ञानजननश्रवणात् । अत्र च मन्त्रे अनन्ते हृदि सं-
निविष्टे इत्यन्तेन भगवति मनोयोगस्यापि साध्यतयावगमात्तदिच्छयापि
प्रवृत्तिसम्भवात् भगवति मनोयोगस्य च मुमुक्षोरपीष्टत्वादितिदिक् ।
प्रातरिति प्रातःसंख्यां ततः कृत्वा संकल्पं युव आचरेत् । औडुम्बरं ताम्र-
मयं । यद्वेति पात्राभावे भोक्ष्येहमिति भोजनं पारणरूपं तच्च यत्
किञ्चिज्जलपानेनापि भवति अर्पणं विष्णवे । तत्पात्रे जलमिति

सम्यग्निधानेन धीतवासाजितेन्द्रियः । संपूज्य विधि-
वद्विष्णुं श्रद्धया सुसमाहितः । पुष्पैर्गन्धैस्तथा धूपैर्दी-
पैर्नैवेद्यकैः परैः । उच्चारैर्बहुविधैर्जग्रहोमप्रदक्षिणैः स्तोत्रै-
र्नानाविधैर्द्रव्यैर्गीतवाद्यमनोहरैः । दण्डवत्प्रणिपातैश्च
जयशब्दैस्तथोत्तमैः । संपूज्य विधिवद्वाञ्छी कृत्वा चैव
प्रजागरं । कथाद्या गीतिकाविष्णोर्गायन् विष्णुपरायणः ।
याति विष्णोः परं स्थानं नरोनास्त्राच संशयः ।
उच्चारैर्बहुविधैः षट्त्रिंशदुपचारादिभिः (७४) ।

अथ विष्णुपूजनविधिः । यमदर्शिनः । चिन्मयस्या-
द्वितीयस्य निष्कलस्या शरीरिणः । उपासकानां कार्यार्थं
ब्रह्मणोरूपकल्पना । रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्रांशादिक-
कल्पना । तथात्राधिकारिणमाह विष्णुपुराणं । वर्णा-
श्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराध्यते
पन्था नान्यत्तत्तोषकारणं । मत्स्यपुराणं । आरोग्यं
भास्करादिच्छेदनमिच्छेदुताशनात् । ज्ञानञ्च शङ्करा-

नारायणमन्त्रेण ॐ नमो नारायणायैति मन्त्रेण । सिद्धिं संपूर्णतां ।
द्रव्यैश्वर्यमरञ्जनादिभिः । तथा सम्बत्सरप्रदीपे । श्रीहरिर्जागरे पुण्ये ये
न नृत्यन्ति मानवाः । तेऽन्यत्र जन्मनि नरा जायन्ते पङ्कवः सदा ।
ये न गायन्ति देवस्य जागरे वनमालिनः । तेन कर्मविपाकेन मूकत्वं
यान्ति ते नरा इति (७४) ।

चिन्मयस्य ज्ञानस्वरूपस्य, अद्वितीयस्य सजातीयविजातीयद्वितीय-
रहितस्य, निष्कलस्य निर्गुणस्य । रूपं शरीरं तस्य कल्पना वेद इति
शेषः । अंगो विभेदः आदिना अङ्गदेवता शस्त्रायुधादिपरिग्रहः । यद्वा
विश्वप्रस्य त्रित्यस्रर्ष्वविप्रयकज्ञानवतः प्राचूर्ध्यं मयट्प्रत्ययविधानात्
निष्कलस्य क्रियारहितस्य अथवा निष्कलस्य संख्यातीतगुणस्य कलत्कं

दिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्हनात् । अपि स्यात् स कुलेऽस्माकं
सर्वभावेन योहरिं । प्रययौ शरणं विष्णुं प्रजिणं मधु-
सूदनं । आसनाभ्यञ्जने तद्वदुवर्त्तननिरुद्धणे । सम्भा-
र्जनं सर्पिरादिस्रपनावाहने तथा । पाद्यार्वाचमनीयञ्च
स्नानीयमधुपर्ककौ । पुनराचमनीयञ्च वस्त्रयज्ञोपवीतके ।
अलङ्कारोगन्धपुष्पे धूपदीपौ तथैव च । ताम्बूलादिक-
नैवेद्यं पुष्पमाला तथैव च । अनुलेपश्च शय्या च चामर-
व्यजनन्तथा । आदर्शदर्शनञ्चैव नमस्कारोऽथ नर्तनं ।
गीतवाद्ये च दानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणं । दन्तकाष्ठ-
प्रदानञ्च ततोदेवविसर्जनं । उपचारादमे ज्ञेयाः षट्-
त्रिंशत् सुरपूजने । वाद्यं विशेषयति योगिनीतन्त्रे,
पूजाकाले सदा विष्णोर्द्विगुणं न प्रवादयेत् । देवस्य
स्त्वानुत्पादनादानपदं गौणं पूजादक्षिणादितद्वर्षे
प्राप्तार्थं । षोडशोपचारादीनाह प्रपञ्चसारे, आसनं
स्वागतं पादमर्घमाचमनीयकं । मधुपर्काचमनस्नान-
वासनाभरणानि च । सुगन्धिसुमनोधूपदीपनैवेद्यवन्दनं ।
प्रयोजयेद्वर्चनायामुपचारांश्च षोडश । अर्घपाद्याचमनक-
मधुपर्काचमनान्यपि । गन्धाद्योनैवेद्यान्ता उपचारादश-
कृमात् । गन्धाद्योनैवेद्यान्ताः पूजाः पञ्चोपचारिकाः ।
उपचारैर्यथाशक्ति देवतामन्वहं यजेत् । ब्रह्मपुराणे,
स्थाने इत्यनुशासनात् । अगरीरिणो देहदेहिविभागरहितस्य नित्या-
वन्तरशरीरात्मकस्येति यावत् । रूपकल्पना रूपाविष्करणं । अन्यत्
'आधनादन्यत्, अभ्यञ्जनमभ्यङ्गः, संमार्जनं सूक्ष्मवस्त्रेण । सर्पिरादीति
स्मृत्यार्थकं । स्नानीयमधुपर्ककौ मधुपर्कस्नाने । होमस्योपचारत्वं

ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितं । स्वनाम
सर्वसत्त्वानां मन्त्रद्रव्यभिधीयते । अनेनैव विधानेन
गन्धपुष्पे निवेद्येत् । गन्धपुष्पमात्रं पञ्चोपचारासम्भवे ।
मन्त्रनिर्णये, मन्त्रपात्रेन देवेशि देवता नीयते ध्रुवं ।
साधकस्य विना कार्येसिद्धिं कृत्वा न गच्छति । ब्रह्म-
पुराणं, देवानां प्रतिमा यत्र घृताभ्यङ्गचमा भवेत् ।
पलानि तस्यै देवानि श्रद्धया पञ्चविंशतिः । अष्टोत्तर-
शतपलं स्नाने देयञ्च सर्वदा । अत्र, पञ्चकृष्णालको-
माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारद्विति
मनूक्तमष्टरत्तिकाधिकलौकिकमाषद्वयाधिकतोलकत्रयेण
पलं भवति । तत्पञ्चविंशत्या अष्टरत्तिकाधिकलौकिक-
माषद्वयाधिकत्रयीतितोलकानि भवन्ति । एवं तथा-
विधाष्टोत्तरपलगतेन लौकिकषष्ट्याधिकशतत्रयतोलकानि
भवन्ति । उद्धर्त्तननिरुद्धे आह नरसिंहपुराणं,
यवगोधूमजैश्वर्णैरुद्वर्त्यैः षोडशवारिणा । प्रक्षाल्य देव-
देवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात् । पादपीठन्तु योदद्या-
हिल्लयत्रैर्निघर्षयेत् । उष्णाभ्युना च प्रक्षाल्य सर्वपापैः
प्रमुच्यते । शारदायां । गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रफल-
सर्षपैः । सद्भूतैः सर्वदेवानामर्घ्यमेतदुदीरितं । आह-
रन्तीत्युपक्रम्य कात्यायनः । मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं

घृतसमर्पणरूपत्वेन । दन्तकाष्ठप्रदानं नैवेद्यदानानन्तरं यथा गीतमीये,
नैवेद्यजातमुदृत्य स्थानशुद्धिं विधाय च । आचमनजलं दद्यादन्त
शोधनमेव च । हस्तलेपं ततोदत्त्वा पुनः पानीयमर्पयेत् । सूक्ष्मवस्त्र-
शुगन्दत्वा दद्याच्च स्वर्णपादुके । पूजास्थानं समानीय रत्नमालां निवे-

कांस्थे कांस्थेभति । अपिहितमाच्छादितं । होमसङ्ख्या-
माह देवीपुराणं, होमोग्रहादिपूजायां शतमष्टात्तरं
भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते । होम
द्रव्यमाह कात्यायनः, आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधी-
यते । नरसिंहपुराणं, दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यासि समासेन
प्रशस्ततां । सर्व्वे क एकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ।
अष्टाङ्गुलेन मागेन तत्प्रमाणमिहोच्यते । कालिका-
पुराणं, यद्दीयते च देवेभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा ।
अर्चनं त्रयितैस्तोत्रैरभिषिञ्चा तदुत्सृजत् । शारदायां,
तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरं । नरसिंह-
पुराणं, स्नानं वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकं ।
भविष्यदेवीपुराणयोः, शुचिः सुवस्त्रधृक् प्राज्ञोमोनी
ध्यानपरायणः । गतकामभयद्वन्द्वो रागमात्सर्यवर्जितः ।
आत्मानं पूजयित्वा च सुगन्धिसितवाससा । सुमुहूर्त्ते
यजद्देवान् स्वकीयासनसंस्थितान् । सुमुहूर्त्ते पूज्याङ्गादि-
काले । स्मृतिः, सृत्कुम्भात्ताम्रकुम्भैश्च स्नानं दशगुणं
स्मृतं । रूयैः शतगुणं प्रोक्तं हैमैः कोटिगुणं स्मृतं ।

दयेत् । दिव्यगन्धं ततो दद्यात्ताम्रमूलं शशिसंयुतं । स्तोत्रैः स्तुत्वा च विधियत्
कुर्व्यात् प्रदक्षिणं हविर्मिति । दानपदं गौणमिति, देवोद्देश्यकल्याण-
एवात्र दानपदार्थः । तत्र स्वस्वत्वध्वंससंशङ्कोः लक्षणम् । पूजति
देयद्रव्यपूजित्वर्थः, तद्धर्मप्राप्त्यर्थमिति, देवे दत्त्वा च दानानीत्यादि
वचनात् । इदञ्च परस्वत्वहेतुत्याग एव दानपदार्थमिति मते, परस्वत्वी-
द्देश्यकल्याणस्य दानपदार्थत्वे मुख्यमेव दानमत्र बोध्यं । देवाय दद्यादि-
त्यत्र चतुर्थ्यानिष्पन्नप्रर्थः । तस्य च उद्देश्यतास्यविषयताया मन्वयः ।

एवमर्घेषु नैवेद्यवलिपूजादिषु क्रमात् । पात्रान्तर-
विशेषेण फलञ्चैवोत्तरोत्तरं । विभवे सति योमोहाद्वा
कुर्याद्विधिविस्तरं । नैतत् फलमवाप्नोति देवद्रोहः स
उचाते । भविष्ये, वसुङ्गुलविहीनन्तु न पात्रं कारयेत्
क्वचित् । स्मृतिः, देवानां दर्शनं पुण्यं दर्शनात्
स्पर्शनं वरं । स्पर्शनादर्चनं श्रेष्ठं घृतस्नानमतः परं ।
अष्टकत्वामन्वजगैः सुप्रभूतैः सुगन्धिभिः । प्राहुर्गङ्गा-
जलैः स्नानं घृतस्नानं समं बुधाः । हयग्रीवं, चित्रस्थं
पुण्डरीकाक्षं सविलासं सविभवं । दृष्ट्वा प्रमुचाते
पापैर्जन्मकोटिमुसञ्चितैः । तथा, अर्चकस्य तपो-
योगादर्चनस्यातिशयनात् । आभिहृष्याच्च विम्बानां
देवः सान्निध्यामृच्छति । स्वप्नेऽपि दर्शनं पुण्यवतामेव ।
तथाच ब्रह्मपुराणे, इन्द्रद्युम्नं प्रति भगवद्वाक्यं,
मद्दर्शनमपुण्यानां स्वप्नेऽपि न हि विद्यते । त्वं पुन-
र्दृढभक्तित्वात् प्रयत्नं दृष्टवानसि । संवत्सरप्रदीपे,
केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीयते । तस्यान्नं
नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं स्मृतं । अर्चा शालग्राम
शिलादिका । नरसिंह पुराणं, तस्मादेकमनाभूत्वा
यावज्जीवप्रतिज्ञया । पूजनान्नरसिंहस्य संप्राप्तोत्थभि-

स्त्वोद्देश्यत्वञ्च स्वत्वभागतयोद्देश्यत्वं देवस्य स्वत्वानुत्पादनमपि स्वत्व-
भागतया तदुद्देशा सभवादिति । विनिति कृत्वैत्यनेनान्वयस्तेन कार्य-
सिद्धिमङ्गलैत्यर्थः । पलातौतिष्ठतस्त्वैत्यर्थः । तिलसर्वपरिति अत्र
मर्षपाः श्वेताः । यथा कालिकापुराणे । गन्धपुष्पाक्षतैश्च सिद्धार्थैश्च
नैवेद्या । तीर्थैर्गन्धैर्यालैश्चैरर्घ्यं दद्यान् सिद्धये । सिद्धार्थाः श्वेत-

वाञ्छितं । ब्रह्मपुराणं, ये पूजयन्ति तं देवं शङ्ख-
चक्रगदाधरं । वाङ्मनःकर्मभिः सम्यक् ते यान्ति परमं
पदं । विद्याकरधृतं, तर्जनीहयसंयुक्ता हेमयुक्ता त्वना-
मिका । सैव युक्ता तु दर्भेण कार्या विप्रेण सर्वदा ।
विष्णुः, स्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादवदनः शुचिर्बुद्धिशि-
खोदर्भरागिराचान्तः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविष्टो-
ध्यानी देवताः पूजयेत् । मत्स्यसूक्ते, शस्ताः समूला-
दर्भाश्च गुच्छेन चाधिकं फलं । हारीतः, मार्ज्जना-
र्चनवलिकर्मभोजनानि दैवेनेति । अत्र तीर्थेनेति शेषः ।
वायुपुराणं, दानं प्रतियहोहोमोभोजनं वलिरेव च ।
साङ्गुष्ठेन सदा कार्य्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत् । एतान्येव
च कर्माणि दानानि च विशेषतः । अन्तर्जानुविशे-
षेण तद्वदाचमनं नृप । साङ्गुष्ठेनेति अङ्गुष्ठसहितेन
करेणेत्यर्थः । अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये यथा बाहुर्भवति
तथा कार्य्यमित्यर्थः । अतएवाचमने गोभिलः । दक्षिणं
बाहुं जान्वन्तरा कृत्विति । यमः, इष्टं निवेदितं
यद्यद्वत्तं जप्तं श्रुतं ततः । यातुधानाः प्रलुम्पन्ति
शौचभ्रष्टद्विजन्मनः (७५) ।

सर्षपाः । स्नानद्रव्यमाह गीतमीये । चन्द्रचन्दनकाश्मीर जलैः स्नानं
विवीयत इति । यद्वादिपूजायामित्युपलक्षणं । जलं दद्यादिति जल-
दानेनोत्सृज्येत्यर्थः । इन्द्रं शीतोष्णादि । पात्रान्तरविशेषे मणिमया-
दिपात्रे उत्तरोत्तरं पूर्वं स्नादधिकं । सविलासं सानन्दं सविभ्रमं प्रसाद-
रहितं । एतद्वयं क्रियाविशेषणं । विम्बानां प्रतिमानां आभिरूष्यात्
सौन्दर्यात् । स्वप्नान्ते स्वप्नदयायां । सैव अनामिकैव, ध्यानी देव निविष्ट-
चेताः । इष्टं यागः सर्वत्रभावे निष्ठाप्रत्ययः (७५) ।

स्मृतिः, तृषासाः पञ्चोक्तः कन्यका च रज-
स्वला । देवता च सनिर्माल्या हन्ति पुण्यं पुरांकृतं ।
गोतमः । रात्राबुदङ्मुखः कुर्याद्वैवकायं सदैव हि ।
शिवार्चनं सदायेवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः । दानधर्मे
विष्णुं प्रति नारदवाक्यं, अभुक्ता देवकार्याणि कुर्यते
येऽविकल्पनाः । सत्पुष्टाश्च क्षमायुक्तास्तान्नमस्यान्यहं ।
विभो । अविकल्पनाभनात्मशाघाकारिणः । स्कन्द-
पुराणे, सर्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया ।
वादनालभते पुण्यं यत्तकोटि समुद्भवं । संवत्सर-
प्रदीपे । यस्य घण्टा गृहे नास्ति शङ्खोवा पुरतो-
हरेः । कथं भागवतोनाम गीयते तस्य देहिनः । तथा,
सर्वे दोषाः प्रलीयन्ते घण्टानाद्रे कृते हरौ । तथा,
नदीतडागसम्भूतं वार्षीकूयद्दोद्भवम् । गङ्गोदकं भवेत्
सर्वं शङ्खेनैव समुद्भूतम् । वराहपुराणे, अवं कृत्वा
तु शङ्खेन यः करोति प्रदक्षिणम् । प्रदक्षिणीकृता
तेन सप्तद्वीपा वसुधरा । कल्पतरौ तु दक्षिणावर्त्ते
विशेषमाह, दक्षिणावर्त्तशङ्खेन पात्रे औङ्मुखे स्थितम् ।

कन्यका भूतदा, हरौ हरिसमीपे । गङ्गोदकं गङ्गोदकतुल्यम् । प्रती-
च्छेत् धारयेत् । मण्डले सर्वतोभद्रमण्डले, भुवनानि चतुर्दश इति
सर्वेषां तत्र स्थितत्वं लक्ष्यते, तेन सर्वेषां देवादीनां तत्र पूजनं कर्तु-
मर्हतीति । स्कान्दे, कार्तिकेयं प्रति शिववाक्यं, शालग्रामशिलायामु
यः करोति ममार्चनम् । तेनार्चितं कार्तिकेय युगानामेकसप्ततिमिति ।
वेदद्वारं चतुर्द्वारं स्थावरे स्थिरं प्रतिमायां । विकल्पः शालग्रामे न कुर्यात्
सैकतायां कुर्यात् अन्यत्र कुर्याद्वा नवति स्नामिपादाः । उद्भासी
विमर्जनम् । देवस्यापनस्य सनलक्षणमाह शायितेति, सांख्येन तत्त्वविचार-

उदकं यः प्रतीक्षेत्तु शिरसा हृष्टमानसः । सप्तजन्म-
कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । ओङ्मुखः तारुमये ।
स्कान्दे । दक्षिणावर्त्तशङ्खस्य तोयेन योर्ध्वयेद्धरिः ।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । पूजाधार-
माह गोतमीयतन्त्रं । शालग्रामे मणौ यन्त्रे मण्डले
प्रतिमामु च । नित्यं पूजा हरिः कार्या नतु केवल-
भूतले । हरिरित्युपलक्षणं । तथाच पद्मपुराणं, शाल-
ग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः । तत्र देवामुरायक्षा-
भुवनानि चतुर्दश । तत्र ब्रह्मादयो देवा इति क्वचित्
पाठः । अतएवास्य दाने भूचक्रदानमप्याह तत्रैव,
शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्दानमुत्तमं । भूचक्रं तेन-
दत्तं स्यात् सगैलवनकाननं । पूजाप्रदीपे, अनुक्त-
कल्पे यन्त्रत्वं लिखितं पद्मं दलाष्टकं । षट्कोणकर्णिकं
तत्र वेदशरोरुशोभितं । राघवभट्टधृतं, शालग्रामे
स्थावरे वा नावाहनविसर्जने । शालग्रामशिलादौ
यन्नित्यं सन्निहितो हरिः । गृहे लिङ्गद्वयं नाच्चां गणेश-

शास्त्रोक्तज्ञानेन, योगनाष्टाङ्गयोगादिना । उपास्यत्वेन सेवनीयत्वेन
ज्ञानं ज्ञानविशेषः । अन्यत्र शालग्रामादन्यत्र प्रतिमादौ । * दृष्ट्वा दद्या,
शोचमान्तरीणं, न शौचं न व्रतानि चित्यत्र शौचं ब्रह्ममिति न पौनरुक्तं
हितानां विहितानां, पादमेव नमिति, पादपद्मं भक्त्या निर्दिष्टं तेन चामर-
व्यजनदि सेवामात्रं याज्ञं, दास्यं कर्मापेक्षं दासाभिमानञ्च, सख्यं
विश्वासः । कीर्त्तय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रपश्यतीत्यादिवाक्ये तथा
बोधनात् । आत्मनिवेदनं देहाद्यर्पणं विष्णौ अर्पिता सती क्रियमाणा
न तु करणान्तरमर्पितेति सामिचरणाः । एवञ्च भक्तिर्विविधा क्रिया-
योगात्मिका ज्ञानमयी च तत्राद्या अत्रणकी नादिका द्वितीया स्मरणा-

द्वयमेव च । शक्तित्रयं तथा शङ्खं मत्स्यादिदश-
काङ्कितं । द्वौ शङ्खौ नार्चयेच्चैव शालग्रामशिलाद्वयं ।
द्वे चक्रे द्वारकायास्तु तथा सूर्यद्वयं बुधः । एतेषाम-
र्चनान्नित्यमुद्देगं प्राप्नुयाद्गृही । एकादशस्कन्धेऽपि,
उद्गासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्गवाच्चर्चने । अस्थि-
रायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद्द्वयं । विष्णो-
र्चनमुत्क्रम्य बोधायनः । प्रतिमास्थानेष्वर्चस्वग्नावा-
वाहनविसर्जनवर्जमिति । रत्नाकरे, म्रिगधा तु श्रीकरी
नित्यं रुद्धा दारिद्र्यायिका । कृष्णा भोगवती नित्यं
स्थूला एकान्तदायदा । कपिला दहते पापं ब्रह्म-
चर्येण पूजिता । दायदा धनदा । तथा, व्यत्तानना
तथा भग्ना विषमा वक्रचक्रिका । नैकचक्रं न भग्नारं
दद्रुणं मुखकालिमं । नृसिंहरूपिणं चक्रं नार्चयेच्च
सदा गृही । शायिता न प्रचलते यस्मिन्देहे च
संस्थिता । तस्यास्तदासनं विद्धि ततोमूर्तिं परीक्षयेत् ।

दिरूपा सर्वत्रोपास्यत्वेन ज्ञानसम्बलितत्वेन मुख्यत्वं । तथोक्तं नारद-
पञ्चरात्रे । सर्वोपाधिनिर्मुक्तं तत्परत्वेन निर्मलं । हृषीकेश हृषी-
केशमेव न भक्तिरुच्यते । उपाधिः फलकामना, तत्परत्वेन भजनोपादाने-
नानुक्तं न वा । निर्मलं रागादिरहितं, आशयश्चित्तं, भक्त्यालोमहर्षादि-
व्यङ्ग्येति । गद्गदा अश्रुताक्षरा, द्रवः परमानन्देन कृष्णविशः, भुवनं पुनातीति
किम्बक्त्यं स्वाश्रयं पुनातीति, रोदनादिकं भजनानन्दावेशेनेति बोध्यं,
मदभावो मदभावदर्शनं भावोऽन्तर्यामित्वेन सत्ता, वागादीनां कर्मभिः
क्रियाभिः । तपस्वी निरतिशयपूतः । तस्मिन्नेः पूज्यदेवताप्रकाशकैर्मन्त्रैः ।
नमोऽन्तर्हतिश्रुतपदमवसानार्थकं नतु चतुर्थं न्तनामसमभिव्याहारपरं
त्यागार्थकनमःपदस्य मन्त्रावसानएव विधानात् आदौ मन्त्रं समुच्चार्य

तथा, संवत्सरन्तु यः कुर्यात् पूजां स्पर्शनदर्शने ।
 विना शङ्खेन योगेन मुच्यते नात्र संशयः । भक्त्या
 वा यदि वाभक्त्या चक्रं पूजयते नरः । अपि चेत्
 सुदुराचारोमुच्यते नात्र संशयः । लिङ्गपुराणं, कामा-
 सक्तोऽपि वै नित्यं भक्तिभावविवर्जितः । शालग्राम-
 शिलां निश्चं योऽर्चयेत् सोऽच्युतोभवेत् । शालग्राम-
 शिला यत्र तत्तीर्थं योजनद्वयं । तत्र दानञ्च होमश्च
 सर्व्वं कोटिगुणं भवेत् । भक्तिरूपास्यत्वेन निश्चय-
 च्छानं । भावः श्रद्धा शास्वार्थं दृढप्रत्ययरूपा । अन्यत्र
 भक्तिरावश्यकी । तथाच भागवते । नालं द्विजत्वं
 देवत्वमृषित्वं वा सुरात्मजाः । प्रीणनाय मुकुन्दस्य
 न वृत्तं न बहुज्ञता । न दानं न तपोनेज्या न
 शौचं न व्रतानि च । प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरि-
 रन्यद्विडम्बनं । वृत्तं यथा, मुरुपूजा घृणा शौचं
 सख्यं मिन्द्रियनिग्रहः । प्रवर्त्तनं हितानाञ्च तत् सर्व्वं
 वृत्तमुच्यते । भक्तिश्च नवविधा । श्रवणं कीर्त्तनं
 विष्णोः स्मरणं पादसेवनं । अर्चनं वन्दनं दास्यं
 सख्यमात्मनिवेदनं । इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्ति-
 श्चेन्नवललणा । तथा, कथं विना लोमहर्षं द्रवता
 चेतसा विना । विनानन्दाश्रुकण्ठ्या शुद्धेऽङ्गता विना-

पञ्चाद्वैयमुदीर्येत् । सम्प्रदानं तदन्ते तु त्यागार्थकमतःपरमिति, तान्त्रिक-
 मन्त्रस्थले विधानात् । पौराणिकमन्त्रे मन्त्रस्यैव सम्प्रदानार्थकतया तदन्ते
 मन्त्रवटकतया त्यागार्थकनमः पदस्य नमस्कारान्तकीर्त्तितं मित्यनेनोक्त-
 त्वात् स्वाहावसाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवतामित्युक्तत्वाच्च । एवञ्च

शयः । वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं रोदित्यभीष्टां
 हसति क्वचिच्च । विलज्जउद्गायति नृत्यते च मङ्गक्ति-
 युक्तोभुवनं पुनाति । वराहपुराणे, संस्मृतः कीर्तितो-
 वापि दृष्टः स्मृष्टोऽथवा प्रिये । पुनाति भगवद्भक्त-
 स्त्राण्डालोऽपि यदृच्छया । एतज्ज्ञात्वा तु विद्वद्भिः
 पूजनीयोजनार्दनः । वेदाक्तविधिना भद्रे आगमोक्तेन वा
 सुधीः । सुधीरिति पृथिवीसम्बोधनं । तथा, यावत्
 सर्वेषु भूतेषु मङ्गावनोपजायते । तावदेवमुपासीत
 वाङ्मनःकायकर्मभिः । हरिवंशे वलिं प्रति भगवद्वाक्यं,
 पुण्यं मङ्गेषिणां यच्च मङ्गक्तङ्गेषिणां तथा । तत्सर्वं
 तव दैत्येन्द्र मत्प्रसादाद्भविष्यति । अत्राङ्गिरसौ । सर्व-
 पापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतं । पुनस्तपस्वी भवति
 पंक्तिपावनपावनः । गारुडे, यद्दुर्लभं यदप्राप्यं मनसो-
 यन्न गोचरं । तदप्यप्रार्थितं ध्यातोददाति मधुसूदनः ।
 विष्णुपुराणं, ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरे-
 ऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्ता केशवं ।
 योगियान्नवल्काः, ध्यात्वा प्रणवपूर्वं न्तु दैवतन्तु समा-
 हितः । नमस्कारेण पुष्पादि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक् ।
 आग्नेये, तल्लिङ्गैः पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहितः ।
 ध्यात्वा प्रणवपूर्वं न्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः । नमस्कारेण
 पुष्पादि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक् । मन्त्रतन्त्रप्रकाशे मन्त्र-

ॐ नमो नारायणायेत्यादि मन्त्रादौ यन्मःपदं तत्र त्यागार्थकं किन्तु
 नत्वर्थकं अतस्तदन्तेनमःपदं देयमेव । होमस्थले त्यागार्थकतया
 स्वाहापदस्यानुशिष्टत्वान्नमोऽस्ती तत्र स्वाहापदं नतु स्वाहान्ते ।

मधिकृत्य । नमोऽन्ते न नमोदद्यात् स्वाहान्ते द्विठमेव च । पूजायामाहुतौ चैव सर्वत्रायं विधिः स्मृतः । द्विठः स्वाहा । स्मृतिः, पञ्चयान्विता दूर्वा प्रशस्ता चार्घकर्मणि (७६) ।

कालिकापुराणं, यद्दीयते च देवेभ्योगन्धपुष्पादिकं तथा । अर्घपात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य तदुत्सृजत् । विष्णुधर्म्मोत्तरे, चन्दनागुरुकर्पूरमृगसारन्तथैव च । जातीफलं तथा दद्यादनुलेपनकारणात् । अतोऽन्यत्रैव दातव्यं किञ्चिदेवानुलेपनं । विष्णुधर्म्मोत्तराग्निपुराणयोः । सुगन्धैश्च मुरामांसीकर्पूरागुरुचन्दनैः । तथान्यैश्च शुभैर्द्रव्यैरर्चयेज्जगतीपतिं । कालिकापुराणे, यद्यपि देव्या इत्युपक्रम्य नैवेद्यादौ दिङ्निमग्नस्तथाप्याकाङ्क्षया अन्यत्राप्यन्वेति । यथा, नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतोऽपि न पृष्ठतः । दीपं दक्षिणतोदद्यात् पुरतोऽपि न वामतः । वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा नतु दक्षिणे । निवेदयेत् पुरोभागे गन्धं पुष्पञ्च भूषणं । दीपञ्च तथा स्थापयेत् तद्देयमित्यभिप्रायेणाह स्वाहान्तेद्विठमेवचेति यत्र च मन्त्रे चतुर्थ्यन्तनाम नास्ति तत्रचान्तस्थत्यागार्थकनमः स्वाहादिपदसमभिव्याहारवशात्कन्तस्य सम्प्रदानतापरत्वमुन्नेयमिति (७६) ।

मृगसारं कस्तूरीं । ततोऽन्यदिति विहितेतरदिलक्ष्यः । तथा दद्यादित्यत्र तथाशब्देन विहितान्तरस्यानुकर्षात्, अन्यथा वचनान्तरविरोधापत्तेरिति । मुरागन्धद्रव्यविशेषः । मांसी जटामांसी दक्षिणे वामे इत्यत्र व्यवस्थामाह तन्त्रसारे । पक्वञ्च वामतोदद्यादामाद्वज्रैव दक्षिण इति । तथा दीपं दक्षे ष्टाक्तञ्च तैलयुक्तञ्च वामतः । दक्षिणे च सितावर्तिं वामतोर्क्तवर्तिकां । तुलसीचन्दनं तुलसीकाष्ठगन्धः । गारुडे,

यथाच्छयां नाशयेत् । विभीतकार्ककारञ्जसु हीच्छायां
 नचाशयेत् । स्वम्बदीपमनुष्याणामन्येषां प्राणिनान्तथा ।
 इति प्रयोगसारात् । संवत्सरप्रदीपे, 'योहि भागवतो-
 भूत्वा कलौ तुलसीचन्दनं । न चार्पयति वै विष्णौ न
 स भागवतोनरः । आम्ने ये, चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोशीर-
 पद्मकैः । अनुलिप्तोहरिर्भक्त्या वरान् भोगान् प्रशच्छति ।
 कालेयकं तुरुस्कञ्च रक्तचन्दनमेवच । नृणां भवन्ति
 दत्तानि पुण्यानि पुरुषोत्तमे । विष्णुधर्मात्तरे, अनु-
 लिप्तं जगन्नाथं तालवृन्तं वीजयेत् । वायुलोकमवा-
 प्रीति पुरुषस्तेन कर्मणा । चामरैर्वीजयेद्यस्तु देव-
 देवं जनार्दनं । तिलप्रस्थप्रदानस्य फलं प्राप्नोत्यसं-
 शयं । राववभट्टवृत्तं, शङ्खपात्रस्थितं गन्धं मन्त्रै-
 र्दद्यात् कनिष्ठया । कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्ता गन्धमुद्रा
 प्रकीर्त्तिता । नारसिंहे, अपर्युषितनिष्कद्वैः प्रोक्षितै-
 र्जन्तुवर्जितैः । आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेद्हरिं ।
 देवीपुराणं, स्वयं पतितपुण्याणि त्यजेदुपहतानि च ।

योददाति हरिर्नित्यं तुलसीकाष्ठचन्दनं । युगानि वसते स्वर्गे ह्यनन्तानि
 नरोत्तम, इति, यद्वा तुलस्या सह चन्दनं । उशीरं गन्धवीरणमूलं ।
 पद्मकं पद्मकाष्ठं कालेयकं कृष्णागुरु, तुरुस्कं शिलारसश्चित्तित्यातं ।
 रक्तचन्दनं कुङ्कुमं वीरलोहितचन्दनं मित्यमरात् । द्वारिद्रं पद्मकं दद्या-
 दीर्भाग्यं रक्तचन्दनं । उशीरं चित्तविभ्रंशमन्येकुर्यूरूपद्रवमिति विष्णु-
 धर्मात्तरवचनैः पद्मकाष्ठादिनिषेधादपद्मकाष्ठादिविधानं सम्बलितत्वेन
 बोध्यं, अन्येवचनान्तरनिषिद्धाः । कनिष्ठयेति, अङ्गुष्ठसंयुक्तयेत्यर्थः तथा-
 विधायैव गन्धमुद्रात्वात् । अपर्युषितैर्निष्कद्वैश्च आत्मारामोद्भवैः
 स्रक्कैर्म्यारामोद्भवैः । वापीत्यत्र वाचायं उपहतानि, दूषितानि

शातातपः, शिवे विवर्जयेत् कुन्मुन्मत्तञ्च हरौ तथा ।
 देवीनामर्कमन्दारौ सूर्यस्य तगरन्तथा । विष्णुधर्म्मा-
 त्तरे, धर्मार्जितधनक्रीतेर्यः कुर्यात् केशवार्चनम् ।
 उद्धरिष्यत्यसन्दिग्धं दशपूर्व्वान् दशापरान् । नारसिंहे,
 मल्लिकामालतीजातीकेतकाशोकचम्पकैः । पुन्नागनाग-
 वकुलैः पद्मैरुत्पलजातिभिः । तुलसीकरवीरैश्च पलाशा-
 वन्तिकुञ्जकैः । एतैरन्यैश्च कुसुमैः प्रशस्तैरच्युतं नरः ।
 अर्चनं दश सुवर्णस्य प्रत्येकं फलमाप्नुयात् । पुन्नागः
 पुनानङ्गति मिथिलायां प्रसिद्धः, नागोनागकेशरः ।
 नारदीयसप्तसाहस्रे, मालतीवकुलाशोकशेफालीनव-
 मालिका । अम्बानतगराङ्गोठमल्लिकामधुपिण्डिका ।
 यूथिकाष्टापदं कुन्दं कदम्बं मधुपिङ्गलम् । पाटला-
 चम्पकं कृष्णं लवङ्गमतिमुक्तकम् । केतकं कुरुवकं
 विल्वं कल्लारं करकं द्विजम् । पञ्चविंशतिपुष्पाणि
 लक्ष्मीतुल्यप्रियाणि मे । कुरुवकं रक्तभिण्डिकम् ।
 यत्तु, सुरभीणि तथान्यानि वर्जयित्वा च केतकी-
 मितिवामनपुराणवाक्यं तन्नरसिंहेतरावतारविषयम् ।
 केतकीपत्रपुष्पञ्च भृङ्गराजस्य पत्रकं तुलसीकृष्णतुलसी

अङ्गोष्ठं भाकलादीतिख्यातं, मधुपिण्डिकां मधूकं, अतिमुक्तकं माधवीलता ।
 गिरिशालिनीपदेनाम्बु श्वेतापराजिता । कृष्णापराजिताञ्चैव जयन्तीं
 वृहतीं तथा । यो दद्याद्विष्णवे तस्मै दुःखं विष्णुः प्रयच्छतीति, हरि-
 हरामोदधृतनारदवचनेन कृष्णापराजिता निषेधात् । पीतकं पीयूजी-
 तिख्यातं कवरीरञ्चेति हरिभक्तिविलासे । न गृहे करवीरस्यैः कुसुमैर-
 च्येद्वरि । पतितैर्मकुलैर्हार्त्तैः श्लासैर्वीजन्तुदूषितैः । आम्नातैरङ्गसंस्थ-

सद्यस्तुष्टिकरं हरेरिति नरसिंहपुराणात् । वामन-
 पुराणे, पारिभाद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी ।
 तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरन्तूपि । एतानि हि
 प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युताच्च नै । गिरिशालिनी अपरा-
 जिता । जम्बुवनजं श्वेतजत्रापुष्पं, विण्णुवर्णात्तरे, रक्ता-
 शोक्य कुसुममतसी कुसुमन्तथा । अतसीशणः । तथा,
 चम्पकस्य च देयानि तथा भूचम्पकस्य च । आग्नेये,
 पद्मान्यम्बुसमुत्थानि रक्तनीले तथोत्पले । सीतोत्-
 पलञ्च कृष्णस्य दयितानि सदा नृप । तथा, पाटला
 करवीरञ्च जवा जयन्तिरेव च । कुञ्जकस्तगरश्चम्पः
 कर्णिकारः कुरुण्टकः । चम्पश्चम्पककुसुमं । अत्र
 विशेषोमतस्यतन्त्रे, गोपाले वर्जयेज्झिण्टि वक्त्रचम्पक-
 वासकमिति । अत्रचम्पकं कनकचम्पकं । तथाच
 स्कन्दपुराणे, जवा कुरुण्टकं वन्यं वक्त्रं कनकचम्पकं ।
 विवर्णं कृमिसन्दष्टं न देयं भजताच्युतं । जवा
 रक्तजवा, कुरुण्टकं पीतझिण्टिकं । भविष्ये, पद्मानि
 सितरक्तानि कुमुदान्युत्पलानि च । एषां पर्युषिता-
 शङ्का कार्या पञ्चदिनोत्तरे । तुलस्यगस्त्यविलुनां
 नास्ति पर्युषितात्मता । अगस्त्यं वक्त्रं । योगिनीतन्त्रे,
 विल्वपत्रञ्च माष्यञ्च तमालामलकीदलं । कङ्कारं तुलसी
 छैर्दूषितैश्चैव नार्चयेदित्यत्र करवीरस्यैरिति न करवीरपुष्पपरं नाना-
 वचनेषु तस्य विहितत्वात् किन्तु करवीरपत्रादित्यकुसुमपरमिति न
 विरोधः । हरिभक्ति विलासटीकायाम् वन्मुकं करवीरञ्च न गृहे रोपयेत्
 क्वचिदिति ज्योतिर्वचने गृहेकरवीरारोपणनिषेधात् गृहेरोपितकरवीर-

चैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकं । एतत् पर्युषितं न स्याद्यज्ञा-
न्यत् कलिकात्मकं कलिकात्मकं स्वः प्रस्फोटनयोग्यं ।
राघवभट्टदृष्टं कलिकाभिस्तथा नित्यं विना चम्पक-
पङ्कजैः । शुष्कैर्न पूजयेद्विष्णुं पत्रैः पुष्पैः फलैरपि । विष्णु-
धर्म्मोत्तरे, उग्रगन्धर्व गन्धर्वीनि कुसुमानि न दापयेत् ।
अन्यायतनजातानि कण्टकानि तथैव च । रक्तानि यानि
धर्म्मज्ञ चैत्यश्चोद्भवानि च । यानि श्मशानजातानि
यानि चाकालजानि च । तथा, कुटजं शाळ्मली-
पुष्पं शिरीषञ्च जनार्द्धने । निर्वदितं भयं रोगं निः-
स्वत्वञ्च प्रयच्छति । वसुजीवकपुष्पाणि रक्तान्यपि च
दापयेत् । अनुक्तरक्तकुसुमदानाद्दौर्भाग्यमाप्नुयात् ।
आंगस्त्रो, परारोपितवृक्षेभ्यः पुष्पमानीय योऽर्चयेत्
अविज्ञाय च तस्यैव निष्फलं तस्य पूजनं । एतद्दि-
जेतरपरं । द्विज सृणोऽधः पुष्पाणि सर्व्वतः स्ववदाहरे-
दिति याज्ञवल्क्यात् । देवतार्थन्तु कुसुममस्तेयं मनुर-
ब्रवीदिति वचनाच्च । गोऽग्न्यर्थतृणमेधांसि वीरुहान्
स्पतीनां पुष्पाणि स्ववदादीत फलानि चापरिहृहिताना-
मिति गोतमवचनाच्च विशेषोक्तं यः । द्विजेतरस्य दण्डो-
ऽपि । दणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलं ।

पुष्पेण हरिपूजनं न कार्य्यमित्युक्तं । योगिनीतन्त्रे विष्णुसन्ध्यामधिकृत्य
नीलकण्ठं मयूरञ्च योन्याकारञ्च वर्जयेत् । शैफालिकाञ्च कल्लारं शरत्-
काले प्रशस्यते । अन्यत्र नस्यशेदेवि प्रायश्चित्तीच पूजनात् । रक्त-
हैमन्तिकं वर्ज्यं रक्तकृष्णञ्च वर्जयेत् । वसूकं करवीरस्य वज्रस्य नीरजस्य च ।
• केशरस्य कदम्बस्य तथा कोकनदस्य च । रक्तान्येतानि देयानि द्रोणस्या-

अप्रयच्छन्निगृह्णानोहस्तच्छेदनमर्हति, इति स्मृतेः देवो-
परिधृतं मस्तकोपरिधृतमधोवस्त्रधृतमन्तर्जलप्रक्षालितञ्च
पुष्पं दुष्टमिति हरिभक्तिनामक ग्रन्थे (७७) ।

अभिवाद्याभिवादकरस्यपुष्पञ्च प्रोक्षणात् कर्मण्य-
मिति केचित् । अतएव तयोरभिवादननिषेधमाह वौधा-
यनः, समिदाय्युदकुम्भपुष्पाद्गृहस्तोनाभिवादयेत्यञ्चाप्येवं
युक्तमिति । एवं युक्तं समिधादियुक्तं । लघुहारीतः,
जयज्जलस्यञ्च समित्पुष्पकुशानलान् । दन्तकाष्ठञ्च
भैक्षञ्च वहन्तं नाभिवादयेत् । अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ
शङ्खलिखितौ, न पुष्पाक्षतपाणिनां शुचिर्न जपन्न देव-
पितृकार्यं कुर्वन्निति, अक्षतायवाः, अक्षतास्तु यवाः
प्रोक्ताभृष्टाधानाभवन्ति ते । इति भट्टनारायणधृतं ।

ज्ञानकस्यचेति । अत्र द्रोणस्य योन्याकारत्वेऽपि विशेषेण ग्रहणाद-
ग्राह्यता, तथा श्वेतापराजिताया अपि ग्राह्यता विशेषेणाभिधाना-
दिति । जयन्तिरेव इत्यत्र जयन्तीग्रहणं श्वेतजयन्तीलाभाय । हरि-
हरामोदधृतवचने कृष्णापराजितासाहचर्यात् जयन्तिपदं कृष्ण
जयन्तोरिति । नास्तिपर्युषितात्मतेति अत्र हरिहरामोदे, मालाकार-
गृहस्थानि न स्युः पर्युषितान्यपीति । श्रीदत्तोऽपि, मालाकारगृहस्थकु-
मस्य पर्युषितत्वदोषोनास्तोत्याह । तथा हरिहरामोदधृतमत्स्यसूक्तं । तुल-
स्यलान्पुष्पाणि पद्मं गङ्गाजलं कुशं । न पर्युषितदोषोऽत्र द्विर्बन्धनं न
दूष्यतीति । अन्यायतनं जातानीति द्विजतरपरं वक्ष्यमाणवचनात् । कण्ट-
कोनि सकण्टकानि । अत्र पुष्पाण्यञ्जलिभिर्दद्यान्निषिद्धान्यपि मालयेति
हरिहरामोदश्रोतृतादयः चाहुः स्वयं आत्मीयवत् अपहं हितानां
अथेतावर्हितानामस्वामिकानामितियावत् (७७) ।

ते यवाः भृष्टा धाना भवन्तीत्यर्थः । धानाशब्दस्य भृष्टयववाचित्वप्रदर्श-
नेन भट्टनारायणोक्तवचने अक्षतास्तु दवा इत्यत्र दवापदस्य द्रौहिदिशेष-

अतएवामरसिंहः धानाभृष्टयवे स्त्रियः । आत्मन्, समित्पुष्पकुशाज्यान्वुसृद्ग्राक्षतभाणितं । जपं होमञ्च कुर्वाणं नाभिवाद्येत वै द्विजं । विप्रायमने तु वशिष्ठः, अपकाले न भाषेत व्रतहोमादिश्रेष्ठं च । एतेषु चैवा- सक्तस्तु यद्यागच्छेद्विजोत्तमः । अभिवाद्यं ततोविप्रं योगक्षेमञ्च कीर्त्तयेत् । अत्र द्विजोत्तमपदं निषादस्थ- पतिवत् कर्मधारयसमासस्यैव युक्तत्वादप्रतितवैवर्णिकं परमिति विद्याकरः, वस्तुतस्तु विप्रपदश्रवणात्तन्मात्रपरं । याचितं निष्फलं पुष्पं क्रयक्रीतञ्च निष्फलमिति वदन्ति । तथा, न पुष्पच्छेदनं कुर्व्याद्देवार्थं वाम- हस्ततः । न दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्थाप्य वामहस्ततः । हारीतशातातपौ, समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमा- हरेत् । शुद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म्यं कुर्वन् पतञ्जलः । क्रये प्रतिप्रसूते ब्रह्मपुराणं, पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्वीरक्रय- क्रियाद्वैतैः, वीरक्रयः वीरवत् याज्याशून्येन बिक्रेतुकृत्प-

परतां दृढयति । अतएवेति निषादस्थपतिवदिति, अनन्तरं अत्र निषादस्थपतिं याजयेदिति श्रुतौ निषादस्य चाण्डालदेहपतिर्भवेत् इति षष्ठीतत्पुरुषे निषादसम्बन्धे लक्षणापत्त्या निषादवादीरूपतादेति कर्मधारय एवाद्रियतइति मीमांसासिद्धान्तसिद्धं दृष्टान्तितं, अत्र विद्याकर- सते उत्तमपदमपतितलधर्मनिष्ठपरं एव च यद्यागच्छेत् द्विजोत्तम इत्य- नन्तरं तदा तमिति पूरणीयं तस्य योगक्षेमं कीर्त्तयेत् पृच्छेदित्येना- न्वयः । यदि च तेषु मध्येऽभिवाद्योविषा आयाति तं तिरस्त्रिवाद्य- योगक्षेमं पृच्छेदिति वाक्यभेदं प्रतिपादयतमुपेक्ष्य वस्तुतस्तु निषादस्थपति- मते द्विजोत्तम इत्यस्य विशेष्यपदं विप्रमित्यस्यैव भक्तिविपरिणाशिन- विप्रपतिपदं निर्धारणस्यैव निर्धारणीयविशेष्यवाचकपदज्ञावश्यकत्वम् ।

न्यस्तमूल्येन क्रयः । विष्णुधर्मास्तरे, भृङ्गराजस्य विल्वस्य
वक्त्रपुष्पस्य च द्विजाः । जम्ब्वान्नवीजपुराणां पञ्चाणि
विनिवेदयेत् । तथा, पुष्पाणि यदि ते न स्युः प्रशस्तै-
रपि पङ्क्तयैः । दूर्वाङ्कुरैरपि ब्रह्मस्तद्भाविनार्चयाञ्जितम् ।
वामनपुराणे, विल्वपत्रं शमीपत्रं भृङ्गराजस्य पत्रकम् ।
तमालामलकौपत्रं शस्तं केशवपूजने । ज्ञानमालायां,
पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् । पुष्पाञ्जलि-
विधिं हित्वा यद्योत्पन्नं तथार्पणम् । लघुहारीतः,
ज्ञानं कृत्वा च ये केचित् पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः ।
देवतास्तत्र गृह्णन्ति भक्षीभवति काष्ठवत् । एतत्तु
द्वितीयज्ञानाभिप्रायकमतिरत्नाकरः । व्यक्तं मतस्यसूक्ते,
स्नात्वा मध्याह्नसमये न च्छिन्द्यात् कुसुमं नरः ।
तत्पुष्पस्यार्चने देवि रौरवे परिपच्यते । स्कान्दे,
न धात्री सफला यत्र न विष्णोस्तुलसीदलम् । तन्मूच्छ-
सदृशं स्थानं यत्र नायान्ति वैष्णवाः, यत्र मातृ-
परोमर्त्यौ यत्र द्वादशीतद्वरः । तुलसी मालती धात्री
सत्र विष्णुः श्रिया सह । दूर्वा दहति दुःखानि धात्री

नराणांशूरइत्याद्यप्रयोगात् नराभिन्नञ्चित्रियादी नरसामान्यव्यावृत्त-
शूरत्वादेर्वाधात् निर्धारणविभक्तिप्रकृत्यर्थसामान्यव्यावृत्तविधेयबोधस्यैवा-
काङ्क्षितत्वात् । अन्यथा द्रव्येषु घटोगन्धवानित्यादिप्रयोगापत्तेः घट-
भिन्नजलादिरूपयत्किञ्चित् द्रव्यव्यावृत्तत्वस्य गत्ये सत्वात् विशेषवाचक
पदस्य सत्त्वे च तदर्थभिन्ननिर्धारणविभक्तिप्रकृत्यर्थसामान्यव्यावृत्तत्वस्य
निर्धारणविभक्त्याबोधनौयत्वेन निरुक्तदोषाभावः । एवं नराणां राक्षसः
शूरइत्यादि प्रयोगवारणाय विशेषवाचकपदार्थे निर्धारणविभक्तिप्रकृ-
त्यर्थभिदधीधैव निर्धारणविभक्तेः साधुतावाच्येति विशेषवाचकपदस्या-

हरति पातकं । हरीलक्ष्मी हरेद्रोगं तुलसी हरते चयं ।
तुलसीं प्राप्य यो नित्यं न करोति ममार्चनं, तस्याहं
प्रतिगृह्णामि न पूजां दशवार्षिकीं । अतएव, गृह्णाति
तुलसीं शुष्कामपि पर्युषितां हरिः । तथा, वर्ज्यं पर्यु-
षितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युषितं जलं, न वर्ज्यं जाङ्गवी-
तीयं न वर्ज्यं तुलसीदलं । तुलसीपत्रमादाय यः
करोति ममार्चनं । न पुनर्वैजिमाप्नोति मुक्तिभागी
भवेद्भि सः । तथा, समञ्जरिदलेयुक्तं तुलसीसम्भवैः
क्षितौ । कर्चन्ति पूजनं विष्णोस्ते क्षतार्थाः कलौ

इत्युक्तेति । एवञ्च ग्रात्यादिविशेषणविशिष्टे यद्वर्णावच्छिन्नमिन्ने तादृश-
ग्रात्यादिविशेषणशून्यतद्वर्णावच्छिन्नविधेयभानं तत्तद्वर्णावच्छिन्न-
राचकपदोत्तरं पठोसममोवेति निर्धारणसूत्रतात्पर्यं । द्विजपूतमोद्विजो-
त्तमोविप्रदत्तत्वमुपसंभ्याव्याहृतत्वमर्थः व्याहृतत्वं भेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वमेकत्वस्योत्तमपदार्थतावच्छेदकोत्तमत्वे व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्
तदेकदेशे भेदे च विप्रान्यद्विजत्वव्यापकत्वविशिष्टाधेयतासम्बन्धेन
प्रकृत्यर्थद्विजस्यान्वयः । साम्यन्तार्थान्वितोत्तमत्वावच्छिन्नस्य च देजत्व-
विशिष्टतादात्म्यासम्बन्धेन विप्रसम्बन्धेन निरुक्तार्थलाभः निरुक्तसम्बन्धेन
तत्पदार्थान्वयएवाकाङ्क्षास्वीकारासमुद्भाधेयत्वादिगम्यन्तेनान्वयस्वीकारे-
णातिप्रसङ्गः द्विजेषु विप्रस्य उत्तमत्वमित्यत्र द्विजनिरूपितत्वविशिष्टा-
धेयतासम्बन्धेन विप्रस्योत्तमत्वसम्बन्धे तादृशवाक्याकाङ्क्षास्वीकारेण नाति-
प्रसङ्गः । न निर्धारणे षष्ठीतिसूत्रेण निर्धारणपठ्या तत्पुरुषसमासनिषेधः
स्वरभेदनिषिधाय उत्तमत्वमित्यत्र वेदाश्रयनादिगुणनिषेधपरं । नन्वे-
तादृशगुणविशिष्टस्योत्तमपदार्थत्वे कार्यकारण एव कथं न क्षिपते क्षत्रिय-
वैश्यादीर्निरुक्तोत्तमत्वविरहेणैव व्यावर्तनात् । न च द्विजपदमध्यावर्तकं
मेरुमहोरह इत्यादौ महोरहपदवद्वद्विजपदस्य स्वरूपाख्यानरूपत्वा-
दिति चेन्न विशेषणवाचकोत्तमपदस्य पूर्वविधिरात्तपत्तेः । अथवा द्विजस्य
उत्तम इति पञ्चमोसमासस्तत्रद्विजपदं विप्रभिन्नद्विजपरं विप्रमित्यनेन

तुमे, शान्तिं दाने तथा ध्याने प्राशने केशवाच्चने । तुलसी
 दहते वातं कौत्सने रोषणे कलौ, तुलस्यमृतनामासि
 सदा त्वं केशवप्रिये, केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा
 भव शोभने । गारुडं, मातङ्गुलसि कल्याणि गोविन्द-
 धरप्रिये । चिनोमि हरिपूजार्थमवराधं क्षमस्व मे ।
 त्वद्वत्सलैः प्रचैः पूजयामि यथा हरिं, तथा कुरु
 पवित्राङ्गि कलौ मलविनाशिनि । मन्त्रेणानेन यः
 कुर्यान्नृहीत्वा तुलसीदलं । पूजनं वामुदेवस्य लज्ज-
 कोटिकलं लभेत् । राघवभट्टधृतं, सद्यः पर्युषितं
 वापि निर्माल्यं नैव दूयति । तथान्येन हरेस्तुष्टि-

सन्नायकस्य दिग्गजे तात्पर्यप्रहादेवतादृशोत्तमत्वस्य विप्रएव पर्यव-
 सानात् विप्र इति विशेषवाचकपदाकल्पनादस्य कल्पस्य समीचीनतेति
 एतदुपपन्नं उक्तमपदे होमाद्यगताद्विजमपेक्ष्योत्कर्षविशेषविशिष्टगुण-
 वापनं वाच्यं अन्तर्भावित्वाद्येतत्पुनरप्युक्तमस्मिन् । एवञ्च तं विप्र-
 भवित्वाद्येनोक्तं पुनरुक्तमेववाक्यमिति । अत्रेतिहासः, श्रीभाग-
 वतगीताद्विषयः । सर्वं पूर्वमभूद्राजापाण्ड्यो द्रविड सत्तमः । इन्द्रायुध-
 विप्रान्तिं विष्णुव्रतपरायणः । स गजन्द्रः योभगवताग्रहान्मोचितः
 स एतन्मगधकाल आगवान् गृहीतमीनव्रतमीश्वरंहरिं । जटाधर-
 स्ताम्रं जटायुतं तमर्चयामास कुलाचलाग्रतः । यदृच्छया तं
 ब्रह्मयज्ञं मुनिः सताममच्छिद्यगलैः परिश्रितः । तं दीक्ष्य तुष्णीम्
 तातद्विदितं रहस्युक्तमीन्द्रपिबुकोपदि । तस्मा इमं शपमदाद-
 भूतं दुःखमजनविद्विषय । विप्रावमस्ता विप्रतां तमित्रं यथाग-
 रुधवर्तिः स एव । शुकउवाच । एवं श्रद्धागतोऽगस्त्योभगवानुपस-
 नुमः । इन्द्रायुधोऽपि राजर्षिर्दिष्टां तदुपधारयन् । आपन्नः कौञ्च-
 योनिस्तत्पुनरुतिविनाशिनी । हर्षार्चनानुभावेन यद्वज्रलेप्यनुसृतिरिति
 परितु केवलपुनरुतिमपदस्य भगवति हरी भूरिप्रयोगात् । हरिर्यैः

तुलस्या तुष्यते यथा । गरुडपुराणे, गवामयुतदानेन
यत् फलं लभते स्वर्गः । तुलसीपत्रकैकेण तत्फलं
कार्तिके स्मृतं । तथा, तुलसीं विना या क्रियते
न पूजा स्नानं न तद्यत्तुलसीं विना कृतं । भुक्तं
तद्यत्तुलसीविवर्जितं पीतं न तद्यत्तुलसीविवर्जितं
अनावापि, तुलसीदलसंमिश्रं यत्तोयं शिरसा वहेत् ।
सर्व्वतीर्थाभिषेकस्य तेन प्राप्तं फलं ध्रुवं । वैष्णवामृते
व्यासः, जलक्षिप्त्वा भवेद्यावत्तुलसीमूलमृत्तिका । तावत्
प्रीणाति भगवान् विष्वात्मा धितृभिः सह । मनः-
प्रसादजननी सुखसौभाग्यवर्द्धिनी । आधिश्याधिहरे

पुरुषोत्तमोमत इति कालिदासादिवचनाच्च पुरुषोत्तमपदं हरौ रुढं ।
अवयवशक्त्या पुरुषावधिकोत्तमत्वं बोध्यते तेन पुरुषोत्तमः कृष्ण इति
पुरुषोत्तमशब्दार्थस्तथा द्विजोत्तमपदस्य विप्रएव भूरिप्रयोगात् क्षत्रिय
वैश्ययोरप्रयोगाच्च विप्रे रुढिः । एवञ्च द्विजोत्तमशब्देन रुद्रा विप्र
उक्तः । द्विजशब्देन च शक्त्या द्विजत्वावच्छिन्न उक्तस्तस्य च विप्रेभि-
दान्वयः । तथा तेनैव द्विजपदेन लक्षणया विप्रान्यद्विजउक्तः । तस्य च
लुप्तसत्यस्यैव अन्वयः । अन्यत्र एकपदे युगपत्क्षत्रिलक्षणयोः स्त्रीकारे-
ऽपि निर्धारणविभक्तिप्रकृतेर्युगपत्क्षत्र्यलक्ष्यैर्वोधिनादियुत्पत्तिकल्पनात्
सप्तम्यर्थभेदस्य उत्तमपदार्थान्वयः । उत्तमपदार्थस्य चाभेदसम्बन्धेन
विप्रेऽन्वयस्तत्र द्विजाभिन्नो विप्रोविप्रान्यद्विजभिन्नोत्तमाभिन्न इति
बोध्यः । अतएव निर्धारणसप्तमीसमासमभिप्रेत्य वोपदेवैः पुरुषोत्तमपदं
पुरुषेभूतमः पुरुषोत्तमइत्युक्तं । कचिदन्यत्र पुरुषोत्तमपदप्रयोगः कर्म-
धारयाभिप्रायेण यथा तथा द्विजोत्तमपदस्य कर्मधारयाभिप्रायेणैव
कचित् क्षत्रियवैश्ययोरपि प्रयोग इति प्राहुः । वीरक्रयक्रियाहृतैरिति
वीरक्रयरूपाक्रियातया गृहीतैरित्यर्थः । विष्णुपञ्चमिति श्रीकृष्णैतर
विषयकं न रक्तचन्दनं जातु गृह्णीयाद्रक्तपुष्पकं । विष्णुपञ्चस्तत्कुसुमै-

नियं तुलसि त्वं नमोऽस्तु ते । इति नमस्कारमन्त्रः ।
 श्रियः प्रिये श्रियावासे नियं श्रीधरसत्कृते । भक्त्या
 दत्तं मया देवि गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते । श्रियं देहि
 यशोदेहि कीर्त्तिमायुस्तथा सुखं । वलं पुष्टिं तथा धर्मं
 तुलसि त्वं प्रयच्छ मे । इत्यनेन पूजा (७८) ।

विष्णुधर्मात्तरे । पुष्पाभावेऽपि देयानि पत्राणि च
 जनार्दने । पत्राभावे जलं देयं तेन पुण्यमवाप्यते ।
 न रत्नैर्न मुक्ताणैश्च न च वित्तेन मुरिणा । तथा
 प्रसादमायाति यथा पुष्पैर्जनार्दनः । ज्ञानमालायां,
 नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न तुलस्या विनायकं । न दूर्ध्वया यजे-
 दुर्गां नाम्नातर्कैर्दिवाकरं । विष्णुधर्मात्तरे, धूपदः
 सर्वमाप्नोति दीपदः सर्वमश्नुते । वामनपुराणे । रुहि-
 काख्यं कणं दारुं सिङ्गकं सागुरं सितं । शङ्खं

नार्चयेद्देवकोऽनुतमित्यागमनिषेधात् । समञ्जरिदलैरिति मञ्जरीसहितपत्रै-
 र्युक्तं कृतं पूजनमित्यर्थः । सदात्वममृतनामासीत्यन्वयः नमृतं मरणं
 पुनर्मरणं यत इति मोक्षदनामासीत्यर्थः । मलं पापं तद्विनाशनीति ।
 पिष्टभिः सहेति । पितरोऽपि प्रीताभवन्ति मत्सन्ततिकृततुलसीमूल
 सेककृतहरितोषेण वयमुद्धृत्य भवाम इति चित्तोक्तासादितिभावः ।
 पूजितिकर्तव्यत्वात् संवत्सरप्रदोने पक्षे पक्षेनुसंप्राप्ते द्वादश्यां वैश्वसत्तम ।
 ब्रह्मादयोऽपि कुर्वन्ति तुलसीदलपूजनं । द्वादश्यां ये प्रकुर्वन्ति तुलसी-
 दलपूजनं । गृहारामे वनेवापि शृणु तेषाम्नु यत्फलं । प्रयागस्नान-
 युक्तानां काश्यां प्राणविमोक्षिणां । यत्फलं कथितं वेदैस्तुलसीपूज-
 नेनतत् (७८) ।

नाक्षतैरिति । एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिभिर्नतुलस्यागणाधिप-
 मित्यत्र नकेतव्यामहेश्वरमिति पाठोलिखितः । अत्राक्षतनिषेधस्तुल-
 सादिपदमाहचर्यात् पत्रपुष्पादिवत्तण्डुलस्यौपचारतया दानपरः एका-

जातिफलं श्रीशे धूपानि स्युः प्रियाणि वै । रुहिका
मांसी । कणं माहिष्याख्यगुणुलुः । सितं कर्पूरं ।
सितेतिपाठे सिता शर्करा । शङ्खोन्खी श्रीशे विष्णौ
कालिकापुराणे, गन्धं पुष्पं धूपदीपौ उपचारास्तथा
परान् । घ्राताद्भिवेद्य देवेभ्यो नरोनरकमाप्नुयात् । न
भूमौ कितरेद्रूपं नासने न घटे तथा । यथातथा-
धारगतं कृत्वा तं विनिवेदयेत् । तथा, सर्वसहा
वसुमती सहते न त्विदं हयं । अकार्यपादघातञ्च
दीपतामं तथैव च । तथा, नैव निर्व्याप्येद्दीपं देवार्थ-
मुपकल्पितं । दीपहर्त्ता भवेदधः काणोनिर्व्यापको-
भवेत् । विष्णुधर्मात्तरे, यावदक्षिणिमेषाणि दीपोदेवा-
लये ज्वलेत् । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
तथा, यः कुर्यात्तेन कर्माणि स्यादसौ पुष्पितेक्षणः ।
तेन देवदत्तदीपेन, विष्णुसंहितायां । घृतं तिलतैलं
विना न किञ्चिद्दीपार्थवृत्ति । दद्यादित्युद्धीयते । नर-
सिंहपुराणे, मोचकं पनसं जम्बुं तथान्यल्लवलीफलं ।
प्राचीनामलकं श्रेष्ठं मधुकोदुम्बरं तथा । यत्नपक्वमपि
याञ्छं कदलीफलमुत्तमं । प्राचीनामलकं करमर्दकं ।
वराहपुराणं, अपय्युषितपक्वानि दातव्यानि प्रयत्नतः ।

दशस्कन्धे गन्धपुष्पाक्षतसगुम्भिर्धूपदीपोपहारकैः साङ्गं संपूजा विधिवत्
स्त्वैः सुत्वा नमिदमिति त्वाक्षतदानविधानं तिलकालङ्कारादि विषयक-
मिति श्रीधरस्वामिचरणाः । पुष्पप्रतिनिधिं तण्डुलं दाननिषेधकं ना-
क्षतैरिति वचनमिति तन्त्रसारकृतः । तन्गार्घ्यादौ न तण्डुलदाननिषेध
• इति बोध्यं शङ्खोन्खीति अत्रन्खी विधानात् हरिमक्तिविलासष्टतविष्णु-

खण्डाज्यादिकृतं पक्वं नैव पथ्युपितं भवेत् । ब्रह्माण्ड-
पुराणे, ताम्बुलमुज्ज्वलं दद्याद्दूयो विप्रेभ्यः समाहितः ।
शिवाय केशवाय नाकलोके स पूज्यते । श्रीभाग-
वते, यदूयदिष्टतमं लोके यच्चापि प्रियमात्मनः । तत्त-
न्निवेदयेन्मद्यं तदानन्थाय कल्पते । मद्यं वासुदेवाय ।
विश्वसंहितायां, नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थं भक्ष्येष्वजामहिषी-
क्षीरे वर्जयेत् पञ्चनखमत्स्ववराहमांसानि चेति । ना-
भक्ष्यमिति यद्वर्णस्य यदभक्ष्यं स्वरूपतोलशुनादि तत्तेन
न देयं नतु रात्रौ दध्याद्यानि । पञ्चनखश्च शशाति-
रिक्तः । मार्गं मांसं तथा क्षीरं शाशं समुपयुज्यते ।
एतानि हि प्रियाणि स्युः प्रयोज्यानि वसुधरे, इति

धर्मात्तरवचने प्राणिजात निषेवः द्रव्यान्तरागसित गन्धीव्यतिरिक्तपरः ।
तच्चनञ्च तथैव शुभगन्धा ये धूपास्ते उगनीयते । तथा न यच्चधूपं
वितरेत् माधवाय सत्ताशनं । यच्चधूपः सर्जरसः कासनीहृक्षनेदः, अत्र
यच्चधूपः केवलो निविद्धः षोडशाङ्गे तस्य विहितत्वात् । तथा विना
मृगमदं धूपे प्राणिजातं विवर्जयेदिति ।

अज्ञार्थपादघातं निष्प्रयोजन पादघातं । दीपतापं तथैवेति
कालिकापुराणे तैजसं दारवं लोहं मार्त्तिकं नारिकेलजं । तृण-
राजं भवस्वापि दीपपात्रं प्रशंसते । दीपहृत्वाय कर्त्तव्या स्त्रीकसा-
खेव भैरव । हस्तेषु दीपादातयोनचभूमौ कदाचन । दद्यादयथा च
पृथिवौ तापं नाग्नीतिवै तथा ।

मोचकं कदलीफलं तत्रविशेषमाह यन्नपक्वमपीति एतेनान्येषां
यन्नपक्वं नप्राञ्छार्त्तमिबोध्यं । उल्लवलं गुवाकखादरादियुक्तं । तदा-
नन्थाय कल्यात इति आनन्थाय अनन्तफलायमोक्षार्थेति यावत् । वामन-
पुराणे । इविषासंस्कृता येन यवगोधूमशालयः । तिलसुदृगादयोमाषा
ब्रीहयश्च प्रिया हरिरिति । स्वरूपतः नतुफालविशेषद्रव्यविशेषसम्ब-

वरोहपुराणे भगवद्वाक्यात् । तथा, माहिषञ्चाविकं
कागमयाज्ञिकमुदाहृतं । माहिषं वर्जयेन्मासं क्षीरं
दधि घृतं तथा (७६) ।

देवलः, चाण्डालेनशुना वापि दृष्टं हविरयाज्ञिकं ।
विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् । अन्यत्र हिर-
ण्योदकस्पर्शादिति । कालिकापुराणे, यस्य यद्दीयते
वस्त्रमलङ्कारादि किञ्चन । तेषां दैवतमुच्चार्य कृत्वा
प्राक्षणापूजने । उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना निवे-
दयेत् । प्राक्षणादिलक्षणन्तु, उत्तानेन तु हस्तेन
प्राक्षणं समुदाहृतं । न्यञ्चताऽभ्युक्षणं प्राक्तं तिर-
श्चावोक्षणं स्मृतं । विष्णुधर्म्मोत्तरे, द्रव्याणां तत्तदैव-
तमभिधाय । गृह्णतु सर्वदैवत्वं यदनुक्तं द्विजोत्तमैः ।
तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्वं सर्वं वा विष्णुदैवतं । गोतमः ।
अन्तर्जानु करं कृत्वा सकृन्नु तिलोदकं । फलां-
शमभिसन्धाय प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः । योगियान्नवल्काः,
अष्टष्टविग्रहोदेवोभावग्राह्योमनोमयः । तस्योद्धारःस्मृतो-
न्धेन । तेनेति तेन वर्णनेत्यर्थः । मार्गं रुगसम्बन्धि, माहिषंमहिष
सम्बन्धिक्षीरादि । आविकं अविर्क्षोप स्तत्सम्बन्धिक्षीरादि । उत्तरार्धे
क्षीरादिदर्शनात् (७६) ।

हस्तेनेतिजलप्रक्षेपइतिशेषः अस्यचोत्तरत्रायन्य न्यञ्चताऽधोमुखेन-
हस्तेनेत्यनुषङ्गेनानुयः तिरश्चा वक्त्रेणहस्तेनावोक्षणमिति वचनमिदं
वर्द्धमानधृतं ब्रह्मसंहितासम्बन्धि । भावग्राह्यः भक्त्याग्राह्यः भक्त्याह
मेकयाग्राह्य इति भगवद्वचनात् मनोमयःमनसाग्राह्यः नतुवहिरिन्द्रियेण ।
उत्पत्तिस्थानानीति अकारादय एव सन्धिवशेनप्रणवभावमाप्ता इत्यर्थः ।
विष्णुरिति नामनामिनोरभेदोपचारेण वचसां पतिरितिसर्वेषां वर्णानां

नाम तेनाहूतः प्रसीदति । विष्णुपुराणे, ओङ्कारो-
 भगवान् विष्णुस्त्रिधामा वचसाम्पतिः । तदुच्चारणतस्ते
 तु विनाशं यान्ति राजसाः । त्रिधामा त्रीण्यकारो-
 कारमकाररूपाणि धामान्युत्पत्तिस्थानानि यस्य स
 तथा । तथा, गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो-
 ग्रहाः । अद्यापि न निवर्त्तन्ते द्वादशाक्षरचिन्ताकाः ।
 नारसिंहे, सर्ववेदान्तसारार्थः संसारार्णवतारकः । गति-
 रष्टाक्षरो गृणामपुनर्भवकाङ्क्षिणां । यस्य यावांस्तु विश्वास-
 स्तस्य सिद्धिस्तु तावती । एतावानिति नैतस्य प्रभावः
 परिमीयते । तथा, हृत्पुण्डरीकमध्यस्थं शङ्खचक्रगदा-
 धरं । एकाग्रमानसोऽध्यात्वा विष्णुं कुर्यात्सुखं हिजः ।
 तथा, अष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य ऋषिर्नारायणः स्वयं । कन्दश्च
 देवी गायत्री परमात्मा च देवता । नमोनारायणा-

प्रणवस्य पूर्वरूपत्वादिति भावः, तथाहि श्रुतिः, चत्वारिंशत्क्षपमिमितानि
 पदानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनोपिणः गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति-
 तुरीयं वचोमनुष्यावदन्तीति अर्थः वाचः ब्रह्माधिष्ठितत्वेन ब्रह्मरूप-
 शब्दस्य पठ्यते ज्ञायते परतत्त्वमनेनेति पदानि स्वरूपाणि चत्वार्येव ये
 मनोपिणस्तु जानन्ति अन्तर्दृष्टत्वात् । तेषु पदेषु त्रीणि गुहायां
 मूलाधारमणिपूरकविशुद्धचक्रेषु निहितानि समुद्भूतानि नादपश्यन्त्या-
 ख्यमध्यमाख्यानि नेङ्गयन्ति न स्वरूपं प्रकाशयन्ति सूक्ष्मरूपत्वात्,
 अतएव मनोपिणो नानुभवन्ति केवलं तुरीयं स्वरूपं कण्ठसमुद्भूतं
 वैखर्याख्यं त्रिषष्टिवर्णरूपं स्थूलत्वात् मनुष्या वदन्ति जानन्ति । एका-
 दशे च । मयोपलब्धितं भूमाब्रह्मणान्तशक्तिना । भूतेषु घोषरूपेण
 विषेपूर्णं लक्ष्यते । मयेति भगवद्वाक्यं उपलब्धितं अन्तर्यामितया-
 ऽधिष्ठितं मूलाधारे उद्भूतं शब्दपदमिति शेषः अन्तर्गतत्वेऽप्यपरिच्छिन्नत्वे-
 माह भूमेति अन्तर्यामित्वेऽप्यविकारमाह ब्रह्मेति अविकृतस्यापि निय-

धेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः । भक्तानां जयतां तात
स्वर्गमोक्षप्रदायकः । जयमानसे चेतिगणेचकारपाठाद्वक्त-
वचने मानसे च जयशब्दार्थसिद्धिः । देवतां ध्यायन्
जपं कुर्यादित्यादिना ध्यानमवाङ्मुक्तं । यत्तु, मन्त्रार्थ-
चिन्तनाभ्यासः सउक्तोमानसोजपः । इत्यनेन शब्दार्थयो-
श्चिन्तनं मुक्तं तत्रापि जयशब्दवलाच्छब्दचिन्तनं प्रधानं
अर्थचिन्तनत्वं । तथाच योगियाज्ञवल्काः, वाच्यः
स ईश्वरः प्रोक्तोवाचकः प्रणवः स्मृतः । वाचकेऽपि च
विज्ञाते वाचाएव प्रसीदति । अतएव, धारयेन्मनसा
मन्त्रं जिह्वौष्ठौ नैव चालयेत् । अभावे त्वक्षमालायाः
कुशग्रन्था च पर्वणा । हारीतः । मन्त्रार्थज्ञोजपन्
जुहोतयैवाध्यापयन् द्विजः । स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकन्तु
विपर्ययि । नरकन्तु विपर्यय इतिनिन्दा मन्त्रार्थज्ञान-
प्रशंसापरा मन्त्रैकवाक्यत्वात् नतु सर्वथा निषेधपरा ।

नृत्वं घटयति अनन्तशक्तिर्नाति भूतेषु सर्व प्राणिषु घोषरूपेण नाद-
रूपेण लक्ष्ये मनोपिभिः । अन्तः सूक्ष्मत्वे दृष्टान्तमाह विपेषु उर्णा-
तन्तुरिवेति । अयञ्च शब्दः प्राणमय उच्यते प्राणोपादानकत्वात् ततो
नाभिदेशे मणिपुरकाख्ये तदेवाद्भूतं पञ्चन्याख्यं मनोमयं मणीषिणां
मनोमात्रगोचरत्वात् । ततो हृदि विशुद्धाख्ये चक्रे समुद्भूतं सूक्ष्म-
मोक्षारूपं भवति । इदमिन्द्रियमयं मध्यमाख्यं तदेव कण्ठगतं वैख-
र्याख्यं स्थूलरूपं त्रिषष्टिवर्णमयं व्यक्तं भवतीत्योङ्कारस्य वर्णापादा-
नत्वं नचोङ्कारस्य अकारादिवर्णघटितत्वात् कथं सर्ववर्णापादानत्व-
मिति वाच्यं कण्ठगतस्योङ्कारस्याकारादिवर्णघटितत्वेऽपि हृद्गतस्य नत-
द्वघटितत्वमिति सामञ्जस्यात् तस्याकाराद्यघटितत्वेऽपि तद्वघटितस्थूली-
ङ्कारोपादानत्वात् समानाकारत्वाच्च त्रिवृदित्यनेनाभिधानं ब्रह्माविर्भाः ।

अन्यथा, वेदार्थोपनिबधृत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतं ।
 मन्वर्यविप्ररीता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते, इति बृह-
 स्पत्युक्तिर्विरुद्धा स्यात् । मनुस्तु क्रमाच्छ्रौतामाह । अज्ञेभ्यो-
 ग्रन्थिनः श्रेष्ठाग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः । धारिभ्यो ज्ञानिनः
 श्रेष्ठाज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः । ग्रन्थिनो ग्रन्थसापेक्षपाठिनः,
 धारिणस्तदनपेक्षपाठिनः, ज्ञानिनोऽधीतशास्त्रार्थज्ञाः,
 एवं, वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रसा चापि यत् ।
 अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषाणां काण्डनं यथा, इति
 व्यासवचनं तथैव व्याख्येयं । व्यवसायिनः शास्त्रार्थानु-
 ष्ठायिनः । जपविधिमाह पुरश्चरणचन्द्रिकायां । कनिष्ठा-
 नामिका मध्या चतुर्थी तर्जनी मता । तिस्रोऽङ्गुल्य-
 स्त्रिपञ्चाणो मध्यमा चैकपञ्चिका । पञ्चदशं मध्यमाया-
 जपकाले विवर्जयेत् । एनं मेरुं विजानीयादुषितं
 वक्रत्वात् ब्रह्मेत्यभिधानञ्च । वेदोत्पत्तिश्च वैराजाख्यब्रह्मणो मूलाधारादि
 क्रमैर्नैव रीत्या बोध्या । द्वादशे च, ततोऽभूत् त्रिवेदोऽङ्गारो योऽव्यक्तः
 प्रभवः स्वराट् । यत्तन्निष्ठं भगवतो ब्रह्मणः परमेशिनः । त्रिवेद-
 त्रिमात्रः अव्यक्तः प्रभवो यस्य सः । स्वराट् मनीषिणां हृदि खत
 एव प्रकाशमानः । तदेव कार्येण लक्षयति यत्तदिति नपुंसकत्वं लिङ्गशब्द-
 विशेषणत्वात् लिङ्गं गमकमिति । अत्र श्रीधरस्याभिष्टताभियुक्तश्लोकः ।
 या सा मित्रावरुणमदनादुच्चरन्ती द्विपष्टिं वर्णान्तः प्रकटकरणैः
 प्राणसङ्गात् प्रसूते । तां पश्यन्तीं प्रथममुदितां मध्यमां बुद्धिसंस्थां
 वाचं चक्रे करणविशदां वैश्वरीञ्च प्रपद्ये । अत्र सन्दर्भः । या सा
 पराख्या मित्रोऽग्निर्वरुणः सोमस्तयोः सदनं आधारचक्रं तस्मात् प्राण-
 सङ्केतोच्चरन्ती स्वयमेव सूक्ष्ममुद्भवन्ती द्विपष्टिवर्णान् प्रसूते इत्यर्थः ।
 क्रैः अन्तःकरणभ्यां प्रकटकरणेन च । अतस्तां प्रथममुदितां पश्यन्त्याख्या-
 मन्तः पतति ननु चारयति या तां प्रथमां तथा बुद्धिसंस्थां उच्चा-

ब्रह्मणा स्वयं । आरभ्यानामिकामध्यात् प्रदक्षिणक्रमेण
तु । तर्जनीमूलपर्यान्तं जपेद्दशम् पञ्चम् । अङ्गु-
लीर्न वियुञ्जीत किञ्चित् सङ्कोचयेत्तलं । अङ्गुलीनां
वियोगे तु छिद्रेषु स्रवते जपः । अङ्गुल्यग्रेषु यज्जप्तं
यज्जप्तं मेरुलङ्घने । पञ्चसन्धिषु यज्जप्तं तत् सर्वं
निष्फलं भवेत् । मन्त्रतन्त्रप्रकाशे, तत्राङ्गुलिजपं कुर्वन्
साङ्गुष्ठाङ्गुलिभिर्जपेत् । अङ्गुष्ठेन विना कर्म कृतं
तदफलं भवेत् । मन्त्रकोषे, हृदये हस्तमादाय तिर्यक्
कृत्वा कराङ्गुलीः । आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन
सदा जपेत् । कल्पान्तरमाह, अनुलोमविलोमस्यैर्विन्दु-
युष्मादकाक्षरैः । क्षमेरुकैः साष्टवर्गैः कृतया वर्णमालया ।

ख्यामीति विचारयुक्तां मध्यमां करणविशदां स्थानप्रयत्ननिर्मलां
वैखरीं प्रपद्यइति । त्रिषष्टिवर्णां वीपदेवमतानुसारेणीच्यन्ते । अत्रयं इत्रयं
उत्रयं ऋत्रयं लृत्रयं एचोङ्गुस्त्रयाभावादेवाष्टौ विमर्गानुस्वारजिह्वा
मूलोयोपाध्यानीयाश्चत्वार इति सप्तविंशतिः । ककारादिमकारान्ताः
पञ्चविंशतिः यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्चेति षट् रश्मसहा
इति पञ्चेति मिलित्वा त्रिषष्टिरिति । एवं स्थूलोद्धारस्य ब्रह्मणः कण्ठे
प्रथमोद्भूतत्वात् ब्रह्मवाचकत्वाच्च सर्व्ववर्णां तन्मत्वमिति । द्वादशाक्षरः
ॐ नमोभगवते वासुदेवायेति मन्त्रः गतिर्भगवत्प्राप्तिहेतुः ज्ञान-
हेतुर्वाः यावान् यावत्फलविषयकः तावती तावद्विषयिणी सिद्धिर्भाभिः ।
एकाग्रेति प्रत्याहृतचित्तेन विष्णुं ध्यात्वा जपेदित्यर्थः । ऋषिरिति
प्रथमं मन्त्रं गृहीत्वा तत् साधकोऽपि ऋषिः, महेश्वरमुखाद् ज्ञात्वा
यः साक्षात् तपसा मनः संसाधयति शुद्धात्मा स तस्य ऋषिरिति, इति
गीतमीयात् । नारायणे धर्मपुत्तयाऽवतीर्णः । परमात्मा सर्व्वान्तर्यामी
विष्णुः । नरसिंहपुराणे नित्यत्वमाह यथा । अष्टाक्षरेण देवेशं नर
• सिंहमनामयं । गन्धपुष्पादिभिर्नित्यमर्चयेदच्युतं नरइति । जपेति

प्रत्येकं वर्णयुञ्जन्ता जप्ताःस्युः क्षिप्रसिद्धिदाः । तामाहुः,
 अकारादिलकारान्तं पञ्चाशन्मणिसूत्रकं । चकारं मेरु-
 संस्थाने लकारादिविलोभ्रतः । वर्गाष्टकविभेदेन शत-
 मष्टोत्तरं भवेत् । वैरिमन्ता अपि नृणा मन्ये मन्ताश्च
 किं पुनः । अकारादिलकारान्तता अनुलोमता लका-
 राद्यकारान्तता विलोमता चकारस्तु मेरुतया न संख्या-
 घटकः । साष्टवर्गैः अक्षचटतप्रयशवर्गयुतैः । एकैका-
 न्तरितं मन्त्रं जपेदेवं फलप्रदं । अन्यत्र च । ब्रह्म-
 नाडीगतानादिक्षान्तवर्णान् विभाव्य च । वर्णं विन्दु-
 युतं कृत्वा श्रेष्ठं मन्त्रं जपेत् पुनः । अकारादिषु
 संयोज्य तथा कादिषु च क्रमात् । तदा लिपिर्भवेद्वर्ण-
 मालार्द्धशतसंख्यया । अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वार्थ-
 साधकः । विद्वान् वाग्मी श्रिया युक्तोमान्योद्भुतकविर्भ-
 वेत् । ग्रथिता शक्तिसूत्रेणेति तन्त्रान्तरदर्शनात् कुण्ड-
 लिनी सूत्रत्वेन भावनीया । जपसमर्पणमाह, गुह्याति-
 गुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत् कृतं जपं । सिद्धिर्भवतु

जपधातुरित्यर्थः । मानमेवेति चकारेण व्यक्तवचनलाभः रपलपजल्प-
 व्यक्तायाम्बाचीतिपूर्वात्तानुकर्षादित्यभिप्रायिणाह व्यक्तवचन इति ।
 अत्रव्यक्तत्वं निजकर्णगोचरत्वं तथाच जिह्वाष्टौघालयेत् किञ्चित् देशता-
 गतमानसः । किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः । तथा
 तत्रैव । मानसः मिद्विक्रामानामुपांशुः पुष्टिमिच्छतां । वाचिकीमारणे
 शस्तः कथितं जपलक्षणं । वाचिकः प्रस्फुटोत्तरः । तस्य निन्दामाह
 तन्मसारि । मनसा वा जपेत् स्तोत्रं वचसा वा मतुं जपेत् । उभयं
 निष्फलं याति भिन्नभाण्डोदकं यथा इति । देवतागतमानस इति
 जपाङ्गतयोक्तं ध्यात्वाविष्णुमित्येकवाक्यत्वात् तत्र क्षुद्रप्रत्ययेनानन्तर्यस्था-

मे देव त्वत्प्रसादात्त्वयि स्थिते । मन्त्री श्लोकं पठित्वा
तु दक्षहस्तेन विष्णावे । मूलानुनार्धतोयेन दक्षहस्ते
निवेदयेत् । अनुर्मन्त्रः । विद्याकरधृतं, सहस्रं वा शतं
वापि दशवानुदिनं जपेत् । कुर्यादष्टाधिकं तेषामिति
जप्ये विधिः स्मृतः । तन्त्रान्तरे, विज्ञेयादशवालस्यात्
जपहोमार्चनान्तरा । उत्तिष्ठति तदान्यासं षडङ्गं
विन्यसेत् पुनः । पञ्चरात्रे, अग्रवित्रकरोनमः शिरसि
प्रावृत्तोऽपिवा । प्रलग्नं वा जपेद्यावत्तावद्विष्णुफल-
मुच्यते । विष्णुपुराणे, सर्ववेदेषु यत् पुण्यं सर्व-

विवक्षितत्वात् तच्चञ्चानं मानसं शाब्दबोधरूपमेवेति । मानसजप-
लक्षणमाह गौतमीये । धिया यदक्षरश्रेणीं वर्णस्वरपदात्मिकां ।
उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः सजपः स्मृतः इति उच्चरेत् भावयेत् अत्रापि
देवताधानमङ्गं । मन्त्रार्थचिन्तनेति, मन्त्रार्थयोश्चिन्तनेत्यर्थः । अभ्यासः
दशाष्टत्यादिभेदाय । वाचके च परिज्ञाति इत्यन्तेन वाचकज्ञानस्यैव
जपत्वमुक्तं तत्साधयतया वाच्यज्ञानमाह वाच्य एवेति प्रसीदति ज्ञान-
विषयतया प्रसन्नो भवति । तथा व्याख्येयं, अर्थज्ञस्य प्रशंसापरतया
व्याख्येयं जपविधिं पञ्चादिनियमपूर्वजपविधिं । चतुर्थीति, तर्जनी
विशेषणं तासु मध्या इति पुरणीयं । तिस्रः कनिष्ठानामिकातर्जन्यः
मध्यामाया एकपर्वग्रहणनिर्देशात् वर्जने हेतुमाह एवमिति, एवमव-
शिष्टमध्यामापर्वग्रहणं दशपर्वस्त्विति नात्रप्राप्तिलोभ्येन जप स्तथाविधाना-
भावादिति बोध्यं । किं पुनरिति सिध्यन्तीतिशेषः । ब्रह्मनाडीं सुपुष्पा-
मध्यावर्त्तिनीमूलाधाराद्ब्रह्मरन्ध्रगता । आदीति अकारादीत्यर्थः । तन्त्रा-
न्तरदर्शनादिति कुण्डलिनीति ब्रह्मनाडीयथा ब्रह्मरन्ध्रगतेत्यादिः ।
अत्रानुलोमेन विलोमेनच शतजपान्तरमष्टवारजपेत् अकवर्गादिवर्णा-
नामेकैकस्यान्तिमं वर्णं विन्दुयुतं कृत्वामन्त्रं जपेदित्यर्थः । अथञ्च
जपः मानस एव तथाच सन्तुष्टमारुन्धे । क्रमोत्क्रमगतैर्मालामाल
कार्णैः क्षमेरुकैः । सविन्दुकैः साष्टवर्गैरन्तर्यजनकमीणीति अनुर्मन्त्र

तीर्थेषु यत् फलं तत् फलं नर आप्नोति स्तुत्वा देवं
जनार्दनं । स्कान्दे, अहन्यहनि योमर्ष्योगीताध्यायन्तु
संपठेत् । द्वाविंशदपराधेषु अहन्यहनि मुच्यते । ते
चापराधा वराहपुराणे दर्शिताः (८०) ।

श्रीभागवते । नानातन्त्रविधानेन कलावपि तथा
शृणु । ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं
शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यं । मृत्यार्त्तिहं प्रणतपालभवाञ्चि-
धौतं वन्दे महापुरुषं ते चरणारविन्दं । त्यक्त्वा
मुदुख्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यद-
गादरण्यं । मायासृगं दयितयेप्सितमन्वधावन्दे महा-
पुरुषं ते चरणारविन्दं । एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान्
युगवर्त्तिभिः । मनुजैरिज्यते राजन् श्रेयसामीश्वरो हरिः ।
स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देत दण्डवत् । शिरोमत्

इति अनिति जीवत्यनेन मननविपर्येणति व्युत्पत्तेः जीवनञ्च विलक्षणं
सामान्यगदस्य विगेषपरत्वात् यद्वा धातूनामनेकार्थत्वात् अनधातोर्मन-
नार्थकत्वादित् । तेषां शतानां महस्याणाञ्च नतु दशवाङ्मतस्यापि
परामर्शः । संख्यानुक्तौ शतं साष्टं सहस्रं वा जपादिष्विति महाकपिल-
पञ्चगात्रवचनस्वरसादेवमत्रसंख्यानुक्तावित्युपादानात् यत्र काम्यविधौ शतं
सहस्रयोर्योपादानं तत्र नाष्टाधिक्यं नित्यतैमित्तिकपूजाद्यङ्गजपादी
चाष्टाधिक्यनियम इति बोध्यं । विज्ञेयात् विषयान्तरानुसन्धानात् ।
अपवित्रकरः पादादिकरः कुशपण्डितरहितकरो वा प्राणतोवस्त्रादिना ।
प्रलपन्शब्दान्तरमुच्चरन् सर्वत्रेदेष्विति अधीतेषु इति शेषः सर्वतीर्थेषु
वासादिना (८०) ।

हे प्रणतपाल हे महापुरुष इति सम्बोधनद्वयं ध्येयं ध्यानार्हं
सदेत्यस्य सर्वत्रसम्बन्धः ध्येयत्वे हितवः परिभवघ्नमित्यादयः । अन्यैः

योदेयोः कृत्वा बाहुभ्याञ्च परस्परं । प्रपन्नं पाहि
भामीश भीतं मृत्युग्रहार्णवादिति, भगवद्वाक्यं ।
स्मृतिः, न देवं पृष्ठतः कृत्वा प्रणामं क्वचिदाचरेत् ।
वरमुत्थोय कर्त्तव्यं न ह्यथा भ्रमणञ्चरेत् । एतद्विद्वशीति
पश्चात् कृत्वा तु योदेवं भ्रमित्वा प्रणमेन्नरः । तस्यै-
हिकं फलं नास्ति न परत्र दुरात्मनः । तथा भ्रान्त्वा
चतुःपार्श्वं श्रीकृष्णं योनमेन्नरः । साष्टाङ्गप्रणिपातेन
तस्य मुक्तिः करे स्थिता । स्कान्दे, अर्घं कृत्वा तु
शङ्खेन यः करोति प्रदक्षिणं । प्रदक्षिणीकृता तेन
सप्तद्वीपा वसुधरा । वामनपुराणे, त्रिःप्रदक्षिणं यः
कुर्यात् साष्टाङ्गकप्रणामकं । दशाश्वमेधस्य फलं प्राप्नुया-
न्नात्र संशयः । नारसिंहे, उरसा शिरसा दृष्ट्या वचसा

परिभवस्तिरस्कारस्तं हस्ति दूरीकरोति यस्तं तीर्यास्पदं गङ्गादि-
तीर्थानामाश्रयत्वेन महापावनं । शरस्थं सर्वेषामाश्रयणीयं अधि-
कारिविशेषनिरपेक्षभजनौयमिति यावत् । भवाधिपोतं संसारा-
र्णवतारकं त्यक्तेति यदगात् इत्यत्र यत् य इत्यर्थः आर्यस्य गुरोर्दश-
रथस्य वचसा । मायासृगं माययाष्टतस्वर्णमयसृगरूपं राक्षसं दयितया
सीतया एतेन भक्तवश्यता सूचिता । यद्वा यदिति चरणारविन्दविशे-
षणं ते तव यच्चरणारविन्दं शरण्यं अगात् मायासृगं अन्वधावत् ।
हे धर्मिष्ठ ते तवतच्चरणारविन्दं वन्दे इति । अत्र कलावपि तथाशृङ्गि-
त्यनन्तरं । कृष्णवर्णं त्विषाकृष्णं साङ्गेपाङ्गास्तपार्षदं । यज्ञैः सं-
कीर्तनप्रायैर्यजन्तिहि सुमेधस इति वचनमस्ति तन्त्रविधानेनेति,
कालौ तन्त्रस्य प्राशस्त्यं द्योतयति । कृष्णं इति वर्णानाम यस्य कृष्णोवर्णो
यस्येति समासाभ्यां नामतीरूपतश्च कृष्णवतारोदर्शितः ननु कृष्णवर्णत्वे
रुद्धता स्यादतः अहं त्विषेति इन्द्रनीलमणिवत् उज्ज्वलमित्यर्थः । अङ्गानि
हृदयादीनि उपाङ्गादीनि कौस्तुभादीनि अस्त्राणि सुदर्शनादीनि पार्षदाः ।

मनसा तथा । पद्मां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग-
 ईरितः । विष्णुधर्म्मोत्तरे, जानुभ्याञ्चैव पाणिभ्यां शिरसा
 च विचक्षणः । कृत्वा प्रणामं देवेशे सर्वान् कामान-
 वाप्नुयात् । केधृताञ्जलिभिर्नेमुरिति भागवतीयात्
 शिरोऽञ्जलिसंयोगोऽपि नमस्कारः । स्मृतिः, देवता-
 प्रतिमां दृष्ट्वा यत्तिञ्चैव त्रिदण्डिनं । नमस्कारः न कुर्या-
 च्चेदुपवासेन शुद्ध्यति । ब्रह्मपुराणे, यत् किञ्चित् क्रियते
 कर्म सदा सुकृतदुष्कृतं । तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं
 त्वत्प्रयुक्तं करोम्यहं । इत्यनेन समर्पयेत् । भागवते,
 मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं जनार्दन यत्पूजितं मया-
 देव परिपूर्णं तदस्तु मे । पूजान्तरं शङ्खपूजामाह
 मन्त्रतन्त्रप्रकाशे । पूजयेद्गन्धपुष्पादौः शङ्खं वै देवबुधः ।

सुनन्दादयः तैः सहितं यज्ञैरर्चनादिभिः संकीर्तनं नामरूपगुणादि-
 वचनं तत् प्रधानैः यजन्ति आराधयन्ति तन्त्रविधानेनेत्यनेनास्यान्वयः ।
 संकीर्तनमेव ध्यायमिति श्लोकद्वयं अत्र रामचन्द्रवन्दनकथनं श्रीकृष्ण
 श्रीरामयोरैकरूपत्वं दर्शयति । युगानुरूपाभ्यां नामरूपाभ्यां युगानु-
 रूपत्वञ्च कलौ लोकानां जडत्वादिदोषबाहुल्यात् ध्यानाद्यनधिकारिणा-
 मुद्धारायाविष्कृतपरममङ्गलायनत्वं । एतच्च निर्मिं प्रति श्रीकरभाजन-
 वाक्यं । 'भगवद्वाक्यमाह म्रुत्वेति, भगवन् प्रसीदत्युक्तावन्देत्यन्वयः ।
 पादयोः पादयोर्मध्ये परस्परं मिलिताभ्यां बाहुभ्यां सहैति बाहुभ्यां
 दक्षिणोत्तराभ्यां परस्परं समदक्षिणोत्तरौपादौ गृहीत्वा यद्वा पृष्ठतः
 परस्परनिवन्धाभ्यामिति स्वामिपादाः प्रपन्नं पादौत्याद्युच्चरन् । मृत्यु-
 ग्रहः संसारः स एवार्णवस्तस्मात् । स्थानस्य संकीर्णत्वेऽप्याह वर-
 मुत्थायेतिकर्तव्यमिति करशिरः संयोगरूपमितिवन्दनमिति शेषः । एतद्वि-
 द्वन्तीति प्रणामस्य दृष्टात्वविवरणं । दशाश्वमेधस्येति आनुषङ्गिकं
 कामनाविषयम्वा वस्तुतस्तु एकोहि कृष्णस्य कृतप्रणामोदशाश्वमेधाव-

नारसिंहे, अतः प्रभृति निर्माल्यं मा लङ्घ्य महामते ।
नरसिंहस्य देवस्य तथान्येषां दिवौकसां । भविष्ये, यश्च
पूजयते देवान् ब्राह्मणोद्व्यलोभतः । भृत्या भरतशार्दूल
स याति नरकं ध्रुवं । भृत्या वेतनेन । देवलः, इष्टं
दत्तमधीतञ्च तप्तं वाप्यात्मना तपः । प्रयच्छत्यपरेभ्यश्च
धनार्थं धर्मविक्रयी । संवत्सरप्रदीपे, विष्णालय-
समीपस्थान् विष्णुसेवासमागतान् । चाण्डालान्
पतितान् वापि न स्पृष्ट्वा स्नानमाचरेत् । उत्सवे वासु-
देवस्य स्नायाद्योऽशुचिशङ्कया । तादृशं कल्मषं दृष्ट्वा
सवासा जलमाविशेत् (८१) ।

अथ द्वादशीनियमाः । द्वादश्यामपि विष्णुपूजनं ।
एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः । उपासनाय
द्वादश्यां विष्णोर्यद्वदियन्तथा, इति भविष्यपुराणात् ।
यद्वदिति, यथा द्वादश्यां विष्णुपासनाय एकादश्यामुपवासं
मर्थैर्नतुष्यः । दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय
इतिश्रीमच्छंकराचार्य्येष्टतवचनात् मुक्तिरेवफलमिति । त्वयीति राज्ञि
भृत्येनेवेति शेषः त्वत्प्रयुक्तं त्वदर्थं त्वत्प्रीत्यर्थमेवेति यावत् अन्तर्या-
मिणा त्वया प्रवर्तितत्वादितिभावः । देवबहुध इति अत्र देवाधिष्ठाना-
दितिभावः अत्र संवत्सरप्रदीपे पुराणसर्व्वस्वेच स्कन्दपुराणं । न
भूमौ स्थापयेत् शङ्खं कदाचिदपि मानवः । विष्णोः पूजावसाने तु शङ्ख-
मेवं समर्चयेत् । ॐ त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुनाविधृतः करे ।
निर्म्मितः सर्व्वदेवैश्च पाञ्चजन्यं नमोऽस्तुते । इतरशङ्खेषु पाञ्चजन्यत्वं
भावनयैव पूजाकार्य्येति भावः । पाञ्चजन्यस्यैव पूजनमिति वा (८१) ।

अथ द्वादशी नियमा इति । उच्यन्ते इति शेषः । उपासनाय
द्वादश्यामिति नच द्वादश्यां विष्णुपासनार्थत्वे एकादश्यामुपवासस्याङ्गत्वं

प्रकुर्वन्ति तथा इयमपि षष्ठीयुक्ता सप्तमी उपोष्या
 सप्तम्यां सूर्योपासनायेत्यर्थः । ब्रह्माण्डपुराणं, कांस्यं
 मांसं सुरां चौद्रं लोभं वितथभाषणं । व्याया-
 मञ्च व्यवायञ्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनं । शिलापिष्टं मसू-
 राञ्च द्वादशैतानि वैष्णवः । द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्व-
 पापैः प्रमुच्यते । पुनर्भोजनमध्वानं यानमायांसमैथुने ।
 उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्रा च पञ्चमी । वृद्धशातातपः,
 उपवासं द्विजः कृत्वा ततोब्राह्मणभोजनं । कुर्यात्तथास्य
 सगुण उपवासोहि जायते । सगुणः साङ्गः । कात्यायनः,
 मिथ्यावादे दिवास्वप्ने बहुशोजनसेवने । अष्टाक्षरं ब्रती
 जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः । तथा, द्वादश्यां पारणे
 कुर्याद्वर्जयित्वाऽप्युपोदकीं । उपोदकीं पूतिकाशाकं ।
 कूर्मपुराणे, कांस्यं मांसं सुरां चौद्रं हिंसां तैलम-
 सत्यतां द्यूतक्रीडां दिवानिद्रां व्यायामं क्रोधमैथुनं ।
 द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत् । संवत्सर-
 प्रदीपे, अभ्यङ्गञ्च परान्नञ्च तैलं निर्माल्यलङ्घनं ।
 तुलसीचयनं द्यूतं पुनर्भोजनमेव च । वस्त्रपीडां तथा
 चारं द्वादश्यां वर्जयेद्बुधः । अभ्यङ्गो येन केनापि तैलं
 तिलतैलं मार्ष्टावपि निषिद्धं । अभ्यङ्गमार्ष्टीं आयुर्वेदे,
 मायाति न प्रधानत्वमितिवाच्यं द्वादश्यामित्यत्र द्वादश्यामपौत्यर्थात्
 तथाचैकादशी द्वादश्यास्तुल्यत्वेन द्वादशीयुतायामेकादश्यामुपोष्य तद्दिने
 एकादशीनिमित्तकविष्णुपूजां विधाय परदिने द्वादश्या तन्निमित्तक
 विष्णुपूजा एकादशीदिने द्वादशीक्षये च तन्त्रेणैकैवपूजतिभावः, अतएव
 कात्यायननेनेनां प्रातःस्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेदिति, अत्र

मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतं । श्रोतोभिल-
 प्येवाहू अभ्यङ्गः स उदाहृतः । तैलमल्पं यदङ्गेषु न च
 स्यादाहुतर्पणं । सा मार्ष्टिः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकी-
 र्त्तितः । स्मृतिः । घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितं
 अदुष्टं पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः । अभ्यङ्गइति
 द्वादशीतरपरं नित्यशइति पर्व्ववारादावपि । वारे द्रव्य-
 दानेनापि प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः, रवौ पुष्पं गुरौ दूर्वां
 भूमिं भूमिजवासरे । भार्गवे गोमयं दद्यात्तैलदोषोप-
 शान्तये । दद्यात्तैलइति शेषः । निर्माल्यलङ्घनमन्य-
 चापि निषिद्धमत्राधिकदोषकरं व्रतहानिकरं वा । चारं
 ब्रह्मस्य । मन्दमङ्गलषष्ठीषु द्वादश्यां श्राद्धवासरे । वस्त्राणां
 चारसंयोगोदहत्यासप्तमं कुलं, इति यमवचनात् । एवं
 परान्नमपि निषिद्धं प्रागुक्तवचनेभ्यस्तत्रप्रतिप्रसवमाह
 स्मृतिः गुर्वन्नं मातुलान्नञ्च श्वशुरान्नं तथैवच पितुः पुत्रस्य
 चैवान्नं न परान्नमिति स्मृतिः । यद्यपि यमेन, पर-
 प्राकेन पुष्टस्य द्विजस्य गृहमेधिनः । इष्टं दत्तं तपोऽधीतं
 यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् । यस्यान्नेन तु भुक्तेन भार्यां समधि-
 गच्छति । यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाद्रेतः प्रवर्त्तते ।
 हारीतजमदग्निभ्यां, ब्राह्मणान्नेन दारिद्र्यं क्षत्रियान्नेन

हरिपूजानन्तरमुपवास-समर्पणोक्तेः पूजनस्याङ्गत्वमुपवासस्य प्राधान्यं
 स्फुटमभिहितं । अध्वानं प्रतियानं गमनमित्येकं अन्यथा पञ्चमीत्य-
 नुपपत्तेः, द्विज इति व्रतकर्तृमात्रोपलक्षणं सर्व्ववर्णानां स्त्रीणाञ्च व्रताधि-
 कारस्योक्तत्वात् । चौद्रं मधु असत्यता असत्यवचनं निर्माल्यलङ्घनं
 अद्यपि सामान्यतोनिषिद्धं तथापि व्रतहानिकरत्वेनात्रोक्तमिति । वस्त्र-

प्रेष्यतां । वैश्यान्नेन तु शूद्रत्वं शूद्रान्नैर्नरकं व्रजेत्, इति परान्नं सामान्यतोनिषिद्धं । तथाप्यधिकदोषकरं व्रत-
हानिकरं वा । अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां षष्ठ्याञ्च द्वादशीन्तथा ।
अमावास्यां चतुर्थ्याञ्च मैथुनं योऽधिगच्छति । तिर्थ-
ग्यानौ समागच्छेन्मम लोकं न गच्छति । मम विष्णोः ।
द्वादशीमधिकृत्य कात्यायनः, प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य
उपवासं समर्पयेत् । अज्ञानतिमिरात्मस्य व्रतेनानेन
केशव । प्रसीद सुमुखोनाथ ज्ञानदृष्टिप्रदोभव । कृष्ण
कृष्ण कृपालुस्त्वमगतीनां गतिर्भव । संसारार्णवमग्नानां
प्रसीद मधुसूदन । विष्णुधर्मीत्तरे, द्वादश्याः प्रथमः
पादोऽहरिवासरसंज्ञकः । तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं
विष्णुतत्परः । पारणकालः स्वल्पापि द्वादशी । ननु,
त्रयोदश्यां यदा न स्याद्द्वादशीघटिकाद्वयं । उपोष्या
दशमीविद्वा सर्वैरेकादशी तदा, इति नारदीयवाक्यात्
घटिकाद्वयमेष पारणकालः । घटिका दण्डः । यथा
ब्रह्मसिद्धान्ते, घटिषष्ट्या दिवानिशमिति । अत्र केचित्
घटिकाद्वयमिति पारणकालोपलक्षणं अन्यथा तदधिकेऽपि
द्वादशीनिर्गमे प्रातर्वक्त्रावलोकनविद्वाऽप्येकादश्युपोष्या-
स्यात् । नच घटिकात्रयादिष्वपि द्वित्वमस्तीति तत्रापि

पौडा वस्त्रनिष्ठीङ्गनं चारं वस्त्रेषु चारसंयोगः अत्रतुलसीचयन-वस्त्र-
निष्ठीङ्गनतत्त्वारसंयोगवर्जने द्वादश्यामिति द्वादशीतिथिपरं नतु पारण-
दिनपरं तेन क्वचित्त्रयोदश्यां पारणे न निषेधः अभ्यङ्गादिनिषेधे
पारणदिनपरं वचनान्तरैकवाक्यत्वात् मन्दमङ्गलषष्ठीषु द्वादश्यां आदि-
वासरे । वस्त्राणां चारसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलमिति वचनात् संक्रान्त्यां

तद्वाक्यादरइति वाच्यं यतः पूर्वसंख्यानाशेनैवोत्तर-
संख्योत्पादनात् । अन्यथा पशुना यजते इत्यत्र एकत्व
संख्याविवक्षायां अपि उपात्तपञ्चवयवविनाशे पञ्चान्तरा-
वयवेन सहानुष्ठानं प्रपद्येत, तस्माद्यथा काकिभ्योर्दधि
रक्षतामित्यनेनोपघातकमात्रं लक्ष्यते तेन श्वादिभ्योऽन्नं
रक्षतएव । तथाच भट्टपादाः, काकिभ्योरक्षतामन्नमि-
तिवालोपदेशतः । उपघातप्रधानत्वात् श्वादिभ्यः किं न
रक्षति । तथा घटिकाद्वयमित्यनेनापि पारणयोग्यकाल-
उपलक्ष्यत इत्याहुः । तन्न । प्रत्यक्ष एव पूर्वसंख्याप्रत्यय-
नाशादुत्तरसंख्याप्रत्ययोत्पादनियमः शाब्दबोधे तु न तथा
नियम इति सिद्धान्तः । पशुना यजतेत्यत्र विधेयविशेष-
णत्वेनैकत्वस्य विवक्षितत्वांङ्गित्वव्यवच्छेदः अत्र तु कला-
द्वयं त्रयस्याधीत्यनास्ययोक्तेः स्वल्पेतिश्रवणात् जज्ञेनापि
पारणश्रवणाच्च घटिकाद्वयमिति न नियमः किन्तूप-
लक्षणा । तथाच नारदीये, एकादश्याः कलाह्येकाद्वाद-

पञ्चदश्याञ्च द्वादश्यां श्राद्धवासरे । वस्त्रं न पीडयेत् स्नानं नापि क्षारणं
योजयेदिति वचनस्य स्नानं स्नायते अनेनिति स्नानसम्बन्धीति वस्त्रस्य
विशेषणं क्षारमयोगान्वये वस्त्रमात्रस्यानुपङ्गः । वस्तुतस्तु अभ्यङ्गादि
साहचर्यात् पारणदिनमात्र एव वस्त्रनिषेधोऽनादिनिषेधः । तथा मन्द-
मङ्गलवारादिमाहचर्येण क्वचिदुक्तत्वात् द्वादश्यादौ निषेधइति यथा-
योगं भन्तव्यं । येन केनापि घृतसार्धपादिनाधीत्यर्थः द्वादशीतरपर-
मिति द्वादश्यामभ्यङ्गस्य पृथग्निषेधादिति सार्धपादौ तैलपदप्रयोगो
गौणः । गुर्वन्नं गुरुपत्नीच गुरुधैत्येकशेषात् तयोरन्नं न परान्नमित्यर्थः ।
एवं मातुलान्नं श्वशुरान्नमित्यत्राप्येकशेषात् मातुल-मातुलानीनां
श्वशुरश्चतुर्णामन्नं न परान्नमित्यर्थः । अज्ञानतिमिरान्यस्येति ममेति

श्याश्च कलाद्वयं । द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणं ।
 कलाद्वयं त्रयं वापि द्वादशी च यदा भवेत् । पारणे
 मरणे वापि तिथिस्तात्कालिकी स्मृता । तात्कालिकी
 नतूपवासादिवत्तिथ्यन्तरसहायतापि । तथा, स्वल्पाया-
 मपि राजेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये । स्नानार्चनक्रियाः
 कार्या दानहोमादिसंयुताः । भागवतटीकायां, कलाद्वा
 द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्ध्वमेव हि । अमध्याह्नाः क्रियाः
 सर्वाः कर्तव्याः शम्भुशासनात् । निशीथात् महा-
 निशायाः । विशेषतो निशीथे च शुभं कर्म न शर्मणे ।
 अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो दानादिषु महानिशां, इत्यनेन
 निशीथमहानिशयोरेकत्वश्रुतेः पूर्ववचनेऽरुणोदयद्वय-
 श्रुतेश्च । स च कालः स्कान्दनारदीययोः । उदयात्
 प्राक् चतसृस्तु नाडिका अरुणोदयः । तथा हलायुधधृता
 स्मृतिः । प्रदेशे घटिकायुग्मं प्रभाते घटिकाद्वयं ।
 दिनवत् सर्वकर्मणि कारयेन्न विचारयेत् । अत्राप्य-

विशेषमध्याहार्यं स्वल्पापीति पारणयोग्येत्यर्थः । दशमीविडाऽरुणो-
 दयविडा यथा घटिकायादण्डरूपत्वे प्रमाणं पूर्वसंख्यानां शिर्षेति,
 उत्तरसंख्यायां पूर्वसंख्यायां प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । तथा च तृतीय-
 दण्डोत्पत्तिर्द्वित्वनाशेन त्रित्वोत्पत्तेर्दण्डद्वयाभाव इति तत्र पारणं न स्या-
 दिति पर्यवसितं प्रपद्येत इति तथा च पञ्चमस्तरे एकत्वं नास्तीति
 वक्तव्यमिति भावः । तस्माद्दण्डद्वयविवक्षायां दण्डत्रयात्मकत्वाभ्यां पार-
 णाभावप्रसङ्गात् । उपलक्ष्यते इति तथा च कार्कभ्यो दधिरक्षतां
 इत्यत्र यथाकाकपदं दधुरपवातकपरं तथा घटिकाद्वयमित्यत्र घटिकाद्वय-
 पदं पारणयोग्यत्वादशीपरमिति भावः । पूर्वसंख्यानां नोत्तरसंख्या-
 हेतुरसंभवात् । किन्तु पूर्वसंख्याज्ञाननाशे उत्तरसंख्याज्ञानहेतुः एको-

सामर्थ्ये कात्यायनः, सध्यादिकं भवेन्नित्यं पारणन्तु
निमित्ततः । अङ्गिस्तु पारयित्वा तु नैत्यिकान्ते भुजि-
क्रिया । देवलः, सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्
कथं । अङ्गिस्तु पारणं कृत्वा पुनर्नक्तं न दोषकृत् ।
नक्तं नक्तव्रतं । एतदप्युपलक्षणं सङ्कटे विषमे इत्युप-
क्रमात् । अङ्गिः पारणविधानात्तन्नियमः । द्वादश्य
निर्गमे तु नारदीयं । त्रयोदश्यान्तु शुद्धायां पारणं पृथिवी-
फलं । शतयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयं । पारणं
तुलसीमिश्रितनैवेद्येन कुर्यात् । तथाच स्कन्दपुराणं,
कृत्वा चैषोपवासन्तु भोक्तव्यं द्वादशीदिने । नैवेद्यं
तुलसीमिश्रं हव्याकोटिविनाशनं । अस्य व्रतस्य, न
व्रतिनां व्रते इति विष्णुवचनादशौचेऽपि कर्तव्यता ।
अत्र व्रतिनामारध्व्रतिनामित्यर्थतया अशौचे आरम्भो
न कार्यः । विष्णुधर्म्मोत्तरे । असम्भाष्यान्हि सम्भाष्य

द्वावित्यप्रयोगात् एको न द्वावित्यादिप्रयोगाच्च स च कार्यकारणभावः
प्रत्यक्षमन्तर्भाव्येति, शास्त्रतो घटिकाद्वयद्वादश्यां पारणप्राप्ती ज्योतिः
शास्त्रतो घटिकात्रयद्वादशीज्ञाने घटिकाद्वयस्यापि ज्ञानं तत्र पारण-
प्रवृत्तगुणपत्ते रित्यभिप्रायेणाह सन्नेति । ननु पशुना यजेत इत्यत्र पशुद्वये-
नापि यागसम्बन्धः स्यादिति अत्राह पशुनेति, एकत्वं अद्वितीयत्वरूपं ।
द्वित्वव्यवच्छेदः पशुद्वयेन यागव्यवच्छेदः । कलाद्वयं त्रयं वापीति नारद-
वचने वाकारोऽनास्थायां अनास्था च द्वित्वादिसंख्यायां तदुपादानञ्च
पारणयोग्यद्वादश्यां द्वादशीपदस्य लक्षणाग्राहकं इत्यभिप्रायेणाह अत्र
तु द्वादशीपारणेतु । जलेनेति दण्डद्वयनियमे नित्यक्रियां कृत्वापि
पारणसम्भवादितिभावः । न नियमः न नियमितं । महानिशाया
इति महानिशा च विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयमिति वचनात् प्रहरद्वया-

तुलस्याः कलिकादलं । आमलक्याः फलं वापि पारणे
 प्राग्य शुध्यति । संवत्सरप्रदीपे, यस्य नाभौस्थितं
 पत्रं मुखे शिरसि कर्णयोः । तुलसीसम्भवं नियं तीर्थे-
 स्तस्य मुखैश्च किं । युक्तो यदि महापापैः सुकृतं नार्जितं
 यदि । तथापि मीयते मोक्षस्तुलसी भक्षिता यदि ।
 विद्याकरधृतानि, यः कश्चिद्वैष्णवलोके मिथ्याचारो-
 ऽप्यनाश्रमी । पुनाति सकलान् लोकान् शिरसा तुलसीं
 बहन् । विष्णोः शिरःपरिभ्रष्टां भक्त्या यस्तुलसीं वहेत् ।
 सिध्यन्ति तस्य कार्याणि मनसा चिन्तिताः अपि । न
 धारयन्ति ये मालां तुलसीकाष्ठसम्भवां । नरकान्न-
 निवर्तन्ते दग्धाः कोपाम्निना हरेः । अरुद्राक्षधरोभूत्वा
 यदयत् कर्म च वैदिकं । करोति जपहोमादि तत् सर्वं
 निष्फलं भवेत् । स्कान्दे, ध्यानधारणहीनोऽपि रुद्रार्चं
 धारयन्तु यः । सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां

दूर्ध्वमित्ययान्ति तत्रापि एवशब्दहिशब्दाभ्यां वचनात्तरप्राप्तारुणोदयकाल
 मेव लक्षयन्ति तेन सार्द्धप्रहरत्रयोर्द्विकाले क्रियाकर्तव्यतोक्तेतिभावः । नन
 निशीथपदं मध्यरात्रदण्डद्वये रुद्रं तदेव कथं न विवक्षितं इत्यत आह
 पूर्ववचनइति, तथाच तदेकवाक्यतया निशीथपदेन मङ्गानिशा न
 विवक्षितं अन्यथा नानाश्रुतिकल्पनापत्तेरितिभावः । नन्वरुणोदयपदमेव
 लक्षणया निशीथोर्द्विकालपरमित्यपि वक्तुं शक्यं इत्यत आह इत्यायुध-
 धृतास्मृतिरपीति, तत्क्रियमः द्वादश्यां पारणनियमः । तत्क्रियमोऽपि
 पारणदिने द्वादशीसत्त्व एव तदसत्त्वेत्वाह द्वादशनिर्गमित्विति पारण-
 मिति क्लृप्तेतिशेषः । पारणीति कुचित्पाठः पारणी पारणविशिष्टः
 पृथिवीफलं पृथिवीदानफलं शिरइत्युपलक्षणं तुलसीकाष्ठसम्भूतामिति
 अत्र सर्ववर्णसाधारणो नित्याधिकारः वैष्णवाभूतं भगवत्समीपे ब्राह्मणस्य

मतिं । तथा, कृत्वा चैवोपवासस्तु भोक्तव्यं द्वादशीदिने ।
नवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनं (८२) ।

अथ स्वदत्तनैवेद्यभक्षणं । ननु स्वदत्तस्याविनियोज्य-
त्वात् स्वदत्तनैवेद्यं कथं भुञ्जीतेति चेत् वचनात्
तथा यथा स्वदत्तेऽपि क्रयणात् स्वीपयोगः । तथा-
चाश्वमेधिके पर्वणि युधिष्ठिरं प्रति व्यासवचनं,
दत्तैषा भवता मह्यं तां ते प्रतिददाम्यहं । हिरण्यं
दीयतामेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो धराऽस्तु ते । यथा वा मध्यमपिण्ड-
भोजनं पत्न्याः, तथाच यमः, स्नाता वै मध्यमं
पिण्डं पत्नी प्राप्नाति वाग्यता । शङ्खलिखितौ,
पत्नी वा मध्यमं पिण्डमश्नीयादार्त्तवस्नाता । वायु-
पुराणे, पत्नौ प्रजार्थं दद्याद्वि मध्यमं मन्त्रपूर्वकं ।
सामगानां मन्त्रस्तु । आधत्त पितरोगर्भं कुमारं पुष्कर-
स्रजं । यग्रेह पुरुषः स स्यात्तया कुतस्तत्तमाः ।

चन्द्रशर्माख्यनियमधारणं यथा, पूजाच तुलसीपत्रैर्मया कार्या सदैवहि ।
तुलसीकाष्ठसम्भूता माला धार्या सदा हरेरिति । अरुद्राक्षधरः
रुद्राक्षधारणहीनः । निष्फलश्चवेदिति एतेन रुद्राक्षधारणस्य कर्ममात्रा-
ङ्गत्वमुक्तं (८२) ।

अविनियोज्यत्वात् स्वस्वत्वाभावेन विनियोगानर्हत्वादिति, व्यासानु-
मत्या हिरण्यदानेन धरायाग्रहणस्य क्रयरूपत्वेन पुनः स्वत्वोत्पादनात्
तत्र स्वीयत्वेन व्यवहारो न दोषाय, विष्णुमुद्दिश्य दत्तद्रव्ये प्रतिदा-
नाभावेन कथं तत्र विनियोज्यत्वमतोऽनुरूपं स्थलमाह यथावेति मध्या-
मं पिण्डं पितामहपिण्डं । पत्नीवेति वाकारः पद्मान्तरमाह तेन गोऽज-
विप्रेभ्यो दद्यादित्यर्थः । आर्त्तवस्नाता ऋतुस्नाता । ननु पत्न्याभोजनेऽपि
•स्वविनियोगासिद्धिरत आह पत्नौ प्रजार्थमिति । तथाच पत्नी न ।

मत्स्यपुराणे, पत्नीन्तु मध्यमं पिण्डमाशयेद्विनयान्विता ।
 आधत्त पितरोगर्भं मत्तः सन्तानवर्द्धनं । एषमन्तः
 पौराणिकत्वात् साधारणः । प्रकृते तु विष्णुधर्मीत्तरे,
 पचं पुष्पं फलं तोयमन्नपानाद्यमौषधं । अनिवेद्य न
 भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितं । अनिवेद्य हरेर्भुञ्जन् सप्त-
 . जन्मानि नारकी । स्मृतिः, भक्त्येक्षणं क्षणोविष्णोः स्मृतिः
 सेवा स्ववेश्मनि । स्वभोज्यस्यार्पणं दानं फलमिन्द्रादि-
 दुर्लभं । स्वभोज्यस्य सनूक्तवैश्वदेवाद्यवशिष्टरूपस्य
 यथा, अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।
 यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते । भुक्तवत्सु
 च विप्रेषु स्त्रेषु भृत्येषु चैव हि । भुञ्जीयातां ततः
 पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती । अतएव स्मृतिः, यस्या
 चाम्नौ न हूयेत यस्या चाग्रं न दीयते । न तद्भोज्यं
 द्विजातीनां भुक्त्वा तूप-वसेदहः । शङ्ख-लिखितौ,

स्वयं गृहीत्वा भुङ्क्ते किन्तु पिण्डदात्रा पत्या दत्तमिति दातु-
 रिव विनियोग इतिभावः । सन्तानवर्द्धनमिति मत्तं पठित्वा पिण्डं
 दत्त्वेति शेषः । नन्वत्र वचनबलात् स्वदत्तस्य पुनरुपयोगोऽस्तु देवदत्त-
 स्थलेपुनरुपयोगे प्रमाणाभावात् । देवे दत्त्वा च दानानि देवेदत्त्वा
 च दक्षिणां । तत् सर्वं ब्राह्मणे दद्यादन्यथा निष्फलं भवेदित्यादि-
 वचनबोधाच्च कथं स्वीपयोगः इत्यत आह प्रकृतेत्विति, दानानि
 देयानि । हविर्भोज्यमन्नादि, भक्त्येक्षणं भक्त्यादर्शनं विष्णोः क्षण उत्-
 सवः । भक्त्येक्षण इति पाठे भक्तानामुत्सवः विष्णोरुत्सव इत्यर्थः भक्ते-
 क्षणेन विष्णुभक्तदर्शनेन क्षण उत्सव इति वस्तुगतिः । अशनं अश-
 नीयं भृत्येषु भरणीयेषु अतिथ्यादिषु विप्रेषु आह भोजिष्वित्यादिः
 यस्य द्रव्यस्याग्रं अग्रभागरूपं न हूयेत यस्य चाग्रं न दीयते द्विजानां

न तदस्मीयाद्यदन्नं देवपितृमनुष्यार्थं न कुर्व्यादिति ।
अत्र पित्रर्थमित्यनेन पितृबलिनिश्चाद्वावशिष्टं प्रती-
यते । व्यक्तं मार्कण्डेयपुराणे, देवतातिथिभृत्येषु
भूतेष्वभ्यागतेषु च । अभुक्तवत्सु येऽश्नन्ति तद्वत्
पित्रन्निपक्षिषु । दुष्टान्नपूयनिर्यासभुजः सूचीमुखास्तु
ति । जायन्ते गिरिवर्ष्माणः पश्यैति यादृशानराः । नरा-
इत्यत्र कर्मकर्तृत्वोभयप्राप्तौ कर्तृत्वमेव । अत्रादानसम्प-
दानकरणाधारकर्मणां । कर्तृश्चान्योन्यसन्देहे परमेकं
प्रवर्त्तते, इति सञ्चितसारात् । ततश्च तदन्नं विष्णवे
निवेद्य भोक्तव्यं । यत्तु, पितृशेषन्तु योदद्याद्वरये परमा-
त्मने । रेतोधाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः,
इति भागवतोक्तं तत् पितृदत्तप्रतिगृहीतविषयमिति ।
मत्स्यसूक्तं, अनिवेद्य न भोक्तव्यं मत्स्यमांसादिकञ्च
यत् । अन्नं विष्टा पयोमूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितं । अनेन
स्वभोज्यं मत्स्यमांसादि देयमित्युक्तं । प्रागुक्तविष्णुपुराण-
वचनेनानेवंविधं निषिद्धमित्यविरोधः । अतएवायोध्या-

तदद्रव्यं न भोक्तव्यमित्यन्वयः । देवतातिथीत्यत्रातिथिपदं पूर्वाज्ञात-
परमिति न क्षीनरक्तं । भूतेषु वस्तुक्तेषु तद्वत् अभुक्तवत्सु । नरा-
इत्यस्य जायन्ते इति क्रियाकर्तृत्वं पश्यति क्रियाकर्मत्वमिति कर्तृ-
विभक्तिकर्मविभक्तयोः सन्देह इति, अत्राह नरा इत्यत्रेति, कर्मत्वं
कर्मविभक्तिः कर्तृत्वं कर्तृविभक्तिः । श्रीभागवतोक्तं तद्यैकाकृतं स्वामि-
पादोक्तमिति । पितृदत्तेति, पितुरुद्देशेन दत्तेत्यर्थः तथाच पितृशेषपदं
पितृदत्तपरमितिभावः । न विरोधइति, अतएव स्वयं भोज्यस्य देयत्वा-
देव नन्वेतावता स्वयं भोज्यस्य देयत्वमुक्तं नतु पूजादौ दत्तस्य स्वयं
• भोज्यत्वमित्यतस्तदपि साधयति हृदि रूपमिति, अत्रागतं भगवत्पादान्न

काण्डे श्रीरामवाक्यं । यदन्नः पुरुषोराजस्तदन्ना-
स्तस्य देवताइति । भागवते । त्वयोपभुक्तस्तृणगन्ध-
वासोऽलङ्कारचर्चिताः । उच्छिष्टभोजिनोदासास्तव मायां
जयेमहि । तथा, हृदि रुरं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे
हरेः पादोदकञ्च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ।
तस्यैव षष्ठस्कन्धीय पयोव्रते, उदासा देवं स्वे धाम्नि
तन्निवेदितमग्रतः । अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामसमू-
हये । उदासा विसृज्य । अत्र चित्तशुद्ध्यादिफल-
कथनादन्यत्रापि भोजनाग्रतः स्वदत्तनैवेद्यभक्षणमव-
गम्यते । अन्यथा व्रताङ्गत्वे फलानुपपत्तिः । अष्टम-
स्कन्धेऽपि, गन्धपुष्पादिभिश्चाञ्चैद्वादशाक्षरविद्यया । शृतं
पयसि नैवेद्यं शालान्नं विभवे सति । ससर्पिः सगुडं
दत्त्वा जुहूयान्मूलविद्यया । निवेदितं तद्वक्ताय
दद्याद्भुञ्जीत वा स्वयं (८३) ।

यत्तु, देवद्विजद्रव्यापहर्त्ताऽप्यु निमग्नोऽघमर्षण-
मावर्त्तयेत्, इति सुमन्तूक्तं । अपि दीपावलोकं मे

च्युतः भगवत्तुल्योवा अन्यत्रापि व्रताकरणस्थलेऽपि अन्यथा व्रति-
मात्रपरत्वे फलानुपपत्तेः व्रतफलानुपपत्तेरेव वक्तव्यतापत्तेर्नैवेद्यात्मशुद्धे-
रितिभावः (८३) ।

अतएव उग्रयुज्यमानद्रव्यस्य ग्रहणनिषेधादेव, न निर्माल्यमिति,
एवञ्च यावन्निर्माल्यं न भवति तावदग्राह्यमितिभावः । नैवेद्यभक्षण-
दिति, एवञ्च देवे दत्त्वा तु दानानीत्यादिकमतिरिक्तदानपरमिति, अत्र
सन्तोषाः । पिष्टशेषान्तु योदद्यादित्यत्र शेषपदं न दत्तपरं किन्त्ववशेष-
परं सुख्यार्थत्वात् अतएव संवत्सरप्रदीपे तद्वचनं प्रागुक्ता विष्णो-
निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरं पिष्टभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्तप्राय

नौऽयुञ्जान्निवेदितमिति श्रीभागवतीयञ्च तद्देवोपभुज्य-
मानद्रव्यम् । अतएव योगिनीतन्त्रे, मणिमुक्ता-
सुवर्णानां देवदत्तानि यानि च । न निर्मालां द्वाद-
शाब्दं ताम्रपात्रं तथैव च । पट्टी शाटी च परमासं-
नैवेद्यं दत्तमात्रतः । मोदकं कृषरञ्चैव यामार्द्धेन
महेश्वरि । पट्टवस्त्रं त्रिमासञ्च यज्ञसूत्रं त्वहः स्मृतं ।
धावदुष्णं भवेदन्नं परमान्नं तथैव च । विसर्जनीये
देवे तु विसर्जनात्तदीयद्रव्यप्रतिप्रतिव्यवहारः । संवत्-
सरप्रदीपे ब्रह्मपुराणं । अश्वरीष नवं वस्त्रं फलमन्नं
रसादिकं । कृत्वा कृष्णोपभोग्यञ्च सदा सेव्यं हि
वैष्णवैः । अश्वरीष हरेर्लङ्गं नीरं पुष्पं विलिपनं । भक्त्या

कल्पेदिति वचने निवेदितान्नेनेत्यत्र निवेदितशेषान्नेनइतिव्याख्यातं
पितृदत्तशेषप्रतिगृहीतविषयत्वेऽपि यत्पितृदृष्ट्यकदत्तं हरी दीयते तत्-
पितृकृपेभक्तिगत्वानुपपत्तेश्च विष्णोर्निवेदितान्नेन देवतान्तरयागपितृपूजा-
विधानानन्तरं पितृशेषन्वितिवचनेन पितृदत्तदाननिषेधे देवतान्तरदत्त-
दाननिषेधानुपपत्तेरिति अतएव यज्ञेश्वराय आद्यायभागोदीयते ।
उच्छिष्टभोजिनोदासा इत्यादि वचनैः श्रीकृष्णाय दत्ते श्रीकृष्णोच्छिष्टत्व
कथनाद्देवीदृष्ट्यकदत्तमात्रे तद्देवोच्छिष्टत्वावगमाद्देवतान्तरान्वेदितस्य
श्रीकृष्णनिवेदितस्य च न पुनः श्रीकृष्णनिवेदनप्रसक्तिः एव मणिमुक्ता-
देरपि निर्माल्यताकथनेन देवतान्वेदितरूपादेरपि न पुन निवे-
दनं देवता च सनिर्माल्या हन्ति पुष्पं पुराकृतमित्यादिवचनादिति ।
तथा पितृणामपि आद्यभोक्तृत्वश्रुतस्तदन्नस्यापि तदुच्छिष्टतदैव देवसा-
माख्येभ्यश्च पितृभ्यश्च न पुनर्द्वयमिति कथं विष्णवे विशेषेण पितृ-
दृष्ट्यकदत्तगृहीतदाननिषेधाय पितृशेषन्वितिवचनमिति । निरुक्त-
श्च नाम्नेऽत्र व्याख्येयानि तत्र हत्याकोटीविनाशनमित्यादिफलश्रुतिबोधक-
वचनैस्तत्तत्फलकामो विष्णुर्नैवेद्यं भक्षयेदिति नरमादिरिज्यको विधिः

न धत्ते शिरसा चाण्डालादधिकोहि संः । तथा,
अग्निष्टोमसहस्रैश्च वाजपेयशतैस्तथा । तुलां फलं भवे-
द्देवि विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् । मत्सासूक्ते, एकान्त
भक्तोदेवस्य भोजनादौ मनोरमे । श्रुत्वा परैरितं
नाम मुच्यते दिनकलिषात् । स्त्रीशूद्रोक्तं न शृणुयाद्-
भावे त्रिर्जपेत् स्वयं । तत्र मन्त्रः । उच्छिष्टभोजिन-
स्तस्य वयमुच्छिष्टकाङ्क्षिणः । येन लीलावराहैण हिरण्यो-
न्मोनिपातितः । तथा, पादोदकञ्च निर्मालां नैवेद्यञ्च
विशेषतः । महाप्रसादइत्युक्त्वा ग्राह्यं विष्णोः प्रयत्नतः ।
पादोदकग्रहणे मन्त्रः, कृष्ण कृष्ण महाबाहो भक्ता-
नामार्तिनाशन । सर्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे ।

कल्पयति तत्र च नैवेद्यं स्वदत्तं परदत्तं वेति गम्यते; तत्रच परदत्त-
भोजने न विप्रतिपत्तिः स्वदत्तस्य पुनरदानसम्पत्तये हृदि रूपमित्यादि
वचनं सूदत्तमपि द्विविधं विष्णुमुद्दिश्यैव पूजादौ दत्तं स्वभोजनार्थं
कल्पितदत्तञ्चेति तत्राद्यं मुख्यं तत्र पवित्रं विष्णुर्नैवेद्यमित्यादि बहुत-
वचनं द्वितीयमपि विष्णोः समर्पणे विहितं प्रतिषिद्धञ्चेति द्विविधं तत्र
स्वभोजनस्यार्पणमित्यादि यद्यदिदृष्टमं लोके इत्यादि, मत्स्यमांसा-
दिकञ्चेत्यादिवचनं साधकं मत्स्यमांसादिकञ्चेत्त्रादिपदेन भक्ष्यत्वेन
शस्त्रविहितद्रव्यग्रहणं नतु लघुनादेः भक्ष्येष्वपि विष्णौ यद्द्रव्य-सम-
र्पणे दोषश्रवणं तत् स्वभोजनमपि न देयं एवञ्च पितृशेषान्नदाने
दोषश्रवणात् कथं देयतीति स्वभोजनार्पणमित्यत्र स्वभोजनपदस्य
वैश्वदेवाद्यवशिष्टरस्वभोजनपरत्वाद्वैश्वदेवाद्यवशिष्टभिन्नस्य विष्णोर्देयत्वे
देवतार्थत्वेन भोजनत्वाच्चते; नहि वैश्वदेवाद्यवशिष्टमेव भोज्यं नत्वन्य-
दिति वक्तुं शक्यते विष्णुर्नैवेद्यस्याप्यभोजनत्वापत्तेः । यज्ञशिष्टाग्निः यज्ञा-
वशिष्टे काले विहितं येऽग्नन्ति ते इति श्रीवरस्वामिचरणैर्व्याख्या-
तञ्च वैश्वदेवाद्यवशिष्टभोजनं हि वर्णायमाचारविहितं सामान्यं नैवेद्य

सद्धारणमन्त्रः, अकालमृत्युहरणं सर्व्वव्याधिविनाशनं ।
विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहं । तत्र-
मन्त्राणामनुष्ठानकरणत्वेन विधानात् पूर्व्वसिद्धस्यैव करण-
त्वान्मन्त्रान्ते कर्ममारम्भः । तीर्थकाण्डकल्पतरौ नरसिंह-
पुराणं, गङ्गाप्रयागगयनैमिषपुष्कराणि पुण्यानि यानि
कुरुजाङ्गलयामुनानि । कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति
पापात् पादोदकं भगवतस्तु पुनाति सद्यः । यज्ञपुराणे,
ये पिवन्ति चरानित्यं शालग्रामशिलोदकं । प्रचालय-
न्त्यासन्दिग्धं ब्रह्महत्यादिपातकं । वशिष्ठसंहितायां,
शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके । ग्रन्थेपणं प्रकु-

भक्षणं हि भोजनसाधनतया ततो बलवद्दिशेषः यदि च वर्णाश्रमाचार
वर्तेत्यादिना वैष्णवस्यापि तदाचरणं तथापि वर्णाश्रमाचारविहितपञ्च
यज्ञावशिष्टस्वाशनमुक्तं तदङ्गतयाविधेयं तच्च नियमरूपं हुतशेषं भक्ष-
येत् आहशेषं भक्षयेदित्यादिविधिवचनात् यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्
सतामन्नं विधीयते, इत्यादिस्मृतौ तथैव बोधनाच्च यस्यचायं नहूयेतित्यादि-
वचने च यस्येत्यत्र विष्णुनैवेद्येतरत्वं विशेषणन्देय मन्यथा विष्णुनैवेद्य-
भक्षणवाधापत्तेः विष्णुपूजनस्य पितृपूर्व्वमेव विहितत्वात् परदत्तविष्णुनैवेद्य
भोजनानुपपत्तेश्च सर्व्वत्र स्वार्थमात्रपक्वान्नादिभोजननिषेधे तात्पर्यात्
देवतातिथिभृत्येति मार्कण्डेयपुराणवचनञ्च देवतापूजादिनिमित्तता
साधकमेव नतु तदवशिष्टातिरिक्तद्रव्यभोजननिषेधकं न च आहशेषसत्त्व
एव तद्भोजनं प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्गस्य प्रतिपाद्याभाषि निवृत्तिदर्शना-
दिति शेषसत्त्वे तद्भोजनमावश्यकं कथमन्यथा नित्योपवासस्थले पितृ-
शेषप्राणस्य विधानं सङ्गच्छते ततश्च हरये तन्निवेदनाशक्यत्वात् अन्नं
विष्ठेत्यादिवचनविरोध इति वाच्यं, हरयेऽनिवेदितभोजननिषेधवाक्ये
कर्माङ्गाचमनीयजलपानेतरवत् कर्माङ्गपितृशेषकणिकाभोजनातिरिक्त
त्वस्य विशेषणीयत्वात् नहि यथेष्टशेषभोजनं भङ्गं कुताप्यश्रुतत्वात् कृत-
नैवेद्यभोजननियमे वैष्णुवै न भोजनमेव पितृशेष मन्नं नैवेद्यमेव पञ्चयज्ञाव-

र्वीत ब्रह्महा स निगद्यते । स्मृतिः, नैवेद्यप्राशनात्
पूर्वं देवपादोदकाहुतिः । होतव्या जठरे वज्रौ स्वेन
पाणितलेन तु । तेन पादोदकेनापोशनं कृत्वा प्राणा-
हुतिर्नैवेद्येन कार्या । बह्वृचगृह्यपरिशिष्टे, प्रवित्रं
विष्णुर्नैवेद्यं सुरसिद्धिर्भिः स्मृतं । अन्यदेवस्य नैवेद्यं
भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । अग्राह्यं शिवनिर्माल्यं
पत्रं पुष्पं फलं जलं । शालग्रामशिलास्पर्शात्
सर्वं याति पवित्रतां । कालिकापुराणं, योय-
द्देवाच्च नरतः स तन्नैवेद्यभक्षकः । केवलं सौरशैवे तु
वैष्णवोनेव भक्षयत् । सामानां त्वन्यनैवेद्यं भक्षयेदन्य-

मानएव तर्भाक्त्यमिति । वस्तुतो वैश्वेः आहशेषो न रक्षणीयः शेषसत्त्वएव-
तद्भोजननियमात् शेषसत्त्वे किं कार्यमित्याकाङ्क्षायामेव शेषभोजनविधुर-
त्यानादिति तेषां शेषाभोजनोऽपि नक्षतिरिति पितृशेषन्तूपलक्षणमुपयुक्ताव-
शिष्टमेव विष्णवे न निवेद्यं व्यवहारोऽपि तर्ह्येति सर्वं समञ्जसं, यद्विशोर-
निवेदितमित्यत्र तत्स्वरूपभृततत्तद्देवतान्तरपरिग्रहः शिवस्य तदभेदोऽपि
तन्नैवेद्यभोजननिषेधोवाचनिक इति । हरिभक्तिविलासमतन्तु भगवत्
प्रसादेनैव आह्लादि कार्यं विष्णोर्निवेदितात्वेननि वचनात् न ददाति हि-
योविप्रः पितृणां आह्वकर्मणि । तद्भुक्तमन्नंतीर्थञ्च तत् सर्वं विफलम्-
वेत् । कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च । पतन्ति पितरस्तस्य
नरकं पूयशीणिते, इति पद्मपुराणीयभृगुवाक्याच्च तस्मै न कोपि विरोध
इति, भोजनादौ भोजनादिसमये तदानीं रूयमुच्चारणादयोगात् अभावं
विशिष्टनामवक्तुरभावं । त्रिर्जपेदिति भोजनादि प्रागित्यर्थः भोज-
नादावित्यादिना पानशयनादिपरिग्रहः भोजनस्यादाविति व्याख्यानं
परेरितनामश्रवणस्य मुख्यकल्पत्वासम्भवात् स्वयमसामर्थ्य एव प्रति-
निधितानात् । देवस्य नामित्यनुषङ्गेनान्वयः । तस्य विष्णोर्दृष्टि
भोजिनोभक्ता स्तोषामुच्छिष्टकाङ्क्षिणोवधमित्यर्थः इदञ्च भक्षयतिशय-
घोतनार्थं . भगवदुच्छिष्टाकाङ्क्षा च कैमुतिकन्यायेनाक्तेति भावः ।

दैवतः । भविष्ये, निर्माल्यं नोभयोक्तव्यं रुद्रस्य तम-
नस्य च । उपयुज्य च तन्मोहान्नरके पच्यते ध्रुवं । अतएव
पुरश्चरणचन्द्रिकायां, सुषुम्नावर्त्मना पुष्पमाघ्रायोदा-
सयेत् सुधीः । निर्माल्यं मस्तके धार्यं सर्वाङ्गेष्वनु-
लेपनं । नैवेद्यञ्चोपयुञ्जीत दत्त्वा तद्भक्तिशालिने । नन्दि-
केश्वरपुराणे, दत्त्वा नैवेद्यवस्त्राणि नाददीत कदा-
चन । त्यक्तव्यं शिवमुद्दिश्य तदादानेन तत्फलमिति
शिवदत्ते विशेषः । स्मृतिः, ब्रह्मचारिगृहस्थश्च वनस्थ-
यतिभिः सह । भोक्तव्यं विष्णुनैवेद्यं नात्र कार्या विचा-
रणा । एवञ्च, यद्वन्तकारं नैवेद्यं भुक्त्वा कृच्छ्रं यतिश्चरे
दिति वचनं तद्विष्णुनैवेद्येतरपरं (८४) ।

अकालमृत्युहरणमिति । पापविशिष्येणाजामिलादेरिवोपस्थितोयी मृत्यु-
स्तद्वरणमित्यर्थः तेन नाकाले म्रियते कश्चिदित्यनेन न विरोधः ।
अनुष्ठानकरणत्वात् अनुष्ठानमाधनत्वात् अनुष्ठानं तत्तत्क्रिया । कुरु-
जाङ्गलेति तत्तद्देशस्थतीर्थसम्बन्धीत्यर्थः पवित्रं सर्वेषां पावनं चान्द्रा-
यणं चरेदिति वैष्णव इतिशेषः, समानत्वव्यनैवेद्य मित्युक्तं, अन्य-
देवस्य नैवेद्यामित्यत्र स्वयं दत्तमिति विशेषणं पूरणीयमिति साम्प्र-
दायिकाः । शालग्रामशिलास्पर्शेदिति शालग्रामशिलायां यदि शिवं
पूजयति तदा सर्वं प्राप्नुमिति, त्रियितत्त्वे व्याख्यातं । शिवोपासकेन
शिवनैवेद्यं भक्ष्यमित्यभिप्रायेणाह योयद्देवार्चनरतइति । तन्नाशयेत्
खड्गदि स्थापयेत् तद्भक्तिशालिने निर्माल्यसेविविधवृक्षेनप्रभृतये ।
हन्तकार माह मार्कण्डेयपुराणं । भोजनं हन्तकारम्वा अग्रं भिक्षा
यथापि वा । अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः । ग्रामप्रमाणा
भिक्षा स्यादग्रं ग्रामवपुष्टयं । अग्राचतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं मनोषिणः ।
ग्रामः पलमात्रमिति नयवर्द्धमान इत्याह्निकतत्त्वं हन्तकारमित्युपलक्षणं ।
नैवेद्यं देवनिवेदितं यदा हन्तकारं देवनिवेदितं हन्तकारस्य त्यागार्थक
त्वादिति (८४) ।

अथ जलाशयोत्सर्गः । तत्र, प्रदद्यात् सर्वभू-
 तेभ्यो जलपूर्णं जलाशयमिति मत्स्यपुराणवचनाज्जला-
 शयोत्सर्गस्य सर्वभूतसम्प्रदानकत्वेनापकृष्टचेतनोद्देश्य-
 कत्वादुद्देश्यगतस्वामित्वाजननाद्यागतत्वं । तथाच आह-
 निवेकः, देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागोयागः । देवतात्वञ्च
 वेदमेयत्यागोद्देश्यत्वं । उद्देश्यत्वञ्च तस्येदमित्यारोपज्ञान-
 विषयत्वमिति । अतएव जलाशयोत्सर्गमुपक्रम्य मत्स्य-
 पुराणे, प्राप्नोति तद्यागवलेन भूयदिति यागत्वेनाभि-
 हितं । ततश्च तज्जलं स्वस्वत्वदूरीकरणेन नद्यादिवत्
 साधारणीकृतं । सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमि-
 दञ्चलं । रमन्तु सर्वभूतानि स्नानप्रानावगाहनैरिति

प्रसङ्गादाह अथजलाशयोत्सर्ग इति । सर्वभूतेभ्यः सर्वप्राणिनश्च
 उद्दिश्य प्रदद्यात् त्यजेदिति सर्वभूतोद्देश्यकत्वेन । अपकृष्टेति पश्चादि-
 रूपित्यर्थः । यद्वा विप्रकृष्टेत्यर्थः प्रतिग्रहरहितः पर्यवसितः, उद्देश्यगतेति ।
 तथाच प्रतिग्रहस्य स्वामित्वहेतुत्वेन तदभावान्नस्वत्वजनकत्वं जलाशयोत्-
 सर्गस्येतिभावः । वेदमेयेति वेदवोधितेत्यर्थः तस्येदमित्यारोपः तदंशे
 एतत्स्वत्वभागितारीपः तत्स्वत्वाभावयति तत्स्वत्वप्रकारक इतियावत्
 तथाच देवानां स्वत्वाभावेऽपि स्वत्वभागितया तदुद्देश्यकविसंवादीच्छा-
 विशेष एव यागइतिभावः । लक्षणन्तु विधिवोधितस्वजन्यस्वत्वाभाववन्निष्ठ-
 स्वत्वप्रकारतानिरूपितोद्देश्यताकत्यागोयागइति त्यागश्चस्वस्वत्वनाशकेच्छा
 उद्देश्यताविषयताविशेषः अतएव आहस्य पितृपेक्षया यागत्वं पितृणां
 स्वत्वाभावात् ब्राह्मणपेक्षया दानत्वं ब्राह्मणमूलजननादिति शूल-
 पाणिमतानुसारादुक्तं चेत्तद्वत्तादुद्देश्यकत्यागवारणाय वेदमेयेति । अथ
 देवानां पितृणाञ्चैतन्नवात् स्वत्वं मा भवतु जलाशये त्यागानन्तर-
 स्नानकर्तृरूपादानेन स्वत्वजननात् कथं स्वत्वारोपः नच सर्वभूतानां
 स्वत्वजननात् सर्वभूतेषु स्वत्वभागित्वोद्देशिनारोपइति वाच्यं तथापि

मन्त्रलिङ्गादुपादानं विना कस्यापि न सत्वमिति । तत-
श्चान्ययागवदुत्तरप्रतिपत्तेरश्रुतत्वेन साधारणजलस्य परि-
ग्रहमात्रेण गोतमोक्तेन स्वामित्वश्रुतेर्यजमानस्यापि तथा-
त्वेन स्वामित्वात्तत्र स्नानादावदोषइति । तथाच
गोतमः, स्वामी ऋक्थक्रयसम्बिभागपरिग्रहाधिगमेषु ।
ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्व्विष्टं वैश्य-
शूद्रयोरिति । परिग्रहोऽनन्यपूर्व्वस्य जलतृणकाष्ठादिः

यं ब्राह्मणमुद्दिश्य धनं त्यक्तं तद्ब्राह्मणस्य देवादसन्निधानादिना स्वीकारा-
भावात् तत्र त्यागस्य यागत्वापत्तिरिति अहनाहनि ब्राह्मणाय दद्यादिति
विधिवोधितस्यापि तत्र सत्त्वात् । तथाच दानमेव सत्वजनकं देवानां
पितॄणाञ्च चैतन्याभावाच्चैतन्यस्यापि सत्वहेतुतया न तेषां सत्वमिति
देवाद्युद्देश्यकत्यागस्य यागत्वमिति जलाशयोत्सर्गस्य दानत्वमेव न तु
यागत्वमिति चेन्न देवानां पितॄणाञ्च त्वयादिफलश्रुतेः फलदात्वचेतनत्वा-
दिश्रुतेश्च चैतन्याङ्गीकारेऽपि तेषां प्रतिग्रहाभावान्न सत्वमिति सिद्धान्तात्
यत्र स्मृतब्राह्मणादिकमुद्दिश्य दत्तं तादृशस्थले परस्वत्वाभावेन दान-
लक्षणभावात् यागत्वस्वीकाराच्चेति वस्तुतो यजिदेवपूजायामिति
वैयाकरणानुशासनात् मन्त्रकरणकप्रतीतिहेतुद्रव्यत्यागो-यागलक्षणं ।
तत्रैव मुख्यप्रयोगः परमेश्वरस्य प्रीत्यनुपगमं प्रीत्युद्देश्यकसमन्वकद्रव्यत्याग
एव यागइति वक्तव्यं समन्वकत्वविशेषणात् पित्रादिप्रीत्युद्देशेन द्रव्य-
त्यागे न तत्रैव प्रयोगः । देवपूजादौ देवताप्रीतिमुद्दिश्यैव द्रव्यत्यागान्न-
देवानां तत्रस्वत्वं पूजाराधनादिपदवाच्यायां गौरवित-प्रीतिहेतुक्रिया-
यामपि यागपदस्य निरूढा गोणी लक्षणा तत्रगौरवितत्वं भक्तिविषयत्वं ।
भक्तिश्च भजामीतिप्रतीतिसिद्धेः नीचविषयकसमूहालम्बनव्यावृत्तोमानस-
ज्ञानविशेषः यत्र च द्रव्यस्य सत्वभागिता मुद्दिश्य द्रव्यं त्यजति तत्र
दानमेव । जलाशयोत्सर्गादौ सर्व्वभूतसत्वमुद्दिश्य न त्यागः किन्तु
सर्व्वभूतानां स्नानपानादिना प्रीतिमुद्दिश्येति तत्र न सर्व्वभूतानां सत्वं
न वा तत्र ददाति प्रयोगः । गौरवित-प्रीतिहेतुत्वेऽपि तत्र त्यागस्य भक्ति-

स्वीकारइति मिताक्षरा । वृत्त्यधिकारे व्यक्तमाहापस्तस्वः,
दायाद्यं शिलोञ्छौ चान्यद्वापरिगृहीतमिति । अपरि-
गृहीतमिति, अपरिगृहीतमन्यास्वीकृतं अत्वामिकमिति
यावत्, निर्दिष्टं वेतनलब्धं निर्देशोभृतिभोगयोरित्यमर-
विकाण्डशेषयोः (८१) ।

अथ रजस्रलासूतकिनोर्न्नतं । पुलस्त्यः, एकादश्यां
न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि । नारी विधवा । सधवाया-
निषेधात् । तथाच विश्वः, पथौ जीवति या नारी
उपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुष्यं हरते पत्युर्नरकञ्चैव
गच्छति । तथाच, बहुकालिकसङ्कल्पोगृहीतश्च पुरा
प्रयोज्यत्वाभावात् न पूजादि व्यवहारः, पूजादिपदवाच्यतया भक्तिप्रयोज्य
प्रीतिहेतुत्यागरूपक्रियायाविवक्षितत्वात् दानस्थले प्रीतिरनुद्देश्यत्वात्
ददाति इत्यत्र न पूजयतीति प्रयोगः । न च जलाशयात्सर्गस्य
मन्त्रकरणकत्वाभावात् न यागत्वमिति, कथं, प्राप्नोति तदुयागवलेन
भूय इति यागत्वाभिधानमिति वाच्यं प्रीत्युद्देश्यकत्वेन स्वत्वाजनक-
त्वेन च मास्यात् गौणलक्षणाया तत्र प्रयोगात् यागोद्भवेन यागत्वाति-
देशादेति । साधारणीकृतं सर्वभूतानामौपादानिकस्वत्वयोग्यकृतं मन्त्र-
लिङ्गात् मन्त्रबोधितसामान्यत्वात् उपादानं सदीयत्वेन ग्रहणं । ततश्च
साधारणत्वाच्च अन्ययागवदिति उत्तराप्रतिपत्तेः यागोत्तरमिष्टद्रव्यस्या-
चार्यादिमर्मर्पणस्याश्रवणात् तथाच यज्ञोत्सृष्टश्च यजमानकर्तृकोत्तरा-
प्रतिपत्तिश्रवणं तत्रैव तत्सामपेक्षं ग्रहणं स्वत्वसाधकं यत्र च तत्-
श्रवणं नास्ति तत्राविशेषात् सर्वेषामौपादानिकं स्वत्वमिति भावः ।
जलस्थोत्सृष्टजलाशयस्य तथात्वेन सर्वभूतान्तर्गतत्वेन स्वामित्वात्
दायाद्यर्थं लब्धपित्रादिधनं । शस्यादेः पतितस्वामित्वमन्त्रग्रीग्रहणं
शिलं कपोतवदकैकशः शस्यकणानां विपन्यादिपतितानां ग्रहणं
मुञ्चः (८५) ।

व्रतमप्ये व्रतमंकल्पितं । यदाऽऽशुदाशक्तवती च क्रियते इत्यनेन

यदि । मृतके सूतके चैव व्रतं तन्नैव दुष्यति । एतैन
 काम्यव्रतारम्भोऽशौचं न कार्यः । मृतके सूतके चैव न
 त्याज्यं द्वादशीव्रतं । तथा, सूतके मृतके चैव प्रणम्य
 मनसा हरिं । एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतन्न लुप्यते ।
 मृतके च नरः स्नात्वेति प्रथमचरणे पाठो वराहपुराणे ।
 भविष्योत्तरपद्मपुराणयोः, एकादश्यां न भुञ्जीत
 पक्षयोरुभयोरपि । मृतके सूतके वापि अन्यभिन्न-
 प्यशौचके । सर्वथा न परित्याज्या इच्छता श्रेय
 आत्मनः । एकादशीमुपक्रम्य वराहपुराणं, तस्मात्
 प्रमादे दुःखे वा सूतके मृतकेऽपि वा । स्नात्वा
 काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्द्धं न विवर्जितं । मत्स्यपुराण,
 गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमायी च रजःपला । यदाऽशुद्धा
 तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा । उपवासाचरणे
 गर्भादिपीडासम्भावनायां नक्तं भोजनं कुर्यात् । उप-
 वासिष्वशक्तस्य तदेव फलमिच्छतः । अनभ्यासेन रोगाणां
 किमिष्टं व्रतमुच्यतां, इति नारदप्रश्नानन्तरं, उप-
 वासिष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते, इति मत्स्यपुराण
 एवेश्वरप्रतिवचनात् । स्वयमशुद्धा अन्यद्वारा पूजादि कार-
 येत् कायिकमुपवासादि सदा शुद्धाशुद्धिकाले स्वयं क्रियते ।
 स्मृतिपरिभाषायामप्येवं । अथोपवासानुकल्पः । मनुः,
 विश्वेष्टे देवैः साध्येष्ट ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । आपत्सु
 मरणाङ्गीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः । प्रभुः प्रथमकल्पस्य
 कायिकोपवासस्य प्रतिनिधिनिषिद्धेऽसमर्थे किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षाया-
 माह नक्तमिति ब्राह्मणभोजनादुक्तं च । अनभ्यासेन पुनरकरणेन

योऽनुकल्पेन वर्त्तते । न साम्प्रायिकं तस्य दुर्मते-
र्विद्यते फलं । अत्रात्रप्रतिनिध्यनुकल्पानां पर्यायता ।
कालविवेकधृतवराहपुराणं, उपवासासमर्थस्तु किञ्चिद्भक्ष्यं
प्रकल्पयेत् । तथा एकादशीमधिकृत्य स्मृतिः, एक-
भक्तेन नक्तो न भक्षन् वृद्धातुरः क्षिपेत् । नारदीये,
अनुकल्पोन्मृणां प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि । मूलं
फलं पयस्तीयमुद्भोग्यं भवेच्छुभं । नत्वेवं भोजनं
कैश्चिदेकादश्यां प्रकौर्त्तितं । एवमनुकल्पातिरिक्तं ।
ब्रह्मवैवर्त्तः, उपवासासमर्थश्चैदेकं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावद्वनानि वा दद्याद्यद्भक्ताङ्गिणं भवेत् । सहस्र-
संमितां देवीं जपेद्वा प्राणसयमान् । कुर्याद्वा दशसंख्या-
तान् यथाशक्ति व्रते नरः । देवीं गायत्रीं । वायु-
पुराणे । उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत् ।
न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् । नक्तं हवि-
ष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यं ।
यत् पञ्चगव्यं यदि वाथ वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च ।
उपवासनिषेधस्तु असामर्थ्यादप्रीतिः, तत्रापि हवि-
ष्यादिरनुकल्पः । अत्र सर्वत्र तुलसीं भक्षयेत् । तुलसीं
विना या क्रियते न पूजा स्नानं न तद्यत्तुलसीविवर्जितं ।
भुक्तं न तद्यत्तुलसीविवर्जितं पीतं न तद्यत्तुलसीविव-
र्जितं, इति गारुडात् । अनुकल्पेऽपि द्वादश्यां विष्णू-

रोगाणां रोगमतवहुवचनं गणार्थं तेन गर्भपीडादिपरिग्रहः । यद्वा
रोगाणामनभ्यासेनाप्रतिक्षेपेणाशक्तस्य इत्यन्वयः । किमितिकटाक्षेण-
प्रश्नः काम्यव्रतं संकल्पितव्रतं दानार्चनविवर्जितं मिति दानार्चनं स्वयं

पौसनं पारणञ्च कर्तव्यं । एकभक्तेन नक्तेन तथैवा-
याचितेन च । उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिकीभवेदिति
वचनात् (८६) ।

अथोहव्यवस्था । अत्रैकभक्तादीनामुपवासकार्यं
विधानात् सोमधर्माणां फलचमसे प्राप्तिरिव एष्यपि
मन्त्रादिप्राप्ता मन्त्रस्योहेन प्रयोगः कार्यः । अतएव
एकभक्तादावपि पूर्वापरदिनयोरैकभक्तादिकीधर्मः
कार्यः । यद्वा द्वादशीव्रतं खल्वेतद्भगवतोवामुद्देश्यार्धनं
जपहोमादिकं प्रधानं कर्म उपवासादिकत्वं कर्तुं
संस्कारकं लिङ्गात् । अतोऽङ्गभूतोपवासप्रकाशक मन्त्रो-

न कुर्यात् किन्तु प्रतिनिधिना कुर्यादेव, विधेः विहितस्य, व्रतं व्रतविषये ।
नक्तमिति त्रिविधत्वादेः कालपरं नतु नक्तव्रतपरं तथात्वे उत्तरोत्तरं
प्राशस्त्याभिधानानुपपत्तेरिति (८६) ।

उपवासकार्यं उपवासाशक्तस्य उपवासजन्यफलजननाय फलचमसे
सोमप्रतिनिधौमूनदधिमित्रितवट्लक्ष्चूर्णं । ऊहेन उपवासधर्मकल्पनेन
प्रयोगोऽनुष्ठानं, अतएव ऊहेन प्रयोगादिषु । कार्येइति एतत्कल्पेउप-
वासप्रकाशकमन्त्रः पाठ्यः । तदपाठकल्पमग्नयदेति, जपहोमादिकं,
जपहोमादिकञ्च । लिङ्गात् प्रागुक्तवचनात् उपवासप्रकाशकमन्त्र एका-
दश्यां निराहारइत्यादिको निवर्तते असमवेतार्थत्वादिति शेषः,
अङ्गानां प्रकृतिविकृतिभावासम्भवाद्भेदइति भावः, अथ मन्त्रस्य जीवत्
बाहन इत्याह इतिशेषः, तत्रेति न प्रकृतावूह इत्यस्यायमर्थः प्रकृतित्वं
स्वोत्पत्तिविध्युत्पापिताकाङ्क्षोत्पाप्यविधिवोधितस्वासाधारणाङ्गसमुदायका-
कर्मत्वं तदन्वयं विकृतित्वं तदवयवोत्पत्तिविध्युत्पापिताकाङ्क्षोत्पापकोयुस्त-
दुत्पत्तिविधिपूर्वकालीनविधिस्तद्वोधितं कर्म तत्प्रकृतिः, तदुत्पत्तिविध्यु-
त्पापिताकाङ्क्षोत्पापितविधिवोधितावयवकृतदुत्पत्तिविध्युत्तरकालीनविधिवो-
धितं कर्म तद्विकृतिः स्वस्य स्वप्रकृतित्ववारणाय पूर्वकालीनविधिवोधितत्वं
विशेषणं, तथा स्वस्य स्वविकृतित्ववारणाय तदुत्पत्तिविध्युत्तरकालीनविधि-

नक्तादिभ्यो निवर्त्तते द्वाहिमन्त्र इव यवे अतोऽस्या-
प्रयोग एवेति जिमूतवाहन आह स्म । तन्न, ऊहं
प्रकृत्य न प्रकृतावपूर्वत्वादिति कात्यायनसूत्रात् प्रकृता-
ब्रूहायोगात् विकृतावेवोह इति । अपूर्वोत्प्रेक्षणमूह
इति तल्लक्षणात् । अत एकभक्तादीनां प्रकृताबुक्तत्वा-
नोहइति । यदयुक्तमङ्गत्वान्मन्त्रवाधइति तदपि न युक्तं
एकोद्दिष्टे पार्श्वविकृतावेवावाहनाद्यङ्ग एवोहदर्शनात् ।

बोधिनः त्रिगोत्रं । क्रमेण श्रुतिद्वयबोधितयोरैकजातीयवयवविकृतीभूत-
कर्षणोः परस्परप्रकृतिविकृतिभाववारणाय तदवयवावयवत्व' परित्यज्य
निरुक्तलक्षणद्वये आकाङ्क्षाघटितत्वं बोध्यं अवयवत्वञ्च असाधारणाङ्गत्वं,
अपूर्वत्वात् श्रुतिप्रतिपादिताङ्गत्वं नाङ्गान्तराकाङ्क्षाविरहात् । अपूर्वोत्
प्रेक्षणं अपूर्वस्य प्राक्तनापूर्वविधिवोधितस्याङ्गस्योत्प्रेक्षणप्रकरणादिनाऽ-
न्यत्र कल्पनं ऊहइति पर्यवसितं । यद्वा अपूर्वस्य स्वाङ्गतया अश्रुतस्य
मन्त्रत्वेन युक्त्याकल्पनमूहइति, अत्र युक्त्यतिनिर्देशात् प्रकृते श्रुतमन्त्रादे-
र्विकृतौः प्रयोगः समवेतार्थकत्वायः श्रुतशब्दपरित्यागेनाश्रुतशब्दघटित-
मन्त्रस्यापि लाभइति । ऊहं यितकं इति धातुपाठात्, प्रकृतावेवोक्तत्वादिति,
प्रकृते नूतोपवासप्रतिनिधित्वेनोक्तत्वात् प्रकृतावेवान्तर्भावादित्यर्थः अयम-
भिप्रायः, उपवासो यथा स्वाङ्गतया श्रुतत्वात् प्रकृतिस्तथा नक्तादि-
व्रित्तमपि स्वाङ्गतया श्रुतत्वेन प्रकृतिर्न तु तयोः प्रकृतिविकृतिभावइति
नक्तादिव्रतस्य उपवासानुकल्पत्वेऽपि उपवासैकिकत्वेऽन्यतानपेक्षतया न
तद्वर्गशालित्वमिति । अनुकल्पपदार्थस्तु अनु अनन्तरं कल्पः सादृश्ये वा
अनु, सादृश्यञ्च कफलजनकत्वेन परन्तु फलगतयैलक्षण्यं सुस्थाभाषि प्रति-
निधिरिति स्मरणात् । प्रभुः प्रथमकल्पस्येत्याद्युक्तवचनाच्च । विकल्पस्यलेच
कल्पयोस्तुत्यक्तत्वमिति विशेषः । उक्तं यदेति इत्यादिना, जीमूतवाहनोक्तं
अङ्गत्वादुपवासस्याङ्गस्य प्रतिनिधित्वेनाङ्गत्वात् मन्त्रवाधइति एकभक्तादे-
रित्यादि, मन्त्रवाधः मन्त्रकरणत्ववाधः, आवाहनाद्यङ्ग एवोहदर्शनादिति,
पार्श्वोक्तवाहनद्यङ्ग मन्त्रस्य बहुवचनान्तपित्रादिपदत्यगैकैकवचनान्त-

अतएव, एकभक्तेन योमर्थ उपवासप्रतत्तरेदिति, उपोष्य
नक्तेन विभो इत्यादि स्कन्दपुराणादिवचनादेकभक्तादिषु
उपवासपदप्रयोगेण तद्वर्त्तमानिदेशाच्चभाठ इति परि-
शिष्यखण्डे हेमाद्रिणाप्युक्तं । तथाच जैमिनिः, उक्तं
क्रियाभिधानमन्यत्र तच्छ्रुतौ विधिप्रदेशः स्यादिति ।
क्रिया अग्निहोत्रादि तस्या अभिधानं नाम अग्नि-
होत्रादिपदमुक्तं, उत्प्रेक्षाधिकरणे तस्यान्यत्र श्रयणे विधि-

पिवादि-पदवचनया प्रयोगदर्शनादित्यर्थः, एवञ्च प्रधानपवोहीनत्वहे इति
नियमे व्यभिचारादेकभक्ताद्यङ्गोपवासाद्यङ्गमन्त्रोहे वाधकाभाववृत्तिभावः,
ननु पार्श्वेणैकोदिष्टयोः प्रकृतिविकृतिभावादङ्गोपि तदात्मकत्वनादुपवासैकभ-
क्तयोः प्रकृतिविकृतिभावानङ्गीकारात् कथमुपवासपदार्थेनैकभक्ताद्याचरण-
मित्यतश्चाह अतएवेति, अङ्गोप्युक्तत्वेन वाधकाभाववृत्तित्वर्थः, एकभक्ते-
नेत्यभेदे तृतीया तेन एकभक्तात्मकोपवासपदार्थग्रहणं चरदित्यर्थः । उपवास-
पदार्थत्वञ्च गौण्यावमेयं, नक्तेन नक्तप्रतिम उपोष्येति क्रियाविशेषणे
तृतीया तद्वर्त्तमानिदेशादित्युपवासादिपदघटितमन्त्रपाठादिधर्मातिदेशात्,
अन्यथैकभक्तादीनामुपवासात्मकत्वकीर्तनवैफल्यान्मन्त्राकाङ्क्षायां मन्त्रा-
न्तरानुपदेशात् उपवासमन्त्रस्योपस्थितत्वेन तेनैवाकाङ्क्षापूरणाच्च, ननु
सर्वाङ्गातिदेशस्तोत्रं पूर्वोपरदिवसोद्यएकश्रीजनायङ्गातिदेशाभावे न
क्षतिः । अत्रोक्तसूत्रस्यान्यत्रइत्यस्य विवरणं उत्प्रेक्षाधिकरण इति, उत्-
प्रेक्षणीयाङ्गकर्षणीत्यर्थः उक्तमित्यनेमास्यान्वयः । सूत्रस्थिततत्पृता-
वित्यस्यार्थमाह तस्येति, तस्याग्निहोत्रादीनामङ्गीकर्तव्यतेति यावत्पद-
मभिध्यासपरं तेन जीवनकालं व्याप्य कर्त्ता यस्य सचासी सायंप्रात-
र्होमश्चेति तस्मिन्नाशोत्तरतत्पुरुषीयजीवनाधिकरणदिनत्वव्यापकतत्-
पुरुषीयसायंप्रातःकालावच्छिन्नहोमइति यावत्, शक्त्येव्येनास्यान्वयः तेन
निश्चयेपि तत्कर्तृत्वं य कतिरूपस्य क्षणिकतया जीवनकालाव्यापकत्वेऽपि
न क्षतिः तत्पुरुषीयहोमत्वेन तत्पुरुषीयजीवनकालोपदिनत्वव्याप-
कत्वसंभवादिति । एतादृश-होमेऽग्निहोत्रपदशक्तिप्राप्तिकां श्रुतिमाह

प्रदेशः स्यात् विधेयधर्मातिदेशः स्यादिति सूचार्थः ।
 यथा यावज्जीवकर्तृकसायंप्रातर्होमं यावज्जीवमग्निहोत्रं
 जुहोति यदग्नये च प्रजाः तयै च सायंप्रातर्जुहोतीत्या-
 दिभिः संप्रिकराभिहितत्वेन शक्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य
 उपसङ्गिश्चरित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेनोप-
 सदाख्ययागानन्तरक्रियमाणमाससाध्ये कौण्डपायिनामय-
 नाख्ययागेऽप्यग्निहोत्रपदप्रयोगमावात्तद्धर्मातिदेशः मुखे
 चन्द्रपदवत् । ब्रीहिमन्त्रस्य तु यवे बाधो नङ्गत्वात् ।
 किञ्च प्रकृतायैव ब्रीहिभिर्यजत यवैर्यजतेति विकल्पेन

यावज्जीवत्यादि, परिक्रान्तेन सह वर्तमानं संप्रिकरमभिहितौ यस्त-
 त्वेन इत्यर्थः । अग्निहोत्रपदस्येत्यस्य अयनाख्ययागेऽपि प्रयोगमावादित्य-
 नेनान्वयः । यदग्नयेचेत्यादिकं प्रयोगविधिस्तत्र यदिति सायंप्रातर्जुहो-
 तीति क्रियाविशेषणं तदेव यजनमग्निहोत्रात्मकयागइत्यर्थः उन्नरपदस्य-
 यत्पदेन तत्शब्दोनापेक्षते साधुचन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं रद-
 भिवामताश्रित इत्यादिवत् । उपसङ्गिश्चरित्वेति उपसङ्ख्योऽत्र सतिल-
 ब्रीहचरुकरणकपरः चरित्वेत्यस्य यजित्वेत्यर्थः अभेदे द्वितीया । ततश्च
 सतिलब्रीहचरुकरणकोपसदाख्ययागानन्तरमिति यावत् । मासमेक-
 मिति अग्निहोत्रपदेनात्र कौण्डपायिकर्तव्ययनाख्ययाग उच्यते इति
 बोध्यं, तद्धर्मातिदेशादिति अत्रेति कर्तव्यतान्तरानुपदेशात् अग्निहोत्र-
 पदप्रयोगाच्च प्रकृतिविकृतिभावस्य लक्षणमाणात्वादिति भावः । मुखे चन्द्र-
 पदवदिति मुखे चन्द्रपदप्रयोगे यथा चन्द्रपदस्य लक्षणया चरुसदृशपर-
 तथा मुखे चन्द्रगतास्त्रादकत्वादिधर्मातिदेशवदिति पर्यवसितार्थः । ब्रीहि-
 मन्त्रस्य यवे नोह इत्यन्वयः अत्र हेतुः प्रकृतिविकृतिभावाभावात् प्रकृति-
 विकृतित्वाभावादित्यर्थः पर्यवसितः अत्र च हेतुः विकल्पेन श्रवणा-
 दित्यन्तः । ननु ब्रीहिश्रुतिमहचरितश्रुत्युक्तत्वेन कथं न यवे, तन्मन्त्र-
 इत्यत्र आह अममवेतार्थत्वादिति, मन्त्राणां यक्षप्रयोगे ब्रीहिमन्त्राणाम-
 हकार्यकता यवयागजन्यपरमापूर्वसाधनता तथाच हुंपडिति मन्त्रस्य

श्रवणात् प्रकृतिविकृतिभावाभावाद्बोहः । अतोऽसम-
वेतार्थत्वाद्वाधः, न च हुं फडादिवन्मन्त्रादृष्टार्थकताऽस्तु
कथमसमवेतार्थत्वाद्वाध इति वाच्यं । यस्य सर्वथा
दृष्टार्थत्वासम्भवस्तस्यैव तथाकल्पनान् (८७) ।

तथाच जैमिनिः । अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेष-
भावः स्यात्तस्मादुत्पत्तिसंयोगोऽर्थेन निःसंयोगात् गौण-
प्रत्यायनेऽपीति । अस्यार्थः दतोऽर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्राणां

निरर्थकत्वेऽपि तत्प्रयोगोऽदृष्टार्थकतया यथाक्रियते तथा ब्रौह्मन्त्र-
स्त्वर्थविवक्षयाऽदृष्टार्थकतया प्रयोगोऽप्युपपद्यते इति भावः दृष्टार्थत्वासम्भवे
विशिष्टार्थेऽप्यवबोधजनकत्वसम्भवः, तथात्वकल्पनात् अदृष्टार्थकत्व-
कल्पनात् । तथाच हुं फडिति मन्त्रो न दृष्टान्तः विषमत्वादिति-
भावः (८७) ।

अर्थाभिधानसामर्थ्यात् प्रकृतद्रव्यदेवतारूपविशिष्टार्थविषयकबोधजन-
नयोग्यत्वात् जननयोग्यत्वञ्च जननानुकूलयोग्यतादिशालित्वं, शेष-
भावः अङ्गभावः कर्माङ्गता मन्त्राणां पाठ्यमानमन्त्राणां तस्मा-
द्वर्थाभिधानसामर्थ्यानाङ्गभावादुत्पत्तिसंयोग इति, उत्पत्तिरद-
यतापत्तिः ज्ञानं यत इति व्युत्पत्त्या शाब्दबोधानुकूलधर्मेविशेषात्मिका
शक्तिस्त्वयार्थेन संयोगः सम्बन्धः शाब्दरूपः मन्त्राणां तात्पर्य-
विषय इति शेषः । लक्षणायाः शक्यसम्बन्धरूपतया लक्षणाज्ञानजस्य
शाब्दबोधस्य लक्षणाघटकशक्तिज्ञानजन्यतावश्यकतया न तद्वरीहृत्तिरित्य-
तोभावार्थमाह औत्पत्तिकेनेति शक्त्याश्रयेणैतर्थाः शक्त्याश्रयत्वमेव मुख्य-
त्वमित्यवेदयितुमाह मुख्येनेति, यद्वा औत्पत्तिकेन शक्त्या प्रतिपादि-
तेन मुख्येन शक्त्याश्रयणार्थेन अजहत्स्वार्थलक्षणया बोधव्यावर्तनाय
शक्त्याप्रतिपादितेनेति, साक्षात्शक्तिप्रतिपादितत्वलाभाय शक्त्याश्रयेति,
सम्बन्ध इति तात्पर्यविषय इति शेषः, तेनैव मुख्यार्थेनैव नित्यपदमव्यभि-
चारिपरमित्याह अव्यभिचारितया इति विशेषणे तृतीया संयोग उप-
• स्थापकत्वरूपसम्बन्धः अव्यभिचारितान्दर्शयति गौणप्रत्यायनेति, मुख्यं प्रत्या-

शेषभावोऽङ्गभावस्तस्मादुत्पत्तिसंयोगश्चैतत्प्रतिकेन मुख्या-
र्थेन संयोगः सम्बन्धः स्यात् कुतः नियसंयोगात् ते
नैवाव्यभिचारितया संयोगात् । गौणप्रत्यायनेऽपि यतो-
मुख्यं प्रत्याय्यैव गौणं प्रत्याययति मुख्यप्रत्यायने तु न
गौणप्रत्यायनमपेक्षते अतोमुख्येनाव्यभिचारितया सं-
योगः । तथाच, गौणे सदपि सामर्थ्यं न प्रमाणान्तरं

व्येवेति, शब्दार्थसादृश्याययस्य गौणपदत्वात् मुख्यार्थज्ञानं विना
गोणार्थज्ञानासम्भवादितिभावः । एवञ्च मन्त्रा मुख्यार्थतात्पर्यक-
प्रयोगविषयत्वेन वेदगम्या यतः प्राथमिकत्वेन मुख्यार्थोपस्थापकत्वादि-
त्यदिशुक्ता मुख्ययोग्यतयेव सति प्रमाणान्तरं प्रयोजक्या मन्त्रा
इति पर्यवसितं । अवाभियुक्तवचनं प्रमाणमाह तथाचेति, गौणार्थं
गोणार्थविषयकशब्दबोधे सामर्थ्यं शब्दस्य तादृशशब्दबोधनिरूपिता-
नुकूलकाङ्क्षादिमत्त्वं प्रमाणान्तरं विना मुख्यार्थवाधकगौणार्थबोधक-
प्रमाणं विना नाविर्भवति, गौणार्थबोधोपधान-प्रयोजकं भवति मुख्ये
तु मुख्यार्थबोधे तु शब्दादेव शब्दा मुख्यार्थोपस्थापितादेव एवकारेण
प्रमाणान्तरापेक्षा व्यवच्छिद्यते । तत्शब्दनिष्ठमुख्यार्थबोधोपधायकत्व-
मात्रमस्ति स्फुटोत्पत्तिः । ननु मुख्यार्थं तात्पर्यग्रहासत्त्वे कथं
शब्दादेव मुख्यार्थबोधइत्यत आह तात्पर्यञ्चेति, औत्सर्गिकमितिशेषः ।
तथाच मुख्यार्थं बाधकाभावे तात्पर्यग्रहस्य प्रायः सम्भवादितिभावः ।
गोणार्थपरता गोणार्थतात्पर्यं तदभावात् प्रमाणान्तराभावात् न सिद्ध्य-
ति न विषयीभवति । तथाच मुख्यार्थबाध एव गौणार्थतात्पर्य-
कल्पनादिति तात्पर्यग्रहरूपकारणस्य मुख्यार्थसत्त्वे सामग्रीविरहात् न
मुख्यार्थबाधस्त एव प्रमाणान्तरसहकारणगौणार्थतात्पर्यग्रहाद्गौणार्थबोधः
मुख्यार्थबाधे तु न गौणार्थतात्पर्यबाधकाद्यपेक्षेतिभावः । हुंफडि-
त्यादि दृष्टान्तवैषम्यं स्फुटयति यस्य मन्त्रस्य दृष्टं घटकपदानां अर्थ-
विशेषबोधानुकूलगतिप्रवृत्तिं न लभ्येत न प्रमाणगम्यं तस्य
मन्त्रस्यादृष्टार्थकल्पनाऽदृष्टार्थकप्रयोगविषयत्वकल्पना । मन्त्रोच्चारणतो
मन्त्रवटकपदतोदृष्टा दृष्टार्थविषयिका पदार्थस्मृतिर्लभ्यते ज्ञायते

विना । आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाविरस्ति तत् । तात्पर्यञ्च सूतोमुख्ये गौणार्थपरता पुनः । प्रमाणान्तर-
विज्ञेया तदभावान्न सिध्यति । तथा, यस्य दृष्टं न लभ्येत तस्यादृष्टप्रकल्पनं । लभ्यतेऽर्थस्मृतिर्दृष्टा मन्त्रो-
च्चारणतस्त्वित् । अर्थस्मृतिः प्रयोगार्था प्रयोगाच्च फलो-
दयः । इतिदृष्टार्थसम्पत्तौ नादृष्टमिहकल्पतइति । अतो
यस्य कुचिद्दृष्ट्यदेवतादिप्रकाशकत्वं दृष्टार्थतासम्भव-

इह दृष्टार्थकमन्त्रायोगस्यने । अर्थस्मृतिर्मन्त्रवृत्तकपदज्ञानजन्या प्रयो-
गार्था प्रयुज्या यन्त्रैविशिष्टार्थबोधाय सप्रयोगः वाक्यार्थानुभवः
सत्त्वार्थः फलं यस्या सा प्रयोगार्था प्रयोगाद्वाक्यार्थानुभवात् फलोदयः
कर्मफलोदयः । यद्वा मन्त्रोच्चारणतः प्रत्येकपदसन्धानेन समुद्भूत-
पदनेतृत्वात्तन्त्रास्त्रज्ञानादर्थस्मृतिः सन्त्रार्थस्मृतिः । साच प्रयोगार्था
मन्त्रपाठफलिका वाक्यप्रयोगे वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वात् प्रयोगाच्च तादृ-
शार्थज्ञानपूर्वकमन्त्रपाठाच्च फलोदयइति दृष्टार्थसम्पत्तौ दृष्टार्थस्य सम्प-
त्तौव फलोदयेन नादृष्टमिहिति दृष्टार्थकमन्त्रस्य सार्धज्ञानद्वारेव फल-
जनकत्वसम्भवं तत्रादृष्टकल्पनस्य व्यर्थत्वादितिभावः । हुंफडित्वादि
मन्त्रस्याधीप्रसिद्धा तत्प्रयोगविधिरन्यथानुपपत्त्या तत्प्रयोगस्यादृष्टजन-
कत्वस्वीकारेण तद्वारा फलजनकत्वमिति बोध्यं, बाधएव इति तस्या-
दृष्टार्थकत्वे प्रमाणाभावादितिभावः । यच्च कृष्णलादौ तदुपादानलोप
इति तदुपादीयते सम्पाद्यतेऽर्जनमिति व्युत्पत्त्या तत्प्रयोजकोपधादक-
क्रियालोपइत्यर्थः । कृष्णलो लोहकलायास्यः कलायः निस्त्वक्कलाय-
विशेष इति केचित् तदनुष्ठानवेज्ञायां तत्क्रियाकरणदशायां एव-
कारेण शास्त्रावधारण दशायां प्रयोजनाभावनिश्चयो व्यवच्छेद्यते पुरुष-
दोषेण आलस्यादिरूपपुरुषदोषेण प्राक् शास्त्रावधारणवेज्ञायां तन्निश्चयात्
प्रयोजननिश्चयात् पदार्थः कार्यरूपः नियमापूर्वमात्रार्थमिति नियम-
विधिराप्तापूर्वमात्रार्थमिदर्थः । मात्रपदेन पुरोडाशसम्पादकवैतुष्यादि-
रूपदृष्टप्रयोजनस्य प्राक्सिद्धत्वेन तदर्थकत्वव्यवच्छेदः । अत्र द्वौहीनः

स्तस्य मन्त्रस्य तदसम्भवे वैकल्पिकेऽर्थे वाधएव ।
 अतएव विद्याकारः शास्त्रावधारणवेलायां यत्र हि प्रयो-
 जनाभावनिश्चयस्तत्रैव तदुपदेशानादिलोपः शास्त्रार्थः
 यथा कृशालेऽवघातादि लोपः । यत्र त्वनुष्ठानवेलाया-
 मेव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो ज्ञायते तदा प्राक्-
 तन्निश्चयात् शास्त्रप्राप्तिः पदार्थोपनियमापूर्वमावार्थमनु-
 ष्ठेयएव । अतएव प्रकृतावपि आलसादिना व्रीह्यादि-
 स्थाने तण्डुलादिषु गृहीतेषु अवघातादि समाचरन्ति
 यान्निकाः पठन्ति च । घाते न्यूनं तथा क्छिन्ने

बहन्तीत्यादिविधिर्नापूर्वविधिः पुरोडाशसम्पादकवैतुष्यसंभनताया
 अवघाते लौकिकप्रमाणत एव सिद्धत्वात् किन्तु नियमविधिर्नखदल-
 नादिनापि वैतुष्यमश्वत्वात् नियमार्थमवघाते विधुत्वात्तानात् स चावघातः
 मन्त्रपूर्वकः कार्यः । तत्र वैतुष्यरूपफलं केवलावघातेनैव सिद्ध्यति
 मन्त्रतु यागजन्यपरमापूर्वसाधनतया विधिवोधितयागाङ्गमिति तण्डु-
 लेऽपि मन्त्रपूर्वकोऽवघातः कार्यः । अन्यथा यागात् परमापूर्व-
 निष्पत्तेरवञ्चं व्रीहौनवहन्तीत्यत्र व्रीहिपदं तृष्णीपलक्षिततण्डुलपरं
 नतु तृष्यस्य विशेषणता येन तण्डुलावघाते व्रीह्यावघाते न सा-
 दिति चिन्त्यं । यद्वा यत्र क्रिया दृष्टार्थद्वारा यज्ञाङ्गं तन्मन्त्रस्तु
 अपूर्व-त्रिविधोऽधितयागाङ्गं तत्र क्रियापूर्वं तन्मन्त्रगठाभावेऽपि
 यागकाले तन्मन्त्रस्य पाठ्यता क्रियापूर्वत्वरूपाङ्गाभावेऽपि प्रधाननिष्पत्तेः,
 मान्दिके घाते मान्दिके क्छिन्ने कुशादौ कुशादिच्छेद इति यावत् ।
 मान्दिके साम्नाय्ये हविषि च न्यूनं सति इत्यन्वयः । अवघातादा-
 वित्यादिपदेन च्छिन्नसाम्नाय्ययोः परिग्रहः । मन्त्रा याज्ञार्थसाधका
 इत्यस्य भावार्थमाह मन्त्रार्थज्ञानस्येति, नास्तुप्रयोगइति, तदानीं मन्त्रस्या-
 समवेतार्थत्वादिति शेषः । नच मन्त्रस्यासमवेतत्वेऽपि पाठेऽदृष्टार्थता
 स्यादितिवाच्यं तन्मन्त्रस्य उद्बोधकविधयाशास्त्रावधारणकालीनानुभव-
 मूलकवाक्यार्थस्मृत्युपधायकतया तद्वारैव यागोपकारकत्वस्वीकारात्

साक्षात् मान्विके तथा । यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्यामन्त्रा-
यज्ञार्थसाधकाः । मान्विके मन्त्रसाध्येऽवघातादौ तत्-
काले मन्त्रपाठाभावेऽपि यज्ञकाले मन्त्राः प्रयोक्तव्याः
अग्निंस्तु पचे मन्त्रार्थज्ञानसा नास्त्युपयोगइति । इत्य-
मेव प्रयोगानुष्ठानमित्याह । एवञ्चोपवासविधौ प्रकृता-
वेवाशक्तविषयत्वेनातुल्यवलानां विकल्पायोगादेकभक्ता-
दीनां प्रतिनिधित्वमेव । तदा तु प्रतिनिधौ यथा-
श्रुतमन्त्रपाठः । समवेतार्थता तु गौण्या लक्षणया
वेति (८८) ।

तथाच प्रथमाध्याये कात्यायनसूत्रं, शब्देऽविप्र-
तिपत्तिरिति । प्रतिनिहितद्रव्ये श्रुतशब्दः प्रयोज्यः
श्रुतद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिध्युपादानात् शब्दान्तरप्रयोगे द्रव्या-
इत्यमेवचेति, एवं रौत्या एवेत्यर्थः । संप्रति इदानीं प्रयोगानुष्ठानं तण्डुला-
द्यवघातादिनिष्पन्नपुरोडाशादिना यागानुष्ठानमित्याह इति विद्याकर
इत्यनेनास्यान्वयः । उपसंहरति एवञ्चेति, प्रकृतौ मुख्ये योऽशक्तस्तद्विष-
यत्वेनैव तत्तत्पुरुषकर्तव्यत्वेनैव अयमतुल्यवलत्वे प्रतिनिधित्वेच हेतु-
स्तदा तु मुख्येऽशक्तिकाले तु । गौण्या सादृश्यलक्षणाया तत्र सदृश-
वस्तुप्रतिनिधौ सादृश्यलक्षणा विसदृशप्रतिनिधौ इतरलक्षणा सुसदृश-
स्थलेऽपि क्वचित् इतरलक्षणा लाघवात् यवादिप्रतिनिधिर्गोधूमादि
प्रयोगे यवपदस्य यवावयवलक्षणा यवावयवत्वमपेक्ष्य यवावयवारब्धत्व-
रूपसादृश्ये गौरवात् गोधूमगतस्यापि यवावयवगतत्वसम्भवादिति तथा
चेति प्रतिनिधौ यथाश्रुत मन्त्रपाठ एवेत्यर्थः (८९) ।

सूत्रमिति आहइतिशेषः, शब्दे प्रतिनिधिद्रव्यत्यागादौ मुख्यप्रयोगा-
ङ्गशब्देऽविप्रतिपत्तिर्मुख्यार्थवाधेन नाप्रयोज्यतेति भावार्थमाह प्रति-
निहित इति, श्रुतः मुख्यप्रयोगाङ्गतया श्रुतः श्रुतद्रव्यबुद्ध्या श्रुतद्रव्य-
सादृश्यबुद्ध्या तत्सादृश्यबुद्धिश्च श्रुतशब्दस्य गौण्या लक्षणया सम्याद्यन्त-

न्तरबुद्धिप्रसङ्गात् । यथा, अन्यभावे तु विप्रस्य पाणाविव
जलेऽपि वेति । मत्स्यपुराणदर्शनात् हस्तादिहोमपर्क
अन्नौ करिष्ये इत्यनूह एव प्रयोगइति अतएव यज्ञ-
पार्श्वः । तैलं प्रतिनिधिं कुर्याद्यज्ञार्थं याज्ञिकीयदि ।
प्रकृत्यैव तदा होता ब्रूयाद्घृतवतीमिति । अत्र द्रव्यपदमु-
पलक्षणं सर्वप्रतिनिधाविव नोहो न वा बाधः । किन्त्व
विकृतएव मन्त्रः पाठ्यइति । एतेन यम्भोकीक्तं एक-
भक्तेन योविप्र उपवासव्रतञ्चरेदिति, उपोष्य नक्तेन
विभो इत्यादिषु उपवासपदप्रयोगाभ्यासमग्निहोत्रं जुहो-
तीतिवज्राम्नोऽतिदेशात्प्राप्तस्योहेन प्रयोग इति, तथा
समवेतार्थत्वाय एकाहारादि पदं प्रयोज्यमिति-
हिमाद्रिणीक्तमपि निरस्तं । एवं नरं पञ्चत्वमागत-

इति बोध्यं । यदा अतद्रव्यबुद्ध्या अतद्रव्याभेदारीपेण आरोप आहार्य
भ्रमः द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् द्रव्यान्तरत्वेनैव बुद्धिप्रसङ्गात् तेन प्रति-
निधिद्रव्ये द्रव्यान्तरत्वबुद्ध्याकण्यकत्वेऽपि न क्षतिः । न च द्रव्यान्तर-
त्वेन प्रयोगे कीदोष इति वाच्यं विधिवाक्ये द्रव्यान्तरत्वेनाप्राप्तत्वात् ।
वस्तुतस्तु अतद्रव्यबुद्धेत्यत्र अतत्त्वं श्रवणविषयत्वं द्रव्येश्रवणविषयता-
व्यापारानुबन्धिनी । तथाच शक्त्या लक्षणया वा अतशब्दजन्यबोधविषयत्व
मिति पर्यवसितं द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् अतशब्दघटितमन्त्रकरणक एक
द्रव्यत्यागः कार्यः इति नियमभङ्गप्रसङ्गात् । अतएव यत्वाग्नये स्वाहेति
मन्त्रः अतस्तत्र वज्रये स्वाहेति न प्रयुज्यते, तथा अतार्थस्तु न युक्तिसिद्धः
अतशब्दप्रयोगेऽपि द्रव्यान्तरबुद्धिसम्भवात् शब्दान्तरप्रयोगेऽप्याहार्य-
अतद्रव्यबुद्धिसम्भवाच्चेति, प्रकृत्यैवानूहेनैव घृतवतीमिति शब्दघटितमन्त्रं
द्रव्यपदमिति सूत्रव्याख्यायां प्रतिनिहितद्रव्य इत्यत्र द्रव्यपदमित्यर्थः ।
उपलक्षणमुपवासादिप्रतिनिहितैकभक्तादीनां ग्राहकं एवञ्च यग्-
लोकाग्रव्यकार स्तोत्रोक्तमित्यनेनास्मान्भवः । समविधानेन नरं

मिति वराहपुराणीये तु नारीं पञ्चत्वमागतामिति न
लिङ्गोऽः, स्त्रीपुंदाहस्य समविधानेन प्रकृतिविकृतित्वा-
भावात् । न च वैभक्तिकार्यपुंस्त्वविशिष्टबोधोऽस्त्वयां
बाध इति वाच्यं, प्राथमिकत्वादलीयसः प्रातिपदिक-
स्यार्थवत्त्वेन स्त्रीपक्षेऽपि विनियोगात् । किन्तु वैभक्ति-
खलिङ्गस्य स्त्रियां प्रयोगसाधुतामात्रं पुंसि त्वर्थसाधु-
तापि । अतएवैकाग्रशिके दैक्षे पश्चाद्भावात्स्यादितिः
पाशान्प्रमुमोक्तिति मन्त्रस्य निःसन्दिग्धार्थप्रातिप-
दिकलिङ्गेन विनियोगो न तु पश्चाद्भाविना बहुवचनेन
बहुपाशिकायां विकृतावुत्कर्षः, नापि प्रकृतावेव पाश-
पदे अवयवलक्षणा किन्तु प्रयोगसाधुतैव बहुवचनस्येत्युक्तं ।
एवञ्च, एतदः पितरोवासइति जल्पन् पृथक् पृथक्,

दहेदित्याद्येकविधिना नरदाहत्वेनैव प्राप्ता, प्राथमिकत्वात् प्रथमोप-
स्थितत्वात् वलीयस उत्तरकालीनप्रत्ययार्थोपस्थितिनिरपेक्षानुयबोधसम-
र्थस्य प्रतिपदिकार्थस्य प्रकृतेरर्थवत्त्वेन समवेतत्वेन लिङ्गस्य नरमिति
पुंस्त्वस्य स्त्रियामिति बाधोऽपीति शेषः, पुंस्त्वबोधकविभक्तैरिति च शेषः,
प्रयोगसाधुतामात्रं प्रयोगस्य साधुताऽर्थविशेषसम्पादकत्वेन वशाकरण-
निष्पन्नत्वं तस्मात् तद्रूपफलमिति शेषः । साधुताज्ञानस्य शाब्दबोध-
हेतुत्वे साधुतापदमत्र साकाङ्क्षतापरं । तथाच विभक्त्यर्थलिङ्गस्या
विवक्षितत्वमिति भावः । अर्थसाधुता पुंस्वरूपलिङ्गपरता, दैक्षे दीक्षणीये
पशौ पशुयागे आन्नात्तस्य विहितस्य निःसन्दिग्धार्थः अवाधितमुख्यार्थक
पाशात्मकप्रातिपदिकस्तस्य लिङ्गेन विशिष्टार्थबोधनसामर्थेन विनि-
योगः पाठः पश्चाद्भाविना प्रातिपदिकोत्तरप्रयुक्तेन बहुवचनेन हेतुना
विज्ञतौ विज्ञतियागे उत्कर्षःपाठ्यता प्रकृतीभूतपशुयागप्रकरणीयस्यापि
बहुवचनार्थबाधास्तत्र पाठ इत्यभिप्रायः । एतदभिप्रायनिषेधकं नत्विति
अत्र हेतुलाभाय पश्चाद्भाविनेत्युक्तं सम्भवत्प्रयोगसाधुतामात्रकेण इत्यर्थः

इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृतावेव पार्श्वणे पिशादिषु प्रत्येकं
 एतद् इति बहुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् तत्रानर्थक्यात्त-
 द्विकृतावेकोद्दिष्टेऽपि बहुवचनान्तप्रयोगो नतु एकवचन-
 न्वानूहेत एकोद्दिष्टे, इतिविशुबचनादेकवचनान्तऊह्यः ।
 एतद्वचनात् ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कौलालं परि-
 श्रुतं स्वधास्य तर्पयत मे श्रितृन् इत्यादिमन्त्रान् बहु-
 वचनान्तान् प्रकृतौ समवेतार्थानेकोद्दिष्टे एकवचनवदूहेत
 पितरमिथादिविकृतान् कुर्यात् एकस्मिन् श्रितरि बहु-
 नचनस्यासमवेतार्थत्वात् । अतएव दैक्षि पशावदितिः
 पाशं प्रमुमोक्षिति अदितिः पाशान् प्रमुमोक्षिति पाश-
 मन्तौ एकवचनबहुवचनान्तौ श्रुतौ, अदितिः खगडन-
 रहिता देवमातेति भाष्यव्याख्यानाददितिरित्येव पाठः ।

तथाच प्रातिपदिकार्यस्य अविबक्षया कचिदपि प्रयोगदर्शनात् तद-
 र्यस्यावाधितत्वे विभक्तार्थाविवक्षयापि कचित् प्रयोगदर्शनात् विभक्तार्थ-
 वाधेऽपि तदविवक्षया प्रयोग उपपद्यत इति भावः । प्रकृतावेव प्रकृति-
 यागएव एवकारेण बहुपाशिकायां विकृतौ न लक्षणेति लभ्यते । अव-
 यवत्वक्षणेति तथा चावयवस्य बहुत्वेन बहुवचनान्वयसम्भव इति भावः ।
 नापीत्यत्र हेतुर्मानाभाव एव बोध्यः । ननु बहुवचनान्वयानुपपत्तिरेव
 मानमित्यत आह किन्तु प्रयोगसाधुर्नैव इति, एवकारिणार्थवत्त्वव्यवच्छेदः ।
 एवञ्च विभक्तेः कचित् पदमाधुतामात्रार्थकत्वे च, एकवत् एकवचनान्त
 पदवत् बहुवचनस्य बहुवचनार्थबहुत्वस्यासमवेतत्वादिति । असमवेतार्थ-
 कत्वादिति पाठे बहुवचनस्येति यथाश्रुतं बोध्यं । अदितिरिति दो-
 षेदे इति धानुनिष्पन्नत्वादिति शेषः । विजृतावपि द्विपाशिकायामपि
 तन्मन्त्रनाम एकवचनान्ततन्मन्त्रनामः एतत्ते पितर्वास इति मन्त्रनाम
 इति यावत् । अनूह एवेति अत्रद्विपाशिकायां बहुवचनान्तसम्बन्धपाठो
 निरुक्तयुक्त्या सम्भवति । एकोद्दिष्टे बहुवचनान्तसम्बन्धपाठो न युक्त एक-

अत्रैकवचनान्तस्य प्रकृतौ समवेतार्थत्वाद्विपाशिकायां
विकृतौ द्विवचनोद्घः कार्यः । बहुवचनान्तस्य तु प्रकृता-
वसमवेतार्थत्वात् विकृतावपि तथैव युक्तत्वाद्बोद्धः किं तु
बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगइत्युक्तं । यत्तु, हेतुनिर्णये एतद-
द्वितीयावयवम् पृथक् पृथगिति वीर्यमावहेन पार्श्वगमाद-
विषयकं एनेन तन्मन्त्रस्य बहुवचनस्य पार्श्वगमादेव प्रयोग-
साधुतामात्रं नत्वेकोद्दिष्टेऽपि तत्र वीर्यमावहेतवाक्या-
प्रवृत्तेरिति, तन्न, तदाख्याप्रवृत्तौ कथं तदन्वलाभः ।
प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायान्नाभइति चेत्तदा द्विपाशि-
कायां बहुवचनानुद्घवावाच्यनृहएव । नित्यपदस्य तु
प्रकृतौ समवेतार्थत्वात् प्रेतैकोद्दिष्टे प्रेतपदोद्घइति ।
प्रोद्गातृणां भक्ष्यः फलचमसइत्यादौ मन्त्रेतरस्मिन्
प्रोद्गातृपदेन प्रोद्गातादिलक्षणैव विभक्त्यर्थान्वय-
वसन्तानूहेत एकोद्दिष्ट इति वचनैकवचनान्तप्रयोगस्यावश्यकत्वात्
तद्वचनस्य सङ्कोचे प्रमाणाभावात् पार्श्वगे बहुवचनान्तमन्त्रपाठस्य
वाचनिकत्वादगत्या बहुवचनस्य तत्र निरर्थकता एकोद्दिष्टे तथा कल्प-
काभावात् । नचैकवचनानूहेतेति वचनं न्यायमूलकमिति प्रकृतौपद-
साधुतामात्रकवद्विवचनान्तघटितमन्त्रवाक्यस्य विकृतावपि सम्भवेन कथ-
मूह इतिवाच्यं सर्वत्रैव विकृतौ प्रकृत्यर्थविवक्ष्यैव विभक्तेः पदसाधुता
मात्रार्थकतया अत्रैकवचनानुद्घवमन्त्रेऽप्युत्पदकल्पनाया अन्यायतापत्तेः ।
तस्माद्वचनद्वैकोद्दिष्टे एकवचनोद्घस्य दृष्टत्वादन्वत्तापि विकृतौ
प्रकृतिश्रुतमन्त्रस्य विभक्त्युद्घेन प्रयोगस्य वक्तव्यत्वात् द्विपाशिकस्थले वचना
भावात् न बहुवचनस्थले द्विवचनोद्घः । युक्तिस्तु सार्थकपदस्थले
एवेति चित्थं । ननु विभक्त्याः पदसाधुतासाधेनापि प्रयोगः प्रोद्गातृणां
भक्ष्यः फलचमस इत्यादिवाक्ये प्रोद्गातृपदे तद्वगे ऋत्विजसाधे लक्षणा
इत्यादि बहुवचनान्ता गणस्य संसूचका इति भाष्यादिति सिद्धान्तः कथ-

व्युत्पत्तेः मन्त्रे तु न व्युत्पत्तिमात्रेणार्थपरता किन्तु प्राति-
पदिकलिङ्गेनैव विनियोगः । सम्भूयकारिता तु पाशा-
निति मोचनकर्मतापरत्वेनापि, अतएवोक्तं न विभक्ते-

मित्यत्र आह प्रोद्गातृणामिति प्रोद्गातृलक्षणैवेति विभक्तार्थवहुत्व-
स्यान्वयानुपपत्तेरिति भावः । ननु विभक्तार्थवहुत्वानन्वये का क्षति-
रिति तत्राह विभक्तार्थान्वयव्युत्पत्तेरिति तथान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्
अन्यथा व्युत्पत्तिभङ्ग इति भावः । ननु मन्त्रे तथा व्युत्पत्तिभङ्ग इत्यत्र
आह मन्त्रेति अर्थपरता विभक्तार्थपरता प्रातिपदिके यत्किञ्च तस्यार्थ
प्रकाशनसामर्थ्याविनियोगात्तथाच प्रातिपदिकार्थान्वयबोध एव विभक्ते-
रर्थवत्त्वमिति भावः । यद्वा प्रातिपदिकलिङ्गं प्रातिपदिकनिष्ठं यत्स्वार्थ
प्रकाशनसामर्थ्यं तदेकविनियोगात् तस्मात्तत्पर्येण मन्त्रस्य विनियो-
गात् न विभक्ता अर्थवत्त्वमपि विवक्षितमिति शेषः । ननु प्रकृत्यर्था-
न्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति नियमभङ्ग इत्यत्र आह सम्भूयकारि-
तिति मिलितार्थपरता तथाच कर्मत्वरूप विभक्तार्थान्वयिनैव नियम-
रक्षणादिति भावः । एकं वचनं एकत्वादिकं प्रयोजनमर्थः । न च
प्रोद्गातृणामित्यत्र षष्ठीविभक्तेः कर्तृत्वार्थतया बहुत्वाविवक्षयापि
बहुवचनस्योपादानात् कथं प्रोद्गातृपदे लक्षणेति वाच्यं मन्त्रेतरत्र
विभक्तेः संख्याबोधकत्वनियमात् । अन्यथा कचिदेक-वचना-
देरनियमापत्तेः । प्रत्युत प्रथमोपस्थितत्वादेकवचनस्यैव प्रोद्गातृ-
णामित्यत्र प्रयोगापत्तेः । मन्त्रे तु यत्र यद्वा मन्त्रोऽभिहित
स्तत्र तथैव पाठ्य इति नियमादिति भावः । अतएव कर्मत्वान्वयिनैव
विभक्तेष्वरितार्थादेव नोत्कर्षः न विभक्त्यर्थवहुत्वान्वयः । प्रकृतौ तथा-
न्वयाभावादिति भावः । कर्मणः कर्मत्वस्य यद्वा द्वितीयाविभक्तेः कर्म-
वार्थः । अभेदेनास्य प्रकृत्यर्थेनानुय इति वैयाकरणमतोक्तं । प्रकृतौ
एकपाशिके पशौ भावादन्वययोग्यत्वात् पाशवैधर्म्यात् पाशसादृश्या-
भावात् पाशवद्विषदृशेदम्पदव्यतितादिति यावत्, विषदृश्यात् लिङ्ग
संख्यावच्छिन्नस्यार्थपरत्वं एतदेव विवृणोति तथाहौति सन्निहितार्थपर-
त्वात् प्राक्पुबिष्य परत्वात् एतद्वाक्ये पूर्ववाक्ये रूपान्तरासन्निधानात्,

ध्वं च न मे वैकं प्रयोजनमिति । अतएव द्विपाशिकायां
विकृतावपि नोत्कर्षः । तथाच भट्टवार्त्तिकं, प्रकृ-
त्यर्थस्य पाशस्य विभक्त्यर्थस्य कर्मणः । उभयोः प्रकृतौ
भावान्नोत्कर्षोऽस्यावकल्पतइति । अस्मात्त्वमभिजातोऽसि
इति सामेर्मन्त्रस्य तु स्त्रियां बाधः पाशवैधर्म्यात्,
तथाह्यस्मादिति ब्रह्मः सर्वनामत्वेन सन्निहितार्थपरत्वा-
देतद्वाक्ये रूपान्तरासन्निधानात् स्वपदोभात्तलिङ्गसंख्या-
विशिष्टैक विभक्तिरिदं पदार्थः पुमानेकइति यावत्, ततश्च

रूपान्तरस्य पुंस्वाद्यनवच्छिन्नरत्वादिमात्रस्यासन्निधानात् अनुपस्थिते
स्वपदोपातेति अभिजातान्वययोग्येत्यर्थः । सर्वनाम्नां प्रागुपस्थित लिङ्ग-
संख्याविशिष्टान्वयबोधपरताया औत्सर्गिकत्वादिति भावः । मन्त्रार्थस्तु
अस्मात् पुरुषात् यतस्त्वमभिजातोऽसि आधानसमये उत्पन्नोऽसि अतस्त्वं
हेऽम्ने इमं दहेति स्त्रीसकाशादुत्पन्नत्वाभावेनास्य मन्त्रस्य स्त्रियां
बाधइति भावः । प्रातिपदिकलिङ्गादेवेति स्वघटकेदंपदात्मकप्रातिपदि-
कार्यं लिङ्गसंख्ये विशिष्टनरबोधसामर्थ्यादित्यर्थः । न सन्निधेरपेक्षेति पुं-
तात्पर्यकनरपदोपस्थापितत्वापेक्षेत्यर्थः । सन्निधेरुपस्थापितत्वात् तत्पर-
त्वादेनमित्यस्य स्त्रीपरत्वात् नत्विति मानुषः शुद्धिसृष्टि इत्यनन्त-
रोक्तपदोपस्थापितपुंस्वविशिष्टपरत्वं । अथ विभक्त्या विभक्त्युपस्थापित
पुंस्वान्वयार्थं सङ्कोचः पुंतात्पर्यकत्वं । अथ विभक्तौरेकवचनादेरेक-
त्वादिपरतयानुशासनात् तदनुरोधेन एकवचनाद्यूहः क्रियते लिङ्ग-
बोधार्थं नोहः प्रातिपदिकविशेषसहकारिणैव विभक्तौलिङ्गापस्थापकत्वात्
प्रातिपदिकस्य च स्वार्थान्वययोग्यतैव प्रयोगाल्लिङ्गविशेषबोधाय तद्वा-
स्त्रीकारादिति तात्पर्यमवसितं तत्र स्त्रीदेवताप्रतिष्ठायां अस्यैप्राणाः
प्रतिष्ठन्त्विति मन्त्रस्य कथं लिङ्गाहेन पाठइति चेन्न इदंपदस्य सन्निहित-
वाचित्वात् अमुकदेवताया इहप्राणाइत्यादि प्रागुपस्थितमन्त्रे स्त्रीदेवता-
त्वेनैव सन्निहितत्वात् तत्परत्वं अतो इत्यस्य न सम्भवतीति अस्यै
इत्युहेन पाठः स्त्रीसपिण्डने येचात्तत्वेति मन्त्रा तस्मैइत्यत्र तस्यैइति-

प्रातिदिवान्निहादिव पुंसि मन्त्रविनियोगइति । नरं पञ्चत्वमागतमिवादिह्यसर्वनामात्वात् सन्निधेरपेक्षा कितु लिङ्गसंख्यानधेयैव प्रातिपदिकार्थता । नचैवं तदेनं संशयापन्नमिति याज्ञवल्क्योऽसत्प्रत्यक्षे स्त्रीपरीक्षायां वाधः स्यात् एनमित्यस्य सर्वनामत्वेन अस्मात्वमितिवत् सन्निहितविभक्त्युपनौतपुंस्त्वविशिष्टव्यक्तिपरत्वेन पाशवैधर्म्यादिति वाच्यं । एनमित्यस्य मानुषः शुद्धिमिच्छतीति स्ववाक्येन मानुषत्वेन स्त्रिया अपि सन्निधेस्तत्परत्वात्

नोहः तस्मिन्स्य यत्तदेनं यः पठति स जानाति इत्यादौ जनत्वादिसामान्यरूपेणैव प्राप्तदिल्लीकत्वादिसामान्यरूपेण स्त्रीपुंसाधारण्येनोपस्थापनात् तस्मैदति तत्पदस्यापि तथाबोधने सामर्थ्यात् तस्यैदतिनोहः । नच मन्त्रे येइत्यत्र यांश्चैत्यत्र च याइत्युक्तः कार्यैदति तस्यैइत्यत्र तस्यै इत्युदइतिवाच्यं नरं पञ्चत्वमागतमित्यत्र दत्तोत्तरत्वात् । प्रतिनिधिवस्थले श्रुतशब्दप्रयोग इति यदुक्तं तस्मान्नकरणकदाने मन्त्रे च बोध्यं । तेन केवललौकिकवाक्ये न श्रुतशब्दप्रयोगइति धेनुदानादानुकल्पवगटिदानादौ वगत्यादिशब्दैर्भवदानवाक्यं । नरत्वं वलिरूपेण इत्यत्र छात्रत्वं वलिरूपेणित्यूहेन पाठः । प्रकृत्यर्थसमवेतत्वे तदूहेन पाठस्यावश्यकत्वात् वैकल्पिकस्थले एव न प्रकृत्यूहेन पाठः । अस्माच्च अभिजातोऽमि इत्यत्रास्यास्त्वमित्यूहेनापि न पाठः । अभिजातत्वाननुयात् नचाग्न्याधाने पत्रा अपि सहकारितया कथमभिजातानुयानुपपत्तिरिति वाच्यं अग्नीस्त्रियाः साक्षादजनकत्वात् तथाप्रयोगे लक्षणपतेर्लक्षणायाह्वानाभावाच्च अभावे चान्यद्रव्याणां मुदकेनापि पूजितः, इतिवृत्तिर्हपुत्राणीयवचनात् पुण्याभावे च देयानि पत्रान्धेय जनार्दन । पत्राभावे जलं देयं तेन पुण्यमवाप्नुयादिति आह्निकतत्त्ववृत्तवचनाच्च देवपूजायां पुण्यादि प्रतिनिधुपदकदाने इदं पुण्यार्थमुदकप्रमुकदेवतायै नमः इतीति क्रमेण वाक्यरचनां कुर्वन्ति । वस्तुतस्तु तत्रेदंपुण्यं अमुक देवतायै नम इत्येवं क्रमेणैव जलदानं पुण्ये इदंपदा-

अतु पञ्चाङ्गावि पुंस्त्वविशिष्टोऽर्थः, अतीमानुषत्वेन स्त्रिया-
अपि सन्निधेस्तस्यामपि पुंस्त्वस्य प्रतिपदिकस्य न विभक्त्या
सङ्कोचः पाश्र्वन्यायतौल्यात् (८६) ।

अथैकभक्तं । स्कान्दे, दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते
नियमेन यत् । एकभक्तमिति प्रोक्तं रात्रौ तन्न कदा-
चन । नियमेन, ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमामिष-
वर्जनं, इत्यादिसामान्यव्रतधर्मेण । चतुर्थज्जरणे तु
न्यूनं ग्रासत्रयेण त्विति देवलः । द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्येति
पञ्चपुराणोक्तस्य ग्रासेसा चयन्यूनतेति । अत्र च पर-
दिनार्द्धातीतकाले तत्तिथ्यलाभेऽपि परदिनएव तत्समये
एकभक्तं कुर्यात् । तिथौ यत्रोपवासः सादेकभक्ते-
ऽपि सा तिथिरिति सुमन्तुवचनेनोपवासाहंतिथिखण्ड-
विशेषसम्बन्धिदिनएव प्रतिनिधितयैकभक्तविधानात् ।

सर्वं जलस्य भेदसम्बन्धेनाहार्यारोपात्मकशब्दबोधस्वीकारेणैव तादृश-
वाक्यसम्भवात् । सर्वोपचारवस्तूनामभावे भावनैव हि । निर्मलेनो
दकेनाथं पूज्यतेत्याह नारदइति, राघवंभट्टतवचनात् तत्र भावना इत्य-
त्रापि सर्वोपचारवस्तूनामन्वयः, तथाच पूज्यता जलेन भावनाच पुष्या-
दीनामित्यन्वयदर्शनादाहार्यारोपेण दानसूचनमितिभावः । नच प्रति-
निधित्वेन मन्त्रे गौष्वा लक्षणया वा समवेतार्थतेति कथमुक्तं तत्रापि
आहार्यारोपात्मकशब्दबोधस्वीकारसम्भवादितिवाच्यं लौकिकवाक्ये
तथा स्वीकारसम्भवेऽपि वैदिकमन्त्रे तथास्वीकारे भ्रमजनकत्वलक्षणा-
ग्रामाख्यापनेरितिदिक् (८६) ।

अथैकभक्तमिति, दिनार्द्धसमयेऽतीते इति, अत्र अष्टधाविभक्तदिन-
पञ्चाशोमुख्य स्तदधस्तैनकालःपर्युदस्त इति बोध्यं ग्रासत्रयन्यूनतेति,
तथाच ग्रासत्रयेण न्यूनं द्वात्रिंशद्ग्रासं उनत्रिंशद्ग्रासमित्यर्थः ।
• परदिन एवेतीति, एतच्च परदिवसीये तिथिखण्डे विहितैकादश्याध-

स्वतन्त्रैकभक्तएव दिनाईसमयातीतकाले तत्तिथिनियमः ।
एवं नक्तादिष्वपि । अथ नक्तव्रतं । स्कन्दपुराणे, प्रदोष-
व्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः । उदयात्तु तदा
पूज्या हरिर्नक्तव्रते तिथिः । भविष्यदेवीपुराणयोः, हवि-
ष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवं । अग्निकाश्यामधः-
शय्यां नक्तभोजी षडाचरेत् । एवं नक्तव्रतसा- गुरुत्वेन
प्रागुक्तवायुपुराणवचने नक्तमिति हविष्यान्नादिभोजनसा-
कालपरं नतु नक्तव्रतपरं तथात्वे उत्तरोत्तरगुरुव्रतोपदेश-
प्रस्तावे तदनन्तरं केवलं हविष्यान्नोपदेशानुपपत्तेः (६०) ।

अथ हविष्यान्नं । स्मृतिः, हैमन्तिकं सिताखिलं
धान्यं मुद्रास्तिलायवाः । कलायकङ्कुनीवारावास्तूकं
हिलमोचिका । षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमु-
केतरत् । खवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ।

वासप्रतिनिध्याभिप्रायेण । एवञ्च यत्र पूर्वदिने उपवासविधिस्तत्र पूर्व-
दिन एव तत्प्रतिनिध्याकभक्तादिनियम इति । स्वतन्त्रति, अत्राप्युभय-
दिने तत्तिथेरलाभे लाभे वा परदिने एकभक्तव्रतं, उदयेतूपवासस्य
नक्तस्यास्तमये तिथिः । मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथि-
रिति बोधायनवचनादेवमिति, उपवासप्रतिनिधिनक्तव्रतं तु प्रदोषव्यापिनी
ग्राह्या उभयदिने प्रदोषे तिथिलाभे परदिने व्रतं तिथेरस्तसम्बन्धादुभय-
दिनेऽस्तसम्बन्धे परदिने, परदिने अस्तसम्बन्धाभावे वा तिसन्ध्यव्यापिन्यां
नक्तव्रतंबोधः । हरिनक्तव्रते हरिसम्बन्धिनक्तव्रते एकादशीव्रतानुकल्प
इति यावत् सत्यं सत्यवचनं अग्नीकार्यं अग्नौदेवताहोमः अधःशय्या-
मिति खट्वादिशयननिषेधकं (६०) ।

मिताखिलमितिमतं शुक्लञ्च अखिलञ्चेति धान्यस्य हविष्यत्वे तण्डु-
लादिस्तदनुपपत्तिरिति धान्यपदं तदवयवपरं तत्र धान्यावयवे सिता-
खिलान्वये खिलव्रतण्डुलदेहविष्यत्वानुपपत्तिः धान्यावयवात्मकपदार्थक-

पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्बहरीतकी । तित्तिङ्गी जीर-
कञ्चैव नागरङ्गञ्च पिप्पली । कदली लवली धात्री
फलान्यगुडमैत्रवं । अतैलपक्वं मुनयोहविष्यान्नं प्रचक्षते ।
अत्रास्त्रिन्नमिथभिधानादन्यत्र स्त्रिन्नधान्ये न दोषः ।
अतएव हारीतः, अथ सूनां व्याख्यास्यामोजङ्गमस्याव-
रादीन् प्राणिनः सूदयन्तीति सूनाः ताश्च पञ्चविधा
भवन्तीत्युक्तम् चतुर्थोपर्यन्तमभिधाय आह आदी-
पनतापनस्वेदमभर्जनपचनादिभिः पञ्चमी तदेवं पञ्चैता
निरययोगीरहरहः प्रजाः कुर्वन्ति पञ्चभिः पाकयज्ञैर्गृहस्थ
वानप्रस्थान् पावयन्तीति । एषोर्थः कल्पतरुहता कृतः
सूदयन्ति प्राणैर्वियोजयन्ति । आदीपनं काष्ठादेः, तापनं
तोयादेः, स्वेदनं धान्यादेः, भर्जनं यवादेः, पचनं तण्डु-
लादेः । पञ्चसूनाः पाकयज्ञैः सूनादोषात् पावयन्ती-
त्यर्थः । एतेन धान्यस्वेदनं गृहस्थवानप्रस्थाभ्यां कर्त्तव्य-
देशे धान्येऽन्वये व्युत्पत्तिमङ्गः । अन्यथा पशुरपशुरित्यादौ लक्षणां
विनापि योग्यतापत्तिः पशुपदार्थिकदेशे लोमादौ पशुभेदसत्त्वादिति चेन्न
क्वचित् पदार्थतावच्छेदकं पदार्थानुयस्वीकारात् यथा परमसुन्दर
इत्यादौ पदार्थतावच्छेदकसीन्दर्थं परमपदार्थान्वयइति । पशुरपशु-
रित्यादौ तात्पर्यानुपपत्तितएव लक्षणास्वीकारात् । यदा धान्यपदं सिता-
स्त्रिन्नधान्यावयवे लाक्षणिकं सितास्त्रिन्नपदं तात्पर्यग्राहकं यथा चित्र-
पशुरित्यादौ चित्रपदं तात्पर्यग्राहकं उत्तरपदं चित्रगोसम्बन्धिनि
लाक्षणिकमिति । एवं मुहादावप्युन्नेयं दधि चानुद्धृतसारपयोजातं
बोध्यं अन्यत्रेति, हविष्यभोजनानियमस्थले पचनादिभिरित्यादिना
द्रवत्वार्थक्रमादिपरिग्रहः निरययोगी प्राणिवधद्वारा पापसाधनानि,
पाकयज्ञैर्विष्णुदेवादिभिर्हितुभिः पञ्चसूनाः पञ्चसूनाजनितपापानि खना-
भ्यान् खनाशद्वारा पावयन्ति शोधयन्ति । एतेन गृहस्थवानप्रस्थाणां

मिति प्रतीयते । किन्तु तत्र धानास्याङ्कुरजननयो-
 ग्यतानाशादेव पापं भवति तच्छान्तिरपि पञ्चयज्ञैर्ज्ञेया ।
 अतएव मनुनामि पञ्चसूनाविवरणे चुल्लीत्युक्तं । धान्यादौ
 खेदनविधानात् कृताकृतएव पाकशुद्धिविवेचनं, द्विः-
 खिन्नत्वादिदोषश्च नाकृते । तद्विद्यतं कात्यायनेन, कृत-
 मोदनशक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतं । द्रौघ्यादि चाकृतं
 प्रोक्तमिति हव्यं विधा मतं । अतो लाजमोदकादि
 यथा तथा पक्वमपि श्राद्धादौ दीयते । अगस्त्यसंहितायां,
 दधि क्षीरं घृतं गव्यमैजवं गुडवर्जितं । नारिकेल-
 फलञ्चैव कदलीं लवलीन्तथा । आम्रमामलकञ्चैव पन-
 सञ्च हरीतकीं । व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्वते दुधाः ।
 हैमन्तिकं सिताखिन्नमित्यादिवचनानुसारादेव भोज-
 व्यवहारः । हविष्येषु यवामुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।
 माष-कोद्रवगौरादीन् सर्वांलामेऽपि वर्जयेदिति
 कात्यायनवचनन्तु होमप्रकरणान्तञ्चैव । नारायणोपा-
 ध्यायेनाप्येतद्वचनं अथ हविष्यान्नस्याग्नौ जुहुयादिति
 गोभिलोक्तं हव्यं स्पष्टयतीति व्याख्यातं । एतेन, कार्तिकं
 सकलं मासं प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः । हविष्यभुग्जपन्

सूनादोषनाशार्थं यज्ञविधानेन, चुल्लीत्युक्तमिति, गृहस्य बानप्रस्थयोरादीप-
 नादेः कर्तव्यत्वेन चुल्ला आवश्यकत्वादिति, धान्यादान्नित्यादिना मुह्रादि-
 परिग्रहः । खेदनविधानादिति, खेदनस्य कर्तृविशेषानिर्देशाच्चेति पूरणीयं
 पाकशुद्धिविवेचनं कर्तृविशेषादिकृतत्वनिवन्धनशुद्धशुद्धिविवेचनं । ना
 कृते इति, कृतखेदस्यापि धान्यस्याकृतत्वनिर्देशात् धान्यपाकस्य धेन
 केनापि कृतस्य दोषाभावज्ञापनादिति भावः । तण्डुलादीन्नादिना

ज्ञातः सर्वपापैः प्रमुच्यते, इति विष्णुवचनं हविष्येषु
यवा मुख्या इत्यादिवचनबोधितमिति कल्पतद्धृतं निरस्तं ।
एवञ्च, व्रीहयोमुष्टिमात्राः स्युर्ध्माषमुद्गायवाअपि, इति
शारदातिलकोक्तं यत्तद्विशिष्य यत्र होमे माषादि विहितं
तत्परिमाणपरमिति । स्नानस्य वैदिककर्मद्रव्यत्वेन
सामान्यव्रतधर्मत्वे सिद्धे नक्तव्रते पुनरुपादानमादराति-
शयार्थं (अगस्त्या सामान्यधर्मव्युदासेनापि नक्तव्रत-
सिद्धार्थेवा) । नक्ताभोजनकालस्तु भषिष्यपुराणे, नक्तव-
दर्शनव्रतं केचिदिच्छन्ति सतमाः । मुहूर्त्तौ नदिनं
केचित् प्रवदन्ति मनीषिणः । नक्तप्रदर्शनव्रतमहं मन्ये
नराधिप । स्मृतिः, नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो
विधिसंयुतः । यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत् सदिवा-
करं । सदिवाकरन्तु यत्प्रोक्तमन्तिके घटिकादये ।

हिदलादिपरिग्रहः । जलयोगे धान्यपाकस्य खेदनरूपत्वात् धान्यभर्ज-
नेन जातस्य लाजमोदकादेर्नस्त्विन्नत्वमित्यभिप्रायेणाह अतएवेति,
यथा तथा कृतमपि शूद्रादिकृतमपि । न च लाजादेर्धान्यपाकजत्वे
शूद्रादिकृतस्य शुद्धत्वेऽपि मोदकादेः कथं शूद्रकृतस्यापि शुद्धत्वमिति
वाच्यं स्विन्नमन्नमुदाहृतमित्यनेन सजलतण्डुलपाकेन जातस्य एषा-
न्नत्वबोधनादगुडादियोगेन पक्वस्य मोदकस्यान्नत्वाभावात् शूद्रादिकृतत्व
निवन्धनदोषस्य अत्रैव अवस्थाद्विदलादेरपि कृताकृतत्वेन तत्र च पाक-
शुद्धादिविवेचनं बोध्यं । मनुते बुधा इति एतद्वचनं पुरश्चरणस्थानीय-
मिति पुरश्चरणकर्तृककर्तृकभक्षणौयहविप्रशान्नधीधकं तत्र सर्वत्र हवि-
ष्यात्वेन नारिकेलादिकं न दृष्टव्यं इत्यभिप्रायेणाह हेमन्तिकं सिता-
स्विन्नं इत्यादि वचनादुत्सारादिमिति । मनुष्यैर्हिरपि जात्यायनेन हवि-
ष्यत्वकथनात् कथं हेमन्तिकमिति वचनेन व्यवहार इत्यत आह होम
प्रकारणात् तत्रैवेति नारायणोपाध्यायिनापीति आख्यातमित्यनेनानुयः

निशानक्ततु विज्ञेयं यामार्गे प्रथमे सदा । (भविष्ये,
उपवासात्तरं भैक्ष्यं भैक्षात्परमयाचितं । अयाचि-
तात्तरं नक्तमिति, प्रधानं सुपवासस्तदसमर्थं नक्तं तद-
समर्थं अयाचितं तदसमर्थं भैक्ष्यं एवमन्यतमक्तं शानां
तुल्यवद्विध्यसम्भवात् ।) सौरनक्तकालस्तु त्रितितत्वेऽनु-
संधेयः । मार्काण्डेयः । एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचि-
तेन च । उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेत् । अत्र-
विष्णुपूजाशरणयोरङ्गान्तरापेक्षया प्राधान्यमवगम्यते आनु-
कल्पिकेऽप्येतयोरावश्यकत्वात् (८१) ।

अथ पुत्रादिप्रतिनिधिः । स्कन्दपुराणं, पुत्रस्य विन-
योपेतं भगिनीं भ्रातरन्तथा । एषामभापयान्य ब्राह्मणं
विनियोजयेत् । गरुडपुराणं । भार्याभर्तृव्रतं कुर्या-
द्भार्यायाश्च पतिस्तथा । असामर्थ्ये द्वयोस्ताभ्यां व्रत-

एतद्वचनाकर्तृगोभिलोक्तं हविष्यं कर्म हविष्यान्नयेति सुपां सुवित्तसार-
णात् हविष्यान्नेत्यर्थः । एतेन कात्यायनवचनस्य होमपरत्वेन निरस्त-
मित्यनेनानुयः । विष्णुवचनं विष्णुवचनोक्तहविष्यं बोधितं विवृतं ।
नक्तव्रतकालमाह स्मृतिर्गति, यतिषिधवयोःकालमाह यतिर्धेति, अन्तिके
निशामसोपे सौरनक्तकालः मूर्ध्वमुद्दिश्य यन्नक्तव्रतं तत्काल इत्यर्थः ।
नक्तेन नक्तव्रतेन अयाचितेन अयाचितभक्षणान्नेन याज्यां विना नक्तद्रव्य-
भोजनेन इति यावत् । दानमाह ब्रह्मवेद्यं उपवाससमर्थधेयं
विप्रस्तु भोजयेत् । तावदनानि वा दद्यात् यज्ञकारिगुणं भवेदिति ।
अत्रेति एकादश्युपवासानन्तरदिने अवगम्यते इति पूर्वोक्तवचनादि-
त्यर्थः । अवाप्यकत्वादिति कर्तव्यमिति शेषः । नैवाद्वादशिको भवे-
दित्यनेन द्वादशी मत्त्वं न तत्परित्याग इति सूचितं (८१) ।

विनियोजयेदिति व्रतं इत्यादि, द्वयोः प्रत्येकं भर्तृभार्यायोस्ताभ्यां
भर्तृभार्याभ्यां हेतुभ्यां दक्षिणा दृष्टार्थवेतरूपा । अत्र पुत्रादीं

भङ्गो न जायते । वराहपुराणे, पितृमातृप्रतिभातं
स्वसृगुर्व्यादिभूमृजां । अष्टमार्थमुपोषित्वा स्वयञ्च फल-
भाग्भवत् । अत्रैव विषये कात्यायनः, दक्षिणा नात्र
कर्त्तव्या शुश्रूषा विहिता च सा । ननु प्रतिनिधौ ममेह
शर्मेत्यादिमन्त्रस्यफलं कुत्रान्वेत्विति चेत् प्रधानएव ।
तथाच शारीरकभाष्ये श्रुतिः, यां वै काञ्चन यज्ञ-
ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशासत-
इतिहोवाचेति । ब्राह्मणसर्वस्ये यजमानायैत्यत्र यजमान-
स्येतिपाठे विशेषः । सरलायांसूत्रं, यां वै काञ्चनऋत्वि-
गाशिषमाशास्ते सा यजमानस्यैवेति । अत्र ऋत्विग्यज-
मानपदे प्रतिनिधिप्रधानपरे आकाङ्क्षितत्वात् । अतएव
प्रतिनिधिपुत्रादिना आयातु नः पितरद्वत्यादिरनूहएव
पठ्यते । वाक्यस्य काव्यनिकृत्वात्तत्र न तदिति । काल-
माधवीय, काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्यनेमित्तिके
हि सः । काम्येषूपक्रमादूर्ध्वं केचिदुक्त्वन्ति सत्तमाः ।
नित्यं नैमित्तिकञ्च प्रतिनिधिनाप्युपक्रमस्य कारयेत् काम्ये
तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेवोपक्रमस्य कुर्यात् असामर्थ्यं

शुश्रूषेति पुत्रादीनामित्यादि, यजमानाय यजमानार्थः । इत्यञ्च ममे-
हेत्यत्राम्नापदे नोच्चारयित्वापरं किन्तु लक्षणया स्तोत्रारयित्वाप्रयोजक-
पित्रादिपरं । एवमायातु न इत्यत्रापि वाक्यस्य कल्पनायाः स्मार-
सिकत्वादिति भावः । उपक्रमस्य संकल्प्य अस्यापि प्रतिनिधिर्नित्यने-
नानुयः । मात्रपदेन कस्म्यवच्छेदः । प्रतिनिधिलाभादिति काल-
माधवीयवचनादित्यर्थः । सजातीयमिति सधुवर्जनस्य प्रतिनिधिर्न गुड-
वर्जनमपीति भावः । भावतु कदाचिदिति अभावस्य प्रतिनिधि रित्यनुय-
योध । कचिद्वचनत्वादभावापि अभावस्य प्रतिनिधिः । दधैकादश्यादौ हवि-

उपक्रमादूर्ध्वं प्रतिनिधिनापि कारयेत् । एतच्च काम्य-
 श्रौतपरं काम्यस्मार्त्तन्तु अन्यद्वाराप्युपक्रम्य कार्य्यं ।
 तथाच पराशरभाष्ये शातातपः, श्रौतं कर्म स्वयं
 कुर्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्, अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः
 कुर्यादाचारमन्ततः । अन्तत उपक्रमात् परतः । एतच्च
 काम्येऽपि प्रतिनिधिविधायकं नियनैमित्तिकमात्रपरत्वे
 श्रौतस्मार्त्तभेदोपादानं व्यर्थं स्यात् तयोरविशेषादेव
 प्रतिनिधिलाभात् । अतएव भारताठादौ तथासमा-
 चारः । स्मृत्यर्थसारे, नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमि-
 ष्यते । सजातीयत्वेऽप्यभावान्तरमभावस्य प्रतिनिधिर्नैष्यते ।
 भावस्तु कदाचिद्यथोपवासादौ ब्राह्मणभोजनादीति ।
 नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित् ।
 श्रोत्रियाणामभोज्यं यद्द्रव्यं हि तदशेषतः । याज्ञं
 प्रतिनिधित्वेन होमकार्ये न कुत्रचित् । द्रव्यं वैक-
 ल्पिकं किञ्चिद्यत्र सङ्कल्पितं भवेत् । तदभावे सह-
 णाच्च न तु वैकल्पिकान्तरं । उपात्ते तु प्रतिनिधौ
 मुख्यार्थोऽलभ्यते यदि । तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव

अभोजनातिरिक्तभोजनाभावो भोजनसामान्याभावरूपोपवासप्रतिनिधिः ।
 नच तत्र हविष्यान्नभोजनमेव प्रतिनिधिरिति वाच्यं । तथा सति
 हविष्यभोजनं कृत्वा द्रव्यान्तरभोजनेऽपि प्रतिनिध्यनुष्ठानजन्यादृष्टोत्-
 पत्त्यापत्तेः । एवञ्च नक्तं हविष्यान्नमित्यादिवचने हविष्यान्नादिपदं
 तदतिरिक्तभोजनाभावपरं वस्तुना हविष्यान्नादिपदं तदतिरिक्तभोज-
 नाभावविशिष्टतद्भाजनपरं । अन्यथा भोजनसामान्याभावस्थले हवि-
 ष्यं त्रतिरिक्तभोजनाभावस्यापि सत्वाद्युत्थाप्रतिनिधिजन्यादृष्टया-
 पत्तेः । एवं अनोदनमित्यत्र अनोदनभोजनाभावविशिष्टकिञ्चिद्भोजन-

समापयेत् । संस्काराणामयोग्योऽपि मुख्य एव हि
गृह्यते । न तु संस्कारयोग्योऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपकः ।
मुख्ये कार्यासमर्थे तु लब्धेऽप्येतस्य नादरः । प्रतिरूप-
कमादाय शक्तमेषोपयुज्यते । कार्यैरूपैस्तथा पर्णैः
क्षीरैः पुष्पैस्तथा फलैः । गन्धैरसैः सट्पद्माहं पूर्वा-
लाभे परं परं । ग्राम्याणान्तु भवेद्ग्राम्यमारण्यानाम-
रम्यजं । यवलाभे तु गोधूमास्तथा वेणुयवादयः ।
हविष्ये गोधृतं ग्राह्यं तदभावेऽपि माहिषं । आजं वा
तदभावे तु साक्षात्तैलं प्रयुज्यते । तैलाभावे ग्रहीतव्यं
तैलजं तिलसम्भवं । तैलजं तिलभृष्टं तिलसम्भवं
तिलपिष्टादि । तदभावे तु सस्नेहं कौमुभं सर्षपो-
द्भवं । वृक्षस्नेहस्तथा ग्राह्यः पूर्वाभावे परः परः ।
तदभावे गवादीनां क्रमात् क्षीरं विधीयते । तदभावे
दधि ग्राह्यमलाभे तिल इष्यते । यत्र मुख्यं दधि क्षीरं

नैव लब्धं अन्वेषा उपवासकृतेषु मुख्यप्रतिनिधुभयमिदमापत्तेरिति,
न कुत्रचिदभावस्याभावः प्रतिनिधिरिति । नचोपवासासमर्थ एव प्रति-
निधिः फलजनकस्य, प्रभुः प्रथमकल्पस्येत्यादिवचनेन बोधनात् कथ-
मुपवासे कृते उभयफलसिद्धिरिति वाच्यं । उपवासासमर्थस्य 'रोगादि-
युक्तस्य सत्यपि कथञ्चिदैववशात् उपवासस्थल एव प्रतिनिधिफलसंगति-
संभवात् । नच तत्रोपवासप्रतिनिधिभ्यां एकमेव फलं जन्यत इति वाच्यं
प्रतिनिधिफलन्यूनताश्रवणात् मुख्यफलप्रतिनिधिफलं प्रत्येवप्रतिनिधि-
जनकत्वादिति दिक् । निषिद्धमिति, यत्र कर्मणि यन्निषिद्धं वस्तु सामा-
न्यतोवा तत्र विहितद्रव्यस्यालाभे तत्सुसदृशसपि तद्वस्तु तत्र कर्मणि-
सामान्यतो वा न नियोजयेत् । यथामुद्गुभाभावे मासादिकमित्यर्थः ।
द्रव्यं वैकल्पिकमिति, ब्रीहियवादिविकल्पस्थले ब्रीह्यादिकरणकत्वेन यागे

तत्रापि तदलाभतः । अजादेः क्षीरदध्यादि तदभावेऽपि गोघृतम् । मुख्यसन्नोऽथवा ग्राह्यः कार्यकारणसन्ततौ । अतएव घृताभावे पूर्व्वं दधिं ततः पयः । तथा, सर्व्वत्र गौणकालेषु कर्म चोदितमाचरेत् । प्रायश्चित्तं व्याहृतिभिर्हुत्वा कर्म समाचरेत् । मत्स्यसूक्ते, घृतं न लभ्यते यत्र शुष्कक्षीरिणो होमयेत् । क्षीरस्य च दधिं क्षीयं मधुनश्च गुडोभयेत् । आयुर्व्वेदे, मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्णगुडोभयेत् । पैठीनसिः, काण्डमूलपर्णापुष्पफल-प्ररोहरसगन्धादीनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात् सर्वाभावे यवः प्रतिनिधिर्भवतीति । काण्डं नालं, प्ररोहोऽङ्गुरः । सर्वालाभे यवइति कल्पतरुः । अवयवइति नारायणोपाध्यायः । शान्तिदीपिकायां नारदीयपञ्चरात्रं, अभावे चैव धातूनां हरितालं विधीयते । वीजानामप्यभावे तु यव एकः प्रशस्यते । औषधी-

मङ्गल्यितं तदभावे गाल्यादिकं सदृशं ग्राह्यं ननु यवादिकमिति भावः । संस्काराणामयोग्योऽपि इत्यवघातादिरूपसंस्कारानर्होऽपि मुख्यो व्रीहि-तण्डुलादिरेव गृह्यन्ते ननु तत्प्रतिरूपकशालिधान्यादिकमवघातयोग्यमपीति समुदितार्थः । मुख्ये व्रीह्यादौ कार्याक्षमे पुरोडाशाद्यनर्हे एतस्य मुख्यस्य प्रतिरूपकं तत्सदृशं गाल्यादिकं शक्तं पुरोडाशादियोग्यं । कार्यैरित्यादि तृतीयान्तानां सदृशित्वेनान्वयः । परःपर इति मुख्याभावे तत्कायतुल्यकायं वस्तु ग्राह्यं तदभावे मुख्यसमानरूपं तदभावे मुख्यसमानपर्णमित्यादिकं बोध्यं तैलं तिलतैलं तत्रैव मुख्यप्रयोगात् कांसुभं कुसुभतैलं गवादीनामित्यादिना क्रमात् महिषाजयोः परिग्रहः । अभावं दध्यभावे, मुख्यैः सन्नः मुख्येन साक्षात् कार्यकारणभावरूपसम्बन्धान् कार्यकारणसन्ततौ कार्याणां कारणानां

नामभावे तु सहदेवा प्रशस्यते । रत्नानामयभावे तु मुक्ताफलमनुत्तमं । लौहानामयभावे तु हंसपात्रं प्रकल्पयेत् । लौहानां तैजसपात्राणां । न्यायप्राप्त-
प्रतिनिधिमधिकृत्य जैमिनिः, न देवताभिन्नद्वन्द्व-
मिति । अस्यार्थः देवताया आहवनीयादे र्मन्त्रस्य
प्रयाजाद्यदृष्टार्थकर्मणश्चादृष्टमाचार्यकत्वेनारादुपकारत्वाद्
प्रतिनिधिः । व्रीह्यादीनान्तु मन्त्रिपत्न्योपकारकानां पुरो-
डाशसाधनं दृष्टमेव प्रयोजनमिति तत्र प्रतिनिधिकचित-

प्राज्ञत्वे तेषां साक्षात् परम्परारूपेण वा तुल्यं, गण्येति, मुख्यकाला-
करणे चेद् बोध्यं । अवयवस्तत्तद्द्रव्यावयवः । ओषधीनां फल-
पाकान्तानां, सहदेवावलादण्डोत्पलयोः शारिर्वीषधी । सहदेवीतु
सर्पाख्या सहदेवीतु पाण्डुवैति । अत्र शारिवाच ह्या ओषधित्वेन
साम्यात् । नदेवर्तति, इन्द्रैक्यं तथाच देवतादिकं न प्रतिनिधिर्मर्हतीत्यर्थः ।
तत्र देवताः पूजात्वेन विधिप्राप्ता इन्द्रादयः । एवं यत्वाग्ना होमो
विहितः येन मन्त्रेण कार्यकरणमुक्तं यच्च विहितं कर्म च तत्र तेषाम
सम्यक्तो सादृश्यादिन्यायेन न देवतान्तरादि ग्रहणं यत्रच वचनमस्ति
तत्र तेषामपि प्रतिनिधिग्रहणं तथाच वैदिकाम्बरभावे लौकिकारवि-
जलादौ वैखदेव होमादि, यथात्मन्त्रज्ञानं गात्रत्रादि । चान्द्रायणाद्य-
शक्तौ धेनुदानादि क्रियते । देवतापदार्थमाह देवताया इत्यादि, अग्नि
पदार्थमाह आहवनीयादेरिति, शब्दपदार्थमाह रन्त्रस्येति, क्रियापदार्थ-
माह प्रयाजाद्यदृष्टेति, मात्रपदेन दृष्टफलव्यावर्तनं । आरादुपकारक-
त्वेन साक्षात् फलोपयोगित्वं न तथाच देवतायास्तत्तद्देवतात्वेनैव फलजन-
कत्वावगमात्, नान्यत् स्तुतफलमिदिरितिभावः । मन्त्रिपत्न्य परम्परया,
साधनं जननं, दृष्टमेवति, तथाच प्रधानकर्मसाधनस्य पुरोडाशस्य
सिद्धार्थं व्रीह्यादिकमुक्तं तदलाभे द्रव्यान्तरात् पुरोडाशादेर्निष्पत्त्या तद-
ग्रहणमितिभावः । वस्तुतस्तु आरादुपकारकत्वात् फलान्तरं उपकारक-
त्वादारादुरसमीपयोगित्यनेन आरादित्यस्य दूराथकत्वाददृष्टद्वारकण्येति ।

इयुक्तं । परिशिष्टं, मुख्यकाले तु मुख्यैर्वासाधनं नैव
लभ्यते । तत्कालद्रव्ययोः कस्य गौणता मुख्यतापि वा ।
तत्र भरद्वाजः, मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणमप्यस्तु साधनं ।
न मुख्यद्रव्यलाभेन गौणकालप्रतीक्षणं । गौणेषु तेषु
कालेषु कर्म चोदितमारभेत् । प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां
निष्कृतिमाचरेत् (६२) ।

उत्तरमत सिद्धान्तरूपमिति केचित् । तदभिप्रायकं
मीमांसाषष्ठाध्यायसूत्रं । पौर्वापर्यं पूर्वदौर्बल्यं

तत्र हेतु स्तृत्काले फलजनने ऽदृष्टलोकानुपपत्तेः एवञ्च वचनं विना
युक्त्या ऽदृष्टद्वारा फलसंघनस्य प्रतिनिधिग्रहणे तदारात्फलस्यादृष्टत्वात्
संशय एवेति न तदाचरणमिति भावः । सन्निपत्य साक्षात् तथाच फल-
स्यदृष्टत्वात् प्रतिनिध्याचरणमिति भावः गौणता अप्रधान्येन अनपेक्ष-
नीयता, मुख्यद्रव्यालाभेन मुख्यद्रव्यलाभार्थं । अत्र हेतुमाह गौणत्विति
तथाच गौणकाले कर्मकरणं प्रायश्चित्तश्रवणात् मुख्यकालत्यागस्य पाप-
हेतुत्वमवगम्यते इति तत्त्यागोऽनुचितः किन्तु देवात् मुख्यकालोऽकरणं
एवगोपे कर्तव्येति समाधानं (६२) ।

केषां मतमाह उत्तरमतमित्यादि, उत्तरमतं मुख्यद्रव्यानुगोचरेन
गौणकाल कर्तव्यतामतं निदान्त इति, पूर्वमतन्तु पूर्वपक्ष इति शेषः ।
समुच्चयसम्भवादिति, पूर्वं अदक्षिणयागं कर्त यगार्थं किञ्चिद्वा-
येन विच्छेदकालीनसर्वस्वात्तदनन्तरं सर्वरूदक्षिणयागासम्भवः प्रथ-
मतः सर्वरूदक्षिणयागकरणे धनाभावेनादक्षिणयागासम्भवइति न
समुच्चयसम्भवइति । अनुज्ञातविरोधित्वात् प्रथमनिमित्ताधीनया-
गकरणे विरोधानुपस्थितेऽनन्तरस्यात्तराभिधानस्य पूर्वनिर्पक्षस्य पूर्व
विध्युत्पापिताकाङ्क्षानुत्पापितत्वात्तथाकाङ्क्षोत्पापितत्वं पूर्वस्तेऽक्षी-
व्यस्य बाधयोग इति भावः । बाधकतयोदितत्वात् अन्यथा तदु-
त्थानासम्भव इति भावः । बाध्यत्वायोगादिति, तथाचीत्तरर्नमि-
त्तिकमेव कार्यमिति भावः । पूर्वमिति कर्तृपदं अज्ञातत्वात् प्राग-

प्रकृतिवदिति, ज्योतिष्टोमेऽन्योन्यं सख्युध्य यज्ञश-
लातोवह्निर्निर्गच्छतामृत्विजां विच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तं
श्रूयते । यद्युद्गाता विच्छेदनाददक्षिणेन यजते यदि
प्रतिहर्त्ता सर्वस्वदक्षिणेनेति । तत्रोद्गातप्रतिहर्त्ताः
क्रमेण विच्छेदे विरुद्धप्रायश्चित्तयोः समुच्चयासम्भवात्
किं पूर्वं कार्यं उत वा परमिति सशये हि अरु-
पजातविरोधित्वात् पूर्वमिति पूर्वपक्षे राद्धान्तः पौर्वा-
पर्यं सति निमित्तयोः पूर्वस्यैव निमित्तस्य दौर्बल्यं
उत्तरस्य पूर्वनिर्पेक्षस्य तद्वाधकतयोदितत्वात् पूर्वोदय-
काले उत्तरस्याप्राप्तत्वेन पूर्वेण बाध्यत्वायोगात् । उक्तं
हि, पूर्वं परमजातत्वादवाधित्वैव जायते । परस्या-

तुक्तत्वात् तदर्थस्य प्रागनुपस्थितत्वेनेति यावत् । जायते स्वार्थबोधो-
प्रधायकतया सम्यद्व्यते । अन्यथोत्पादादिति, अन्यथा तदवाधनीत्-
पादाभावात् विषयभेदविरहेण विरोधादयमभिप्रायः प्रथमतः यद्युद्गाता
विच्छेद्याददक्षिणेन यजतेति श्रुत्या उद्गातविच्छेदकालसामान्ये
अदक्षिणयज्ञस्य कर्तव्यताबोधो जायते अनन्तरं यदि प्रतिहर्त्ता तदा
सर्वस्वदक्षिणेन श्रुत्याबोधकाले क्रमेणोभयविच्छेदस्थले समुच्चयासम्भ-
वप्रहेण पूर्वश्रुतिजन्यबोधे अप्रामाण्यग्रहो जायते अनन्तरं पुनःपूर्व-
श्रुत्यनुसन्धानेन उद्गातमात्रविच्छेदे अदक्षिणयागेकर्तव्यताबोधस्ततः
प्रश्रुत्या प्रतिहर्तृविच्छेदस्थलसामान्ये सर्वस्वदक्षिणयागस्य कर्तव्यता-
बोधात् क्रमेणोभयविच्छेदे सर्वस्वदक्षिणस्यैव कर्तव्यता तथा प्रथमोक्त-
द्रव्यप्रतिनिधिश्रुतिवाधेन परोक्तगौणकालकर्तव्यताबोधश्रुत्या मुख्यद्रव्येण
गौणकालकर्तव्यताबोधनात् मुख्यद्रव्यार्थं गौणकालप्रतीक्षणमितिभावः ।
क्षरमभाविभक्षरमाक्तश्रुतिप्राप्तैर्निरपेक्षन्यायनिरपेक्षश्रुतिलब्धैः । जगत्त्वं
अप्रोत्पन्नत्वं पूर्वनिर्पेक्षपरोत्पन्नस्य रजतज्ञानस्य शुक्तिकायां रजता-
रोपस्य शुक्तिकाज्ञानेन शुक्तिकेयमित्यवधारणेन तदनपवाधने रजतज्ञाना-

नन्ययोत्पादादुक्तवाचिणः सम्भवइति । प्रकृतिवदिति
 तथाहि प्रकृतौ क्लिप्तोपकाराः कुशाः प्रथममतिदेशेन विक्ल-
 तावुपकाराकाङ्क्षिण्यां प्राप्ताः कल्पोपकारतया चरमभावि-
 भिरपि शरीरेनिरपेक्षैर्वाध्यन्ते तद्वदिति । अतएव शारी-
 रकभाष्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ज्येष्ठत्वज्ञानपेक्षितस्य
 वाध्यत्वे हेतुर्न वाधकत्वे रजतज्ञानस्य ज्यायसः शक्ति-
 ज्ञानेन कनीयसा वाधदर्शनात् तदनपवाधने तदपवा-
 धात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः । तथाच, पूर्व्यात्परवली-
 यस्त्वं तत्र नाम प्रतीयतां । अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र
 जन्मधियां भवेदिति । यदि च पूर्ववचनस्य पूर्वपक्षत्वं
 वैयर्थ्यं स्यादत उभयवचनार्थौ विवक्षणीयौ तदा विषय-

नपवाधने रजतज्ञानेन शक्तिज्ञानापवाधने इति शेषः तदपवाध्यात्मनः
 रजतज्ञान प्रतिवध्यस्य तस्य शक्तिज्ञानस्य, सतोपसंहारकारिकामाह, तथाच,
 पूर्व्यात् परवलीयस्त्वं पूर्व्यात्पद्मादुत्तरोत्पन्नस्य वलीयस्त्वं । स्वमतं
 वक्तुमाह यदिचेत्यादि, पूर्ववचनस्य मुख्यकालमुपायित्व गौणमध्यस्ति-
 साधनमिति वचनस्य पूर्वपक्षत्वे गौणेषु तेषु कालेष्विति वचनेन निरुक्त-
 सूत्रोक्तन्यायेन च वाध्यत्वं अप्रमाणत्वेन कल्पितत्वं इति यावत् । विषय-
 भेदेनेति, तथाहोत्यादि, पणस्याने पणोरभावे तत्स्थालीपाकं हुत्वे
 तदेवेति संस्कारतत्त्वे विज्ञतमिदं । उभयोपसंहारासामर्थ्यं मुख्यद्रव्य-
 मुख्यकालयोः समवायकरणसामर्थ्यं द्रव्यादयः । कर्तृधीनत्वाभावा-
 दिति, तथाच स्वसाध्यस्त्वं विहितस्यानादरं दोषो ननु स्वासाध्यस्येति-
 भावः, ननु यदा मुख्यद्रव्यसन्निधानं तदामुख्यकालो मास्त्वित्यत आह
 पर्जन्येति, द्रव्यद्वारा कर्मण्यनुष्ठितं मति कालस्य विशेषणत्वं द्रव्या-
 भावे कर्मानुष्ठानाभावात् तस्य विशेषणत्वाभावात् द्रव्यापेक्षया न्यूनत्व-
 मिति भावः । मित्रे कर्मण्युपसर्जनत्वेन विशेषणत्वेन उपस्थितत्वात्
 अनौचित्येति पाटे गेगादिना कालान्तरकरणं मुख्यकालपरित्यागस्यागम्य-

भेदेन व्यवस्थापनीयौ तथाहि यत्राष्टकाश्राद्धादौ कालान्त-
राभावस्तत्र तत्कालानुरोधाद्विहितद्रव्यालाभेऽपि प्रति
निहितद्रव्यमादाय मुख्यकालएव तत्करणं नतु
वचनानुपात्तस्त्वेकाकल्पागौणकालप्रतीक्षणं । तथाचं
कुन्दोगपरिशिष्टं, स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्वाद्यद्या-
नुकल्पिकं । अथयेत्तं सवत्साया स्तुतया गोः पयस्य
न्वित्यादि । यत्राष्टिकाश्राद्धादौ कृष्णैकादश्यादिगौण-
कालोऽस्ति तत्र मृताहादावन्नाद्यभावे तदनुरोधेन
उपवासादिरूपं प्रायश्चित्तं कृत्वा गौणकाले तत्
कर्त्तव्यं तथाच लघुहारीतः, एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं
पाकेनैव सदा स्वयं । अभावे पाकपात्राणां तदहः
समुपोषणं । तथा कुन्दोग-परिशिष्टं, संस्कारा

परिहारादित्यर्थः । ननु तथापि कालस्य हेतुत्वात् कथं न तदादर
इत्यत्र आह निमित्तत्वमात्रेणेति, साधारणनिमित्तत्वेनेत्यर्थः वह्निरङ्गत्वात्
फलहेतुभूतकर्मस्वरूपाघटकत्वात्, चकारात्परं नादर इति शेषः द्रव्या-
दर इत्यत्र हेतुमाह द्रव्यस्यत्वित्यादि । ननु यागादिकर्मणः प्राधान्य-
एव तन्निर्व्याहकस्य प्राधान्यमित्यत आह कर्मणः कारणत्वेन, साक्षात्
मुख्यफलजनकत्वेन अन्तरङ्गत्वात् प्राधान्यं यद्वा ननु कालस्यापि
जन्यमात्रहेतुतया कर्मनिर्वाहकत्वमस्तीत्यत आह कर्मण इति
ब्रीहिभिर्जयेतेति श्रुत्या कर्मणः कारणत्वादित्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात्
कर्मस्वरूपघटकत्वात् ब्रीह्यादिकरणकथागत्वेनैव फलहेतुत्वादिति भावः ।
अत्रेदमवधयं । अदक्षिणेन यजेतेति श्रुत्यर्थबोधे अप्रामाण्यज्ञानज-
ननं पुनरुद्गाढमातविच्छेदनिमित्तकादक्षिणयागकर्त्तव्यताबोधवत्त्वज्ञा-
पंच्य लाघवात् प्रथमतो निरपेक्षादक्षिणयागश्रुत्योद्गाढविच्छेदसामान्य-
निमित्तकादक्षिणयागरुतव्यताबोधानन्तरं सर्वस्य दक्षिणश्रुत्या बोध-
काले कर्त्तव्योभयविच्छेदे समुच्चयासम्भवग्रहेण केवलप्रतिहर्तुर्विच्छेद-

अतिउत्थेरन् स्वकालाद्देत् कथञ्चन । कुत्वैतदेव
 कुर्वीत ये तूयनयनादधः । ननु प्रत्यादिकथावि-
 यथा गौणकालसत्ता तथा मुख्यकाले गौण द्रव्य-
 सत्तापि विद्यते का विनिगमना मुख्यद्रव्यग्रहणे
 इति चेदुच्यते यत्र तु विनिगमकवचनाभावस्तत्र यद्यपि
 क्रियायाः प्राधान्यात् कालोद्रव्यं ह्यसंपि गुणभूतमेव
 तथाप्युभयोपसंहारासामर्थ्या द्रव्यादरः कालस्य सूर्या-
 दिक्रियाघटितस्य कर्तृधीनत्वाभावाद्दर्जनीयत्वसिद्धेः अ-
 सन्निधिकत्वान्निमित्तत्वंभावेण वहिरङ्गत्वाच्च । कालस्य
 निमित्तत्वं व्यक्तं भविष्ये । अतः कालं प्रवचयामि
 निमित्तं कर्मणामिह । द्रव्यस्य तु यागस्वरूपनिर्वाह-
 कत्वेनाभ्यर्हितत्वात् कर्मणः कारकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च ।

निमित्तकमर्त्तस्वदक्षिणयागबोधकत्वनमतः पौर्वापर्यं पूर्वं दौर्बल्यमिति
 सूत्रोदाहरणं सामान्यविशेषाभ्यां श्रुतिद्वयं यत्नोक्तं तत्र पूर्वोक्तसामान्य-
 विधेः सङ्कोचकं यथा ब्राह्मणभ्यां दधि दौयतां कौण्डिनयाय तक्रमि-
 तादि व्यक्तमिदं प्रकृतिवदिति दृष्टान्तेन तथाहि प्रकृतिवदिकृति-
 रिति न्यायेन सामान्यतः प्रकृतिधर्मप्राप्त्या कुशा अपि प्राप्ता
 विशेष श्रुत्याच तडाधकतया विज्ञतां यागे शराविहिता इति भवतु
 भवतुबोधयविच्छेदे सर्वस्वदक्षिणस्य निरुक्तयुक्ता आधिक्येनचाचरणं
 तथापि प्रकृतस्थिते मुख्यकाले प्रतिनिधिद्वयेण कार्यकरणमेव श्रेयः
 ननु मुख्यद्रव्यानुलोघेन गौणकालापेक्षणां गौणकाले तत्करणे प्राय-
 श्चित्त्यवणात् मुख्यकाले कार्यकरणे पापमुत्पद्यते नच गौणकाले
 तत्करणप्रागभावविशिष्टं मुख्यकालकार्यकरणं पापहेतु गौणकाले
 तथा यत्र मुख्यद्रव्यानुलोघेन गौणकालापेक्षा कृता कथञ्चित् देवात्
 गौणकाले तदकरणे पापस्थितिरेवस्यात् अत उक्तं वरमेकाहुतिः काले
 नाकाले लज्जकोटय इति, श्वः कार्यमद्यकर्तव्यं इत्यादिक । प्रथम-

पुत्रादिप्रतिनिध्यभावे तु ब्रह्मवैवर्त्तः, उपवासासमर्थ-
 स्ते देवं विप्रन्तु भोजयेत् । तावदनानि वा दद्याद्यज्ञता-
 दिगुणं भवेत् । सहस्रमग्नितां देवीं जपेद्वा प्राणसंय-
 मान् । कुश्याद्वादशतद्भ्रान् वा यथागतिं व्रतेनरः ।
 देवीं गायत्रीं । काश्यपपञ्चरात्रे, मच्छयने मदु-
 त्याने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने । फलमूलजलाहारी हृदि
 शल्यं समर्पयेत् । अत्र यो दीक्षितः कश्चिद्वैष्णवोभक्ति-
 तत्परः । निर्निमित्तमदीक्षायां नच जुद्धाधिपीडितः ।
 अन्नं वा यदि भुञ्जीत मूलं फलमथापि वा । अपराध-
 महं तस्य न क्षमामि तु कस्यपि । क्षिपामि नरके घोरे
 हृच्छल्यं मम जायते । निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादि-
 ब्रतविशेषद्वति, दीक्षायां चरुशेषप्राशनस्य विहितत्वाद-
 दीक्षायामित्युक्तं, जुद्धाधिना पीडितः, सर्वमेतत् प्रद-
 र्शनमात्रं शक्तौ निर्विरोध इत्यर्थः । अन्नादिकमप्युप-
 लक्षणमिति जीमूतवाहनः । अत्र निमित्तं प्रारब्धचा-
 न्द्रायणादीति यदुक्तं, तन्न, चान्द्रायणादौ भोजनस्या-
 वश्यकत्वाभावात् । किन्तु निमित्तं रविवाराद्युपवास-

वचनमष्टकाद्यादिपरतया व्याख्यातमपि न सुन्दरं अष्टकादिश्राद्धे
 गौणकालकल्पनायाः कुत्राप्यभावात्सुख्यद्रव्यालाभेनित्यनुरोधलिखना-
 सङ्गतेः, नच स्वकालादुत्तरोगौण इति सामान्यवचनवलादष्टकादेरपि
 गौणकालोऽस्तीतिवाच्यं नृताहाविदिते तथेति वचनेन देये पितॄणां
 श्राद्धेतिव्यत्येन चाष्टकादे गौणकालनिराकरणात् । यज्ञोक्तं कालस्य
 निमित्तहेतुत्वेन दुर्व्यसत्वं तदप्यकिञ्चित्करं सुख्यकाले कार्यादुष्ठानस्यैव
 सम्पूर्णफलजनकत्वेन सुख्यकालसाङ्गकार्यानुष्ठानयोस्तुल्यकक्षत्वात्, प्रति-
 निधी फलहानिरावश्यकत्वेऽपि गौणकाले कर्माचरणे फलहयहानिः ।

पारणं जलपानरूपं । दीक्षायामपि चरुप्राशनं घ्राण-
रूपं, अन्यथा, पुरोडाशोऽपि सोमोवा संप्राप्ते हरि-
वासरे । अभक्ष्येण समः प्रोक्तः किं पुनश्चाशनक्रिया,
इति नारदीयं विरुध्येत । घ्राणस्य चोभयरूपतामाह
कालादर्शं श्रुतिः, पित्रामाप्तेयं तन्नैव प्राशितं नैवाप्रा-
शितञ्च भवतीति । पित्रामित्युपलक्षणं आकाङ्क्षायाश्चवि-
शिष्टत्वात् । तेनैकादश्यां तदुभयत्र जलपारणं चरु-
शेषघ्राणञ्च विधायोपवासः कार्यः । अथ चान्द्रायणादि-
यासपरिसंख्या । भोजनस्य रागप्राप्तत्वान्नाप्राप्तप्रापको-
विधिः सचाहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्येवंरूपः । नापि
तद्गच्छास्यावश्यकत्वेन स्वायोगमात्रव्यवच्छेदफलकरूपो-
नियमविधिः । सच तत्तत्तिथौ तत्तद्भासान् भुञ्जीतैव-
त्येवंरूपः । तथाच, श्रुत्या व्याह्रियमाणे तु यत्रावश्यं
क्रिया क्वचित् । चोद्यते नियमः सोऽत्र ऋतावभिगमो-
यथा । तथात्वे पितृमरणादावपि भोजनं प्रसज्येत ।
हविष्यभोजनव्रतादावप्युपवासाभावश्चापद्येत । तद्गच्छा-
समकालमेवान्यभक्षणेऽपि न दोषः स्यात् । तस्मादगत्या

प्रायश्चित्तस्य च अवघात् कालस्यप्राधान्याच्च, एकोद्दिष्टे पाकपात्राभावे
यज्ञौणकालादरणमुक्तं तत्पाकेनैव सदा स्वयमितिवचनपूर्वार्द्धेन पाकस्य
नियमितत्वात् । यद्वा अभावे पाकपात्राणामिति बहुवचनस्य गणार्थ-
त्वेन आमात्रादेरप्यभाव इति गम्यते इति प्रतिनिध्यामात्रादेः सम्भवं
एकोद्दिष्टं मुख्यकाल एव कर्तव्यं सामान्यविशेषभावं विना श्रुति-
वितोषे विषयभेदकल्पनया समाधानस्यासम्भवे श्रुत्योर्विरोधे न्यायस्त-
न्नवान् व्यवहारतः, इति वचनाश्रायेण विरोधोवाच्य इति, पुत्रादि
प्रतिनिधिगोपवासाचरणे प्रधानस्योपवासस्य सिद्धिः किन्तु तत्र स्वतन्त्र-

श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् । प्राप्तस्य
वाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका, इत्युक्तस्वार्थहान्य-
न्यार्थकल्पनारागप्राप्तवाधरूपदोषत्रयदुष्टाप्यन्ययोगव्यव-
हृदफलिका परिसंख्यैव युक्ता । सा तु सति भोजने तत्त-
त्तिथौ तत्तद्भासानेव भुञ्जीत नान्यदित्येवंरूपा । तस्या-
स्तदतिरिक्तभोजनाभावपरत्वेनोपवासेऽपि दोषाभावः ।
तथाच, अन्यार्थश्रूयमाणा च यान्यार्थप्रतिषेधिका ।
परिसंख्या तु सा ज्ञेया यथा प्रोक्षितभोजनं । अन्यथा,
प्राजापत्यव्रते चाहमद्याद्याचितमिति मनूक्तस्य अयाचितं तु
मध्याह्ने चतुर्विंशति शुद्धयद्वति ब्रह्मपुराणोक्तस्यायाचित-
स्यालाम्ने व्रतलोपापत्तिः स्यात् । अयाचितं तु स्वकीया-

कत्वविरहेण प्रयोजककर्तव्यत्वेन च फलवत्त्वं स्वस्येति, दानाद्यनु-
कल्पे च प्रधानस्योपवासस्य अभावेन ततोऽपि न्यूनफलमिति
प्रतिनिध्यभावेऽप्यौ त्युक्तं, व्रते व्रतदिपये व्रतप्रतिनिधितयेतियावत् एव
प्रागुक्त-हविश्चान्नभोजनादिकमशुद्धेयं दीक्षितोऽहोतमन्त्रः, अदीक्षायां
यज्ञावशेषदीक्षाराहित्ये, निमित्तमित्यादिजोमृतवाहनमतं आवश्यकत्वा-
भावादिति, तत्रभोजनविधेः परिसंख्यारूपत्वादितिभावः । यद्यपि व्रते-
पञ्चगव्यपानादीनां क्वचित्शोधकतयानिमित्तत्वमस्ति तथापि तत्पानस्य
जलपानतुल्यतया नदोषः । अभक्ष्येण इति वस्तुतो अत्राप्यन्नादिभोजनं
निषिद्धं जलपारणमेव कर्तव्यमितिनिमित्तान्तरमेवविधेयं अशनक्रिया-
सामान्यद्रव्यभोजनं पित्रां पितृशेषद्रव्यं एतच्च नित्योपवासदिनमधि-
कृत्य बोध्यं जलपारणं रविवाराद्युपवासपारणदिनाभिप्रायकं जल-
पानस्याप्यशितत्वमनशितत्वञ्चेत्तं चरुघ्राणं दीक्षाभिप्रायकमिदमुपलक्षणं
आहशेषभोजनस्थले तच्छेषघ्राणंबोध्यं केचित्तु दीक्षितइति कथ-
नाददीक्षायाञ्च निर्निमित्तं यदिमुञ्चीत इत्यन्वयेन अदीक्षितस्यापि निषेध-
इत्याहुः चान्द्रायणादिवच्चान्द्रायणादिब्रतस्थानीयप्रासभोजनपरिसंख्या-

नुद्योगेन पराहृतं वस्तु । तथाच यतिधर्मे उशनाः, भिक्षाशनमनुद्योगात् प्राक् केनाप्यनिमन्वितं । अयाचितत्तु तद्वैद्यं भोक्तव्यं मनुरव्रतीत् । याज्ञवल्काः, अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कुलटा-
 षण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः । एतेन तदानीमयाचितत्वेन गृहे स्थितमप्ययाचितमिति निरस्तं । प्राज्ञापत्ये परि-
 संख्यां व्यक्तीकरोति गोतमः, अथापरं ब्राह्मं न कथञ्चन याचेतेति । तथा प्रायश्चित्तविवेककृद्भिरन्नादिजातप्राणि-
 वधे मनूक्तघृतप्राशनस्य प्रायश्चित्तरूपत्वात् शवानुगमन-
 निमित्तब्रुव शरीरशुद्धिहेतुरूपत्वाभावादन्तान्तरनिवृत्तिर-
 वसीयतइति वदद्भिः सर्वत्र प्रायश्चित्ते परिसंख्योक्ता ।
 दुर्गसिंहोऽपि अश्राद्धभोजीत्यस्य सति भोजनेऽश्राद्धमेव भुङ्क्ते
 न तु श्राद्धमित्यर्थः । न त्वश्राद्धं भुङ्क्तएवेति नियमस्तथात्वे
 यदाऽन्नाद्यभावादश्राद्धं न भुङ्क्ते तदा व्रतलोपः स्यात्
 यथा स्नानं मया कर्तव्यमेवेति नियमे सत्यस्नानात् व्रतभङ्ग
 इत्याह । अथ पारणनियमः । यद्यप्यत्र चान्द्रायणा-
 दिवत् परिसंख्यासम्भवस्तथापि पार तीर कर्मसमाप्तावि-
 त्यस्माद्वातीरुत्पन्नः पारणशब्दो यद्यपि समाप्तिमात्रमभि-
 धातुं समर्थस्तथाप्युपवाससमापकभोजनएव लोकशा-
 स्त्रयोः प्रयोगात् पङ्कजादिशब्दवत् प्रयोगाधीनयौगिकस्त-
 स्मादुपवासव्रतस्य चरमाङ्गं भोजनमभिधत्ते पारणशब्दः ।
 तथाच देवलः, उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् ।
 ब्रतम् । इत्यस्मादेतदगणपठितपारधातीरुत्पन्नः कर्तव्युत्तमिहः प्रयोगाधीन-
 यौगिकः सामान्यशब्दस्य विशेषपरतायाः सर्वसिद्धत्वेन निरुद्धस्तान्त्रि-

अन्यथा तु फलस्यार्धं धर्ममेवोपसर्पति । धर्मीयमः
किञ्च यदि पारणमङ्गं न सात्तदा प्रतिनिधिविधानं
नोपपद्येत, तदाह सएव । सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश
पारयेत् कथं । अङ्गिस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्नक्तं
दोषकृत् । पारणान्तु भवेत् कथमिति वर्षकृत्ये पाठः
नक्तं त्रयोदशीनक्तभोजनव्रतमिति । अवभृच्छस्राणि
तानशितत्वेन श्रुतावभिधानात्तदुभयव्रतसिद्धिः । यथा
आपो वै सर्व्वरसास्तासामशनेनाशितोऽनशितश्च भः
तीति । एवञ्च, जलस्यापि नरश्रेष्ठ भोजनाद्भेषजादृते
नित्यक्रिया निवर्त्तते सह नैमित्तिकैः सदा, इति
कालिकोपुराणीयं रागप्राप्तपरं । अतएवादित्यपुराणं
पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते द्विजभोजनं । असम
माप्ते व्रते पूर्व्वं नैव कुर्याद्ब्रतान्तरं । इत्यञ्च उपवास
व्रते पारणनियमात् जलेन पारणं विधाय तद्दिने उपवास
सादिः कार्य्यः । अथ भैमी, विष्णुधर्मीत्तरे, मृग
शीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते । एकादश्य
सितेपक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः । द्वादशां षट्

कोयोगरूढोवा । पारणस्य नियमिताङ्गत्वे प्रमाणमाह तथाच
सङ्कटे त्रयोदशीव्रतादिप्राप्तनिवन्धनसङ्कटे । एवञ्च व्रताङ्गजलप
अनशितत्वेन च भेषजादृते भेषजरूपजलपानादिकं घृना निवृत्ति
करणं नावसीदतीति कृत्यतत्त्वार्णवे तिथितत्त्वे च सङ्कतुषट्तिनीभू
सर्व्वपापैः प्रमुच्यते त्रिंशद्वर्षे सहस्राणि स्वर्गलोकेमर्ह्यते इति, मृगश
शशधर इति फलविशेषाय न भीमतिथिघटकं द्वादश्यामित्येकादश
लक्षकं एकादशीं माघशुक्लैकादशीं कृत्यतत्त्वार्णवे विष्णुरहस्यं । स
मासि सितेपक्षे एकादशुपवासकृत् । द्वादशैकादशीभक्तत्वागस्य । प

तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते । तिलस्त्रयी तिलो-
हर्त्री तिलहोमी तिलोदकी । तिलस्य दाता भोक्ता च
षट् तिली नावसीदति । मत्स्यपुराणे, यद्यष्टम्यां
चतुर्दश्यां द्वादश्यामथ भारत । अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न
शक्तस्त्वमुपोषितुं । ततः पुण्यामिमां भीमतिथिं पाप-
प्रणाशिनीं । उपोष्य विधिनानेन गच्छेद्विष्णोः परं पदं ।
भीमतिथिं भैमीत्वेन ख्यातामेकादशीं । अथ पार्वती-
महोत्सवोत्तरैकादश्युपवासः । आश्विनशुक्लपक्षमधिकृत्य
कन्यतरौ ब्रह्मपुराणं, उपवासश्च कर्त्तव्यएकादश्यां
प्रजागरः । द्वादश्यां वामुदेवश्च पूजितव्यश्च सर्वदा ।
अथ शयनादिकालः । भविष्यनारदीययोः । मैत्राण्य-
पादे स्वपितीह विष्णुर्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च । पौष्णा-
वसाने च सुरारिहन्ता प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन । मैत्र-
मनुराधा, वैष्णव्यं श्रवणा, पौष्णां रेवती । भविष्ये, निशि-
स्वापोदिवोत्थानं संध्यायां परिवर्त्तनं । अन्यत्र पाद-
योगे तु द्वादश्यामेव कारयेत् । एवञ्च पादयोगप्राप्तौ
फलातिशयः । तद्विधानं वामनपुराणे, एकादश्यां
जगत्प्यामिशयनं परिकल्पयेत् । शेषाहिभोगपर्यङ्कं
कृत्वा संपूज्य केशवं । अनुज्ञां ब्राह्मणेश्वश्च द्वादश्यां
प्रयतः शुचिः । लभ्या पीताम्बरधरं देवं निद्रां समा-
नयेत् । अनुज्ञां लब्ध्वेत्यन्वयः । एकादशीसमये दिवा

मश्रुते । यद्यपि सामान्यत एव एकादश्युपवासस्य जागरणस्य द्वादश्यां
हरिपूजनस्य च नित्यत्वमभिहितं तथाप्याश्विनशुक्लपक्षे विशेषाभिधानं
प्रतिनिश्चाचरणनिवारणाय इतिवोधं, वैष्णव्यमध्ये श्रवणमध्यापादद्वये

शयनीयपरिकल्पनं रात्रौ द्वादशीक्षणे निद्रेति । विष्णु-
धर्मात्तरे, स्वास्तीर्णशयनं कृत्वा प्रीणयेद्भोगशायिनं ।
आषाढशुक्लद्वादश्यां विष्णुलोके महीयते । स्वास्तीर्ण-
शयनं शोभनास्तरणयुक्तखट्वादि । वराहपुराणेऽपि
श्रीभगवानुवाच, अन्यत्तु संप्रवक्ष्यामि कर्म संसार-
मोचनं । कदम्बः कूटजश्चैव धवकोऽर्जुनकस्तथा ।
एभिरभ्यर्चनं कुर्याद्द्विद्विष्टेन कर्मणा । ततः संस्था-
पनं कृत्वा मम मन्त्रविधिः स्मृतः । नमोनारायणे य-
न्ना इमं मन्त्रमुदीरयेत् । मेघान्यपि मेघश्यामं ह्युषा-
गतं सिच्यमानां महीमिमां निद्रां भगवान् गृह्णातु
लोकनाथ वर्षास्त्रिमं पश्यतु मेघहृन्दं । ज्ञात्वा च
पश्यैव च देवनाथ मासां श्वतुरोवैकुण्ठस्य तु पश्य नाथ ।
आषाढशुक्लद्वादश्यां सर्वशान्तिकरं शिवं । य एतेन
विधानेन भूमि मे कर्म कारयेत् । स पुमान्न प्रणश्येत्

अन्यत्र स्वाद्यादिविहितनिशादिभिन्नकाले दशमी प्रतिपदोष । मेघानि
मेघाः क्लीबत्वं छान्दसं मेघस्याममिति त्वामिति शेषः । सिच्यमा-
नामिमां महीं हि उपामगतमित्यन्वयः, इमं निस्त्रिंशितं भवन्तं चत्वारि
चतुरः शिवं मोक्षदं प्रणश्येत पतत् सितेऽहनि शुक्लपक्षे आराधनाय
सन्तोषाय अभिनूयमानः स्तूयमानः । ऋषिः सर्वज्ञः ऋषे ज्ञानार्थ-
त्वात् विषयविशेषानिर्द्देशात् विनिगमनारिवर्द्धनं ज्ञानस्य सर्वविषयकत्वं
लभ्यते, वन्दितैरनिन्दितैर्वन्दनीयः । मैत्र श्रवणरवतीनां क्रमेणादि-मध्या-
वसानेषु पादेषु प्रस्तापावर्त्तबोधनमित्यन्वयः, आवर्त्तः पार्श्वपरिवर्त्तः प्राप्ता-
विति मिशादौ नक्षत्रप्रतावित्यर्थः, ऋक्षासंयोग इति नक्षत्राणामसम्भवे
एकादश्यादिपञ्चतिथिषु नक्षत्राणां मसम्भवे द्वादश्यां सन्धिसमये तत्र च
सायं सन्ध्यासमये शयनावर्त्तने प्रातःसन्ध्यासमये उत्थानमिति शेषः,

संसारेषु युगे युगे । शयने कुटजविधानादिशुधर्मो-
त्तरीयनिषेधोऽन्यत्र । धवकः कपित्थः । संस्थापनं
शय्यायां । भूमि इति पृथिव्याः सम्बोधनं । एव-
मुक्तेन मन्त्रेण कृष्णं सुध्वापयेत्ततः । सुप्ते त्वयि
जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदं । विबुधे त्वयि बुद्धेऽत
जगत् सर्वं चराचरं । इति मन्त्रेण पूजयेत् । प्राप्ते
भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि । कटदानं भवे-
द्विष्णोर्महापूजा प्रवर्त्तते कटदानं पार्श्वपरिवर्त्तः ।
कामरूपीयनिवन्धे । 'एवं संपूज्य विधिवद्भाद्रस्य द्वाद-
शीदिने । मन्त्रेणानेन देवेशं पार्श्वेन परिवर्त्तयेत् ।
वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव । पार्श्वेन परि-
वर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव । त्वयि सुप्ते जगन्नाथे
जगत् सुप्तं भवेदिदं । विबुधे त्वयि बुद्धेऽत जगदेत-
च्चराचरं । ब्रह्मपुराणे, एकादश्यान्तु शुक्लायां कार्तिके
मासि केशवं । प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।

तिथ्यन्तरं पादयोगे यदभिहितं तस्य प्रमाणमाह किं तन्मैत्राद्यपादेनेति
दशम्या अंशोयत्रपादे तेन यः पादोदिवाप्राप्तः स्तेन वा किमित्यर्थः ।
सचासौ मैत्राद्यपादश्चेति समासे दशम्यंशेनइत्यत्र यत्पदाभावात् तेनान्व-
न्धे तत् पदार्थानन्वयान् । परन्तु तत् पदमव्ययं लुप्ततृतीयान्तं तथाच
दशम्यंशेन मैत्राद्यपादेन योदिवा तेन मैत्राद्यपादेन यश्चप्रतिपादि तेनच
मैत्राद्यपादेन किं इत्यर्थः, तथा दशम्यंशेन पौष्णशेषेण प्रतिपादि निश्चि यश्च
तेन पौष्णशेषेण किमित्यर्थः । अर्थशब्दस्यार्थं उभयत्र दशमी प्रति-
पदोर्वर्जनादुभयत्रैव तिथिपञ्चकमनुमतमित्यस्य लाभः न च पौष्ण-
मास्यां प्रतिपादि चतुर्दश्याश्च कदाचिदपिपौष्णशेषसम्भवो नभवति एवं
चतुर्दश्यां न मैत्राद्यपादसम्भवइतिकथं दशमीप्रतिपदो वर्ज्यः न अप्राप्ति

रात्रौ प्रसुप्तमित्यन्वयः बोधनन्तु दिवैव । वाराहे, कौमुदस्य
तु मासस्य या सिता द्वादशी भवेत् । अर्द्धयैद्यस्तु मां
तत्र तस्य पुण्यफलं शृणु । यावद्भोक्ताहि वर्त्तन्ते यावत्
त्वञ्चैव माधवि । मङ्गलोजायते तावदन्यभक्तोजायते ।
कौमुदस्य कार्तिकस्य । माधवीति पृथिव्याः सम्बोधनं ।
कृत्वा वै मम कर्माणि द्वादश्यां मत्परोनरः । ममैवबो-
धनार्थाय इमं मन्त्रमुदीरयेत् । महेन्द्रकट्टैरभिनूयमानो-
भवानृषिर्व्वन्दितवन्दनीयः । प्राप्ता तवेयं किल कौमु-
दाख्या जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ । मेघागतानिर्मल-
पूर्णचन्द्रः शारदपुष्पाणि च लोकनाथ । अहं ददानीति च
पुण्यहेतौर्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ । एवं कर्माणि कुर्व्वी-
रन् द्वादश्यां ये यशस्विनि । मम भक्तानरश्रेष्ठास्ते यान्ति
परमां गतिं । अत्र मन्त्रद्वयपाठानन्तरं, उत्तिष्ठोत्तिष्ठ
गोविन्द त्यजं निद्रां जगत्पते । त्वया चोत्थीयमानेन
उत्थितं भुवनत्रयं, इति सम्प्रदायागतसृतीयश्लोकइति
वाचस्पतिमिश्राः । शयनोत्थानमन्त्रास्तु कल्पतरुप्रभृति
ग्रन्थसंवादास्त्रिखिताः । तदेवमेकादश्यां द्वादश्यां वा

योग्यस्य निषेधासम्भवात् तथापि दशमीप्रतिपदोर्वर्ज्जने न तात्पर्यं
तिथिपञ्चके तथासम्भवं विधौ तात्पर्यात् । अत्रेदमवधेयं द्वादशी
चक्रपाणिन इति पद्मपुराणीयवचने विश्रुतिश्रित्वेन द्वादश्यां शयना-
दिकमुक्तमिति द्वादश्यामेव शयनादिकं एकादश्यामुत्थानं ब्रह्मपुराणे
यदुक्तं तदेकादशीयुक्तद्वादश्यभिप्रायेण । अतएव दिवा एकादशीसमये
शय्यानिर्माणा रात्रौ द्वादशीक्षणे प्रस्नापनमुक्तं वराहपुराणे द्वादश्यामु-
त्थानस्योक्तत्वाच्च सर्व्वत्र मन्त्रवाक्येऽपि द्वादश्याएव ग्रहणादपि तथा
वाच्यं यमस्मृतौ-यदाषाढीपदमुक्तं तदेकादशीमारभ्य पूर्णमासीपर्यन्तं

रेवत्यन्तपादयोगवशाद्विवोत्थानं नक्षत्रयोगाभावे तु द्वाद-
श्यामेव कारयेदिति गुरुचरणाः । औमूतवाहनस्तु
भविष्ये । आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती । आदि-
मध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तवोधनं । आभाकासितपक्षेषु
आषाढभाद्रकार्तिकशुक्लपक्षेषु एषाञ्च द्वादश्यां प्राप्ते
मुख्यः कल्पः । भविष्यपुराणं । निशि स्वापोदिवोत्थानं
सम्प्रायां परिवर्त्तनं । अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव
कारयेत् । विष्णुधर्मोत्तरे । विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च
रात्रौ प्रबुध्यते । द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगेन कारणं ।
अप्राप्ते द्वादशीमृक्षे उत्थानशयने हरेः । पादयोगेन
कर्त्तव्ये नाहोरात्रं विचिन्तयेत् । वचनान्तरं, रेवत्य-
न्तोयदा रात्रौ द्वादश्या च समन्वितः । तदा विबुध्यते
विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीं । दिनान्ते त्रिधाविभक्तदिन-
तृतीयभागे दिवोत्थानमित्यनुरोधात् । रात्रौ विबोधोवि-
निश्चिन्ति पौरान् । स्वापोदिव राष्ट्रकुलं नृभर्तुः । सम्प्रा-
दये स्वल्पफला धरित्री भवेन्नराणामपि रोगदुःखं । वराह-
पुराणे, द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे । आभा-

निद्राप्रबोधनयोः काल इति ज्ञापनार्थं तेन दिनपञ्चपूजाभिधानमन्य-
त्रापि सङ्गच्छते तत्रैकादश्यां शय्यानिर्माणकालः द्वादश्यां प्रस्वापनं
प्रागुक्तमन्त्राणां पाठस्तु तत्रैव त्रयोदश्यादिदिनत्रये सामान्यतः पूजा-
पौर्णमासीकालेन क्रमेण निद्राग्रहणं प्रबोधोऽपि तथेति हरिनाथ-
पाध्याय प्रभृतयः । वस्तुतस्तु एकादश्यादिपञ्चतिथिषु निद्राप्रबोधकालत्वं
कापि मुनिवाक्येऽयवशात् द्वादश्यामेव शयनोत्थानविधानात् उत्थानस्य
च निद्रितस्यायोगाच्चैवं मतं न युक्तं परन्तु आषाढस्येयमाषाढौ
कार्तिकस्येयं कार्तिकौति व्युत्पत्त्या आषाढीकार्तिकीपदे द्वादशी-

क्वासितपक्षेषु शयनावत्तनादिकं । तदेवं शयनादौ कालचतुष्टयं द्वादश्यां निशादौ नक्षत्रमात्रयोगः । तदभावे निशाद्यानादरेण तिथ्यन्तरे पादयोगः । तस्याप्यभावे द्वादश्यां सन्ध्यायां नक्षत्रमात्रयोगः । तस्याप्यभावे द्वादश्यां सन्ध्यायामेवेति, बोधनन्तु द्वादश्यां रात्रौ रेवत्यन्तपादयोगे दिनवृत्तीयभागे इति विशेषः । विष्णुधर्म्मोत्तरे, किं तन्मैत्राक्षपादेन दशम्यंशेन योदिवा । पौष्णशेषेण किन्तेन प्रतिपद्यथ योनिशि । इति दशमीप्रतिपदो-
र्निषेधदेकादश्यादिपौर्णमासान्तानां तिथीनामभानुज्ञानं पद्मपुराणे, सर्वदेवशयनादिकमुक्तं यथा, प्रतिपदन-
दस्योक्ता पविचारोपणे तिथिः । श्रियादेव्याद्वितीया तु तिथीनामुत्तमा स्मृता । तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च । पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुह्यस्य च । सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चा-
ष्टमी स्मृता । मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वामुकेस्तथा । एकादशी ऋषीणान्तु द्वादशी चक्रपाणिनः । चक्रपाणिन इति पणव्यवहारद्वयस्माद्वातोः । त्रयोदशी त्वनङ्गस्य

परं न चैतादृशव्युत्पत्त्या प्रतिपदादिग्रहणसम्भवात् तन्मात्रपरत्वं न सम्भवति विशेषवाचकपदासमभिव्याहृतापादादिपदस्य पौर्णमास्या-
मेव प्रयोगः साधुरिति वाच्यं प्रागुक्तवचनैकवाक्यतया आपादाणां संवि-
शेदित्यत्र निद्रां त्यजति कार्तिक्यामित्यत्र द्वादश्यामेव, सन्ध्याकाले द्वादश्यभावे निशाद्यादरेण द्वादश्यां शयनादिकं । किन्तुमैत्राक्षपादेति वचने दशमीपदप्रतिपत्पदे द्वादशीभिन्नपरं सतान्तरंऽपि तयोर्दथा-
श्रुतार्थमङ्गतेः । तस्मै चतुर्दशीपौर्णमास्योः मैत्राक्षपादपौष्णशेष-
प्रादुर्गोरसम्भवेन एकादश्यादिपञ्चकानुसृतत्वासम्भवाच्चेति, सम ब्रह्मणः,

शिवसंगोक्ता चतुर्दशी । मम चैव मुनिश्रेष्ठ पौर्णमासी
 तिथिः स्मृता । यस्या यस्या तु देवस्या यन्नक्षत्रं तिथिश्च
 या । तस्या देवस्या तस्मिंश्च शयनावर्त्तनादिकं । अत्र
 हरिशयनादावाषाढादिविधानात्तत्साहचर्यादन्येषामपि
 तथा । ज्योतिषेऽपि, व्रजति यदा मिथुनं विहाय कर्क
 त्यक्ता राजविवर्जितां तिथिं सूर्यः । भवति तदा
 नियतं द्विराषाढः सुरशयविधिर्द्वितीये मासि । राज्ञा
 चन्द्रेण विवर्जितां अमावस्यां । पूर्वकृष्णपक्षे मिथुने
 संक्रान्ते इति शेषः । हरिनाथोपाध्यायास्तु यमः,
 क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के आषाढां सम्बिशेडरिः । निद्रां
 त्यजति कार्तिक्या तयोस्तं पूजयेत् सदा । ब्रह्महत्यासमं
 पापं क्षिप्रमेव व्यपोहति । हिंसात्मकैश्च किं तस्य
 यज्ञैः कार्यं महात्मनः । प्रस्थापे च प्रबोधे च पूजि-
 तोयेन केशवः । आषाढशुक्लैकादशीमारभ्य पौर्णमा-
 सीपर्यन्तं विष्णोर्निद्राग्रहणरूपशयनसमयः । अतए-
 वैकादश्यां शयनमभिधाय तदादिदिनपञ्चके कर्म-
 कथनं ब्रह्मपुराणे । वराहपुराणीये तु एकादशीका-

व्रजतीति, राजविवर्जितां तिथिममावस्यां त्यक्ता मिथुनं विहाय सूर्यो-
 यदा कर्कटे यातीत्यन्वयः । तेन कर्कटसंक्रान्तिः शुक्लप्रतिपदादा-
 वित्यस्य लाभः । मिथुनसंक्रान्तिश्च पूर्वकृष्णपक्षे इति पूरणीयं ।
 ततश्च शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तरूपचान्द्राषाढः रविसंक्रान्तिशून्यत्वान्नल-
 मासः । ततः परं शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तोऽपि मासः मिथुनस्वरव्या-
 रब्धत्वादाषाढ इति द्विराषाढ इति द्वितीये मासीति शुद्धत्वात् एवमेव
 श्रीदत्तोपाध्याया इति स्मृतितत्त्ववृत्तस्येति एतेनैतदग्रन्यस्यनिर्द्दोषत्वमुक्तं
 तत्त्वनिर्णायकत्वादिति कलियुगपावनावतारश्रीमदहैतवंशसम्भवश्रीराधा-

लौनमन्त्रे निद्राग्रहणाभिधानं । यमस्मृतौ पौर्णमासां
शयनाभिधानं आषाढीपदस्यानुपाधेस्तत्रैव प्रवृत्तेः
एवञ्च ब्रह्मपुराणे यद्यप्येकादश्यां प्रबोधनमुक्तं तथापि
तदादिदिनपञ्चकमेव प्रबोधसमयः । तेन वराहपुराणे
द्वादश्यां प्रबोधाभिधानं । यमस्मृतौ कार्तिक्यां प्रबो-
धाभिधानं समञ्जसमिति एवमेव श्रीदत्तोपाध्यायाः ।
कल्पतरुतस्तु एकादश्यामेव शयनं प्रबोधश्च । यमस्मृ-
तावाषाढीकार्तिकीपदमेकादशीपरं आषाढस्यायं कार्ति-
कस्यायमिति व्युत्पत्त्या न तत्प्रत्ययानुपपत्तिः अप-
वादविषये कचिदुत्सर्गप्रवृत्तेरित्याहुः । श्रीभगवद्वाक्यं,
मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने । फलमूलजला-
हारी हृदि शल्यं ममार्पयेत् । फलाहारपदमशनगर्भं
तेन सर्वथा अनशनपरत्वं । अत्र मलमासादिकृत
विशेषोमलिम्बुचतत्त्वेऽनुसन्धेयः ॥ * ॥ विरुद्धं गुरुवाक्यसा-
यदत्र भाषितं मया । तत् क्षन्तव्यं बुधैरेव स्मृतितत्त्व-
बुभुत्सया ॥ * ॥ इतिवन्द्यघटीयश्रीहरिहरभट्टाचार्या-
त्मजश्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचिते स्मृतितत्त्वे एकादशी-
तत्त्वं समाप्तम् ॥ * ॥

सम्पूर्णम् ।

मोहन गोस्वामिभट्टाचार्य्यविरचितेकादशीतत्त्वटीकासंग्रहः । प्रका-
१७५० शाके व्याससुतादिचन्द्रपरिमे शश्वं सुहुः संस्मरन् । भादे
सूर्यजवासंस्कृततिथी पत्रेच कृष्णतरे । राधामोहन शर्मणः कृतिमिमां
टीकां मुद्देकादशीतत्त्वस्येव धरामरोहरिहरो यत्नाद् बलिखीतस्य ।

सम्पूर्णम् ।

